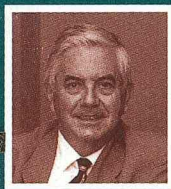
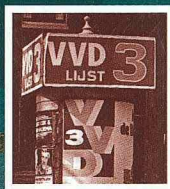
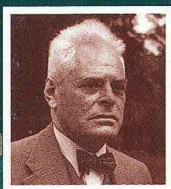

H.J.L. Vonhoff

LIBERALEN ONDER ÉÉN DAK

VVD: 50 JAAR LIBERALE VERENIGING

**LIBERALEN
ONDER
ÉÉN DAK**

H.J.L. Vonhoff

**LIBERALEN
ONDER
ÉÉN DAK**

VVD: 50 JAAR LIBERALE VERENIGING

Projectcoördinatie en -begeleiding: drs. L.H.M. Osterholt, Den Haag
Foto's omslag: Jur Bosboom, Spaarnestad Fotoarchief, Fotoarchief VVD
Vormgeving omslag: Chaim Mesika, Hilversum
Zetwerk: Ten Brink Meppel b.v., Meppel
Druk en afwerking: Ten Brink Meppel b.v., Meppel

© H.J.L. Vonhoff, 1998

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 90 12 08581 0

Inhoud

1	Liberalen onder één dak	7
2	Van 1940 tot 1948	25
3	Portret van een nieuwe partij	39
4	Het karakter van de VVD als beginselpartij	53
5	De VVD en het Indië-beleid	65
6	De VVD en Europa	81
7	De VVD en de defensie	95
8	De VVD en het onderwijs	125
9	De VVD en het cultuurbeleid	149
10	De VVD en het bestuur	175
11	De VVD en het financieel-economisch beleid	203
	Verantwoording	221
	Noten	223
	Personenregister	231

Liberalen onder één dak

Liberalen onder één dak. De vijftigjarige geschiedenis van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie is de belichaming van dit belangrijke politieke fenomeen. In de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme was die eenheid tot dan toe zeer ongebruikelijk.

Het is nuttig enkele hoofdpunten uit die voorgeschiedenis in de herinnering terug te roepen. Een aantal kenmerken uit die periode van meer dan een eeuw (1815-1945) is nog steeds terug te vinden in de VVD. De discussie over de grondslagen van het liberalisme en zijn actuele betekenis kan niet zinvol worden gevoerd zonder de kennis van de historische ontwikkeling van deze politieke stroming.

Van partijvorming is in de eerste tijd nog geen sprake. Het kiesrecht is uiterst beperkt en in de periode van Koning Willem I (1815-1839) bestaat er geen ministeriële verantwoordelijkheid, laat staan volksinvloed. De stedelijke kiezer kan zelfs zijn gemeentelijke afgevaardigde niet direct kiezen; hij (de vrouw is nog lang niet in beeld) mag eenmaal per jaar stemmen om de vacatures te vervullen die zijn ontstaan in het kiescollege dat de leden van de raad benoemt.¹ Waar het zo toegaat op het lokale vlak, behoeft het nauwelijks betoog dat op provinciaal en landelijk niveau voor de kiezer geen reële invloed is weggelegd.

In dat opzicht is zijn invloed in het eerste jaar van de Bataafse Republiek (1795-1805) zeker veel groter geweest. Toen waren alle mannelijke inwoners boven de twintig jaar die de volkssoevereiniteit verklaarden aan te hangen en geen ondersteuning uit de armenkassen genoten, stemgerechtigd.² Dat de Fransen daarbij grenzen stelden aan de politieke keuzemogelijkheden, maakt die periode voor het ontwaken van het politiek besef niet minder belangrijk. De gedachten die toen tot leven kwamen, hebben na de Franse tijd duidelijk doorgewerkt.

Gijsbert Karel van Hogendorp, die aan het einde van de Franse tijd, toen de nederlaag van Napoleon onafwendbaar was, ten behoeve van de Prins van Oranje het gezag op zich nam, werd voorzitter van de commissie die een nieuwe grondwet voorbereidde. Hij liep vooruit op de overige commissieleden en kon hen niet altijd overtuigen. Zo had hij zelf duidelijker tot uitdrukking gebracht willen zien dat de Grondwet van 1813 'de gewone man' moest beschermen tegen de aristocratie.³

De verhouding met de Belgische landgenoten was van het begin af aan gecompliceerd. Al was er later van Vlaamse zijde wel enige behoefte aan herwaarderung van Koning Willem I getoond, zijn tijdgenoten in de zuidelijke Nederlanden waren in veel gevallen afkerig van zijn bewind. De weerzin werd zo groot,

Foto verwijderd wegens copyright.

G.K. van Hogendorp
[Spaarnestad Fotoarchief]

Gijsbert Karel van Hogendorp (1762–1834)

De man van 1813. Niet zonder ingewikkeldheden en moeizame discussies aanvaardt hij, met Van Limburg Stirum en Van der Duyn van Maasdam, het Algemeen Bestuur, tot de Prins van Oranje in het land zou zijn teruggekeerd.

Een gecompliceerde, eierzuchtige, dwarse man. Orangist en met zeer veel oog voor de positie van de aanzienlijken, maar tevens pleitbezorger voor opvoeding en onderwijs, omdat dit (naar het woord van Paine) de weg zou openen naar een situatie waarbij het volk zozeer geleid zou zijn door welbegrepen eigenbelang, dat er geen regering, zelfs geen volksregering meer nodig zou zijn.

Van Hogendorp begreep heel goed dat dit theorie was. In de jonge Verenigde Staten, die hij had bezocht, had hij gezien hoe belangrijk individuele ontplooiing was.

Van Hogendorp was na de intocht van de Fransen principieel ambteloos burger, ook toen de Prins vanuit Oranienstein, waar deze in ballingschap verbleef, te kennen gaf dat hij geen bezwaar had tegen het aanvaarden van ambten in het door de Fransen overheerste gebied.

In de Franse tijd bestudeerde Van Hogendorp de economische problemen, waarbij hij zich een aanhanger van Adam Smith toonde. Hij had oog voor het sociale probleem van de armoede.

Na 1813 ontving hij veel eerbetuigingen - onder andere werd de titel 'Graaf' aan hem verleend - maar zijn opstelling bleef zo onafhankelijk dat er een verwijdering tussen Koning Willem I en hem ontstond. De Koning was er niet van gediend dat Van Hogendorp zijn soms kritische gevoelens niet onder stoelen of banken stak.

In staatsrechtelijke zin was hij tot in zijn laatste jaren een voorloper op het gebied van staatkundige vernieuwingen, zoals: ministeriële verantwoordelijkheid, vrede met België, uitbreiding van het kiesrecht en verandering van de positie van de Eerste Kamer.

Het zou tot veertien jaar na zijn dood duren eer Thorbecke veel van dit gedachtegoed in de Grondwet van 1848 gestalte gaf.

dat de opstand der Belgen in 1830 een feit was. Het Belgisch conflict beïnvloedt in belangrijke mate het staatkundig denken in het noorden. Vooral door toedoen van de Noord-Nederlandse politici is er veel aan de Koning overgelaten, tot zelfs het budgetrecht toe. De kritische geluiden daarover nemen sterk toe.

Daarbij speelt in liberale kring Thorbecke een belangrijke rol. Nadat hij ten gevolge van de Belgische opstand naar het Noorden is uitgeweken, wordt hij hoogleraar te Leiden. In 1839 wordt hij lid van de Staten-Generaal 'in dubbele getale', die bijeengeroepen wordt omdat door de afscheiding van België de Grondwet moet worden herzien. Dit moet volgens het op dat moment gelden-

de staatsrecht in tweede lezing gebeuren, door een in ledental verdubbelde Staten-Generaal.

Thorbecke speelt in de jaren tussen 1830 en 1839 nog niet de rol van grote vernieuwer. In deze fase van zijn leven is hij, zoals uit zijn eerste publicaties blijkt, allerminst een bewonderaar van de Franse revolutie.⁴ De ervaringen in België stemmen hem ten opzichte van revolutionaire woelingen niet milder.

Maar geleidelijk treedt er in zijn benadering een kentering op. Hij begint de noodzaak te beseffen dat in het staatsbestel wijzigingen worden doorgevoerd. Deze wijzigingen vloeien mede voort uit de politieke verworvenheden van de Franse revolutie en de opstand van de Verenigde Staten tegen de Britse overheersing. Door die verandering in zijn denken wordt Thorbecke meer en meer een sleutelfiguur in de Nederlandse politiek.

Een tijdgenoot van Thorbecke, de Leidse hoogleraar in het Romeins recht Van Assen, wil in februari 1840 al niets meer van Thorbeckes opvattingen over het koningschap weten. Hij schrijft aan het Tweede-Kamerlid L.C. Luzac: 'Wilt gij ene ondeugende opmerking van iemand die ik niet noemen mag? De koninklijke magt wordt door Thorbecke eene gekamerde en alzoo de hoer der Staten-Generaal die er mede kunnen leven naar hun lust.'⁵

De commentaren van Thorbecke zelf zijn in deze tijd evenmin mals. Op 15 oktober 1840 komt hem ter ore dat Koning Willem II tegen minister van Justitie Van Maanen heeft gezegd: 'Gij hebt mijn vader altijd zuivere wijn geschonken en ik reken erop, dat gij dit ook aan mij zult doen.' Thorbeckes commentaar tegenover Luzac: 'Hierop afgaande, moet men geloven, dat de heilloze knoeiwinkel in stand zal blijven.'⁶

Thorbeckes observaties zijn zeer direct en soms geestig: 'Het neerleggen ter griffie is, geloof ik, eene oorspronkelijke Nederlandse uitvinding, waarvan de eer ons door niemand wordt betwist. Zij is ook voor ons karakter kenmerkend genoeg.'⁷

Zoals veel politici heeft Thorbecke een dagblad als forum. Bij het aftreden van Van Maanen ('hij bleef man van het Keizerrijk') geeft hij een zeer scherpe analyse, waarbij hij ingaat op een nationale zwakte: 'de verderfelijke barmhartigheid, welke het aanzien der personen laat gaan voor het belang der zaak.'⁸

De loop der politieke gebeurtenissen komt in de jaren tussen 1845 en 1848 in een stroomversnelling. In 1848, na tal van revoluties en pogingen daartoe in het buitenland en enig rumoer op de Dam in Amsterdam, wordt de Koning, zoals het heet, van conservatief in één dag liberaal. Het is het einde van een moeizaam proces.

Op 11 maart 1848 kiest Thorbecke in een brief aan het Kamerlid Luzac een formulering die politiek muntrecht heeft verkregen: 'Door de spoedige toezending der onderwerpen [tot grondwetswijziging] hebt gij mij verblijd. Een klein mager schepje uit onzen ketel. Dat het er bij blijve is, dunkt mij onmogelijk.'⁹

Lodewijk Caspar Luzac (1786-1861)

Luzac is een van de 'negenmannen': de negen Kamerleden die in de onrustige periode tussen 1840 en 1844 het initiatief nemen om grondwetswijzigingen voor te stellen. Thorbecke is de drijvende kracht.

Luzac is aanvankelijk één van de loyaalste bondgenoten van Thorbecke. Die verhouding heeft te lijden als Luzac bij de kabinetsformatie van 1848 de Koning adviseert en daarbij de naam Thorbecke niet noemt. Thorbecke schrijft aan zijn echtgenote op 21 maart 1848 over Luzac en Kempenaer (eveneens een der negenmannen) dat zij 'van eene zwakken overtuiging en dus ligt twijfelende zijn'. Drie dagen later is hij nog explicieter. 'Mijn zwakke wauwelende collega's' en 'de Koning is als een kind; en mijne collega's zijn voor buitengewone omstandigheden niet opgewassen.'

Dat Luzac in 1848 toetreedt tot het kabinet-Schimmelpenninck, bevalt Thorbecke allermint. Luzac verdenkt Thorbecke van een beschadigingsactie in de pers. Thorbecke ontkent dat en dwingt Luzac tot de vaststelling dat dit niet het geval is geweest. Het conflict wordt bijgelegd, maar het aanzien van Luzac wordt erdoor geschaad. Luzac speelt, mede door zijn zwakke gezondheid, na zijn weinig succesvolle ministerschap geen rol van betekenis meer.

L.C. Luzac
[Iconografisch Bureau
Den Haag]

Met het aantreden van Thorbecke en zijn kabinet begint een periode van grote liberale invloed in onze geschiedenis. In die periode wordt aan het 'huis van Thorbecke', zoals wij het Binnenlands Bestuur willen aanduiden, vorm en inhoud gegeven.

Een nieuwe Grondwet komt tot stand, gemeente- en provinciewet volgen; het onderwijs wordt georganiseerd, de kieswet gewijzigd, de infrastructuur verbeterd en het vrije verkeer door de afschaffing van tollën bevorderd. In deze korte en zeer onvolledige opsomming ligt een politiek besloten die de vormgeving van de Nederlandse staat tot in onze dagen in belangrijke mate bepaalt. Dit is verwonderlijk, omdat een hechte politieke organisatie ontbreekt. Van fractie- of partijvorming is nauwelijks sprake. In dit tijdvak ontstaan er wel zogenaamde 'Kamerclubs', waar gelijkgezinde Kamerleden hun opvattingen uitwisselen. Slechts in antirevolutionaire kring komt het weldra tot de stichting van een eigen partij: de Anti-Revolutionaire Partij (ARP).

De liberalen zijn en blijven moeilijk te organiseren. Die ervaring wordt gedeeld door achtereenvolgende generaties liberale bestuurders. Het is een hardnekkig versijnsel.

Over dit vraagstuk schrijft de secretaris van de Liberale Unie, het Tweede-Kamerlid A. Roodhuyzen, in 1909 dat de 'liberale deftigheid de politieke meeting beneden zich achtte. Dit is nog niet bij allen er uit, al leert nood bidden, en de anti-revolutionairen en later de sociaal-democraten hebben de meest deftigen in deze genoodzaakt wel hun fatsoenlijkheidsprogram te herzien.'¹⁰

Het is opvallend dat ondanks dat gebrek aan organisatorische samenhang de politieke lijn duidelijk herkenbaar is. Politiek krijgt vorm in de vertegenwoordigende lichamen en niet in politieke partijen.

Maar daardoor treden wel grote persoonlijke tegenstellingen aan het licht. Zo wordt Thorbecke in zijn laatste periode, die letterlijk samenvalt met zijn laatste levensjaren, heftig aangevallen door het Tweede-Kamerlid Sam van Houten, die hem conservatisme verwijt. Thorbecke onderkent de sociale problematiek van zijn dagen echter wel, maar komt er niet, of wellicht niet meer, aan toe om die aan te pakken. In zijn *Narede* bij de verschijning van zijn gebundelde redevoeringen, die hij in augustus 1869 in Ilmenau opstelt, formuleert hij een aantal normen voor liberaal bestuur. Conservatisme is hem daarbij vreemd:

Een 'liberaal' Ministerie noemende, meen ik niet eene partijregering schoon ik mij den naam laat welgevallen, zoo men dien in onze geest wil opvatten. En dat is het kenmerk van een liberalen Staat en een liberaal Gouvernement, dat zij de ontwikkeling van zelfstandige kracht bevorderen, zelfstandige kracht in provincie, gemeente, vereeniging en individu. Bevorderen, dat heet de algemeene voorwaarde scheppen waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt.

Dit is de zuivere definitie van het ontplooiingsliberalisme, dat kenmerkend wordt voor het optreden van de Nederlandse liberalen in de volgende decennia. Welke scherpe tegenstellingen zich mogen voordoen - zoals bij het kiesrechtvraagstuk - dít is een fundamenteel uitgangspunt voor allen die als liberaal willen worden aangeduid. De staat dient daarbij terughoudend te zijn bij het betreden van de persoonlijke levenssfeer.

Het zijn in wezen bestemming en middelen van andere levensmagten dan de Staatsmagt welke de kerk, het onderwijs, wetenschap, kunst, maatschappelijk te vormen en te besturen hebben; magten in wier sfeer burgerlijk overheidsgebod niet te pas komt. Met deze en zovele andere sociale belangen, regeling van stoffelijken arbeid en goederenverkeer in aanraking van alle kanten gedrongen door vragen, niet zozeer om vrijheid, die den wil om zichzelf te helpen onderstelt, als om bijstand van het gezag, ondervindt de Staat, dat onthouding soms grooter kunst dan handelen is.

Dit is geen pleidooi voor conservatisme, want om met een derde citaat uit de Narede af te sluiten:

Zoo soms eene negatieve rol, opruiming van versperringen, overblijfselen eener verouderde orde, voldoende is, een andere tijd gebiedt nieuwe beginselen, regels, instellingen te vestigen. Maar de geest en wil eener regering moet onder alle omstandigheden blijken. Dat in alle gevallen, terwijl de zoogenaamde conservatieve politiek een zinkend leven tracht te behouden of terug te roepen, vernieuwing, hervorming, wasdom niet dan uit eene liberale bron voortkomt, getuigt ook de geschiedenis van onzen tijd, niet enkel in ons land.

Wij zouden het nu anders formuleren, maar de boodschap is nog steeds actueel. De tegenstelling tussen liberalisme en conservatisme is door Thorbecke terecht onder ogen gezien. Uiteindelijk werd de mogelijkheid om tot eenheid van opvattingen te kunnen komen door die tegenstelling in het liberale kamp tenietgedaan.

De analyse heeft er echter niet toe kunnen leiden dat de analyticus zelf gevrijwaard werd voor conservatieve opvattingen. In de loop van de geschiedenis van het liberalisme zouden meerdere kopstukken hetzelfde doormaken. Dat geldt in hoge mate voor Van Houten, die, hoewel hij zijn opinies staande heeft gehouden en zelf nauwelijks veranderde, moest ervaren dat de tijden wel waren veranderd.¹¹

Eén gebied verdient speciale vermelding. In het voetspoor van Thorbecke bevordert Van Houten de emancipatie van de vrouw. Daarbij denkt hij niet alleen

aan het huwelijksrecht, maar evenzeer aan de noodzaak van geboortebeperving. In 1877 schrijft Van Houten: 'Maar als zij trouwt, dan wordt het anders. Dan wordt zij behandeld als een courtisane, die zich verkoopt en van dien tijd af alle vrijheid en alle recht mist.' Dat zijn eerste vrouw na een huwelijk van elf jaar overlijdt bij de geboorte van hun zevende kind, is een ingrijpende ervaring die zijn denken sterk heeft beïnvloed.¹²

In de Staten-Generaal blijven de liberalen hun onafhankelijke posities innemen. De Liberale Unie, bedoeld om tot meer samenhang te komen, heeft slechts een zeer beperkt succes.¹³ De liberale kiesverenigingen drukken een zwaar stempel

Johan Rudolf Thorbecke (1798 – 1872)

'Thor', zoals hij wel is afgebeeld en aangeduid, is de centrale figuur van het Nederlandse liberalisme. Hij paart een grote eerbij aan geleerdheid, aan meesterschap over de taal en groot praktisch politiek inzicht.

Hij heeft tegelijk de reputatie stroef, stug en hard te zijn, slechts geleid door *raison d'état*. Prof. C.W. de Vries wijt dit in zijn boek *De ongekende Thorbecke* aan het maatschappelijk mislukken en jong sterven van twee van zijn zoons. 'Hij loopt met een streng masker,' maar is tegelijk de 'arme, grote Thor'.

Deze kenschets uit 1950 lijkt te worden bevestigd door de publicatie van de briefwisseling van Thorbecke. Daaruit rijst een geheel andere figuur dan voor die tijd in de historiografie gemeengoed was. Niet minder groot, niet minder moeilijk, maar wel minder kil en veel romantischer dan ooit voor mogelijk is gehouden.

In een brief van 13 januari 1841 aan prof. C.J. van Assen gebruikt hij het woord 'schoft'. Ook als men rekening houdt met een wat andere gevoelswaarde van die term, dan nog past die niet in het traditionele beeld van Thorbeckes onberispelijkheid. (In die tijd noemt men een hospita tenslotte ook 'ploert')

Zijn zeer intensieve correspondentie met zijn zoveel jongere echtgenote, 'mijn lief madonnaatje, mijn wangetje, mijn trouwwaardig hartje, zoetjes geslapen' geven een beeld van een romantische Thorbecke. Haar overlijden in de jaren zestig is voor hem een zware slag. De dood is in zijn leven, zoals bij veel van zijn tijdgenoten, een vertrouwde metgezel. De wijze waarop hij in zijn brieven reageert heeft niets van doen met de vaak aan hem toegeschreven gevoelsarmoede.

Thorbecke heeft in zijn lange loopbaan het land enorme diensten bewezen. Hij was na zijn studie te Amsterdam en te Duitsland buitengewoon hoogleraar te Gent. Na de Belgische opstand werd hij te Leiden tot hoogleraar benoemd. In 1844 werd hij lid van de Tweede Kamer (in 1840 was hij lid van de zogenaamde 'Dubbele Kamer'). Hij was voorzitter van de Grondwetscommissie, en in 1849, 1862 en 1871 minister-president en minister van Binnenlandse zaken.

Foto verwijderd wegens copyright.

J.R. Thorbccke
/Spaarnestad Fotoarchief]

op de uitkomst van de verkiezingen in één of meer districten, die nog tot 1918 de grondslag van het kiesstelsel vormen. Zo zijn in Amsterdam twee kiesverenigingen actief: 'De Grondwet' en 'Burgerplicht'. Het gaat tussen die twee niet altijd even zachtzinnig toe.

In zijn autobiografie beschrijft H.P.G. Quack, auteur van *De Socialisten*, hoe hij was gekomen tot zijn voor velen verrassende keuze voor 'De Grondwet' (in de wandeling aangeduid als de pelsjassenvereniging): 'Ik had mij, toen ik in Amsterdam in 1877 aankwam aangesloten aan de kiesvereniging "De Grondwet" omdat ik meende dat die vereniging nog het meest oog had voor de productiefactoren van de stad.' Kappeyne van de Coppello en Tak van Poortvliet zijn de beoogde kandidaten. Quack: 'Een ware staatkunde moest gebruik maken van den voorraad opgespaarde kracht, die in Amsterdam voor handen was, ten bate van het geheele vaderland.'

Maar het wordt elders anders beleefd, aldus Quack: 'De burgerij echter die in de kiesvereniging "Burgerplicht" vergaderde, gedreven door jaloersche afbrekende elementen die zich later om het radicale blad van De Koo "De Amsterdammer" schaarden begreep niets van dit streven, en stelde zich lijnrecht tegen wat men zou kunnen noemen de persoonlijkheid van Kappeyne.'

Het zonderlinge schouwspel deed zich voor dat de oude Amsterdamse meer conservatieve groep Kappeyne steunde, terwijl alle latere radicalen Gleichman kandidaat stelden en kozen. Kappeyne was te bruisend: 'Dus ging men liever mede met den rustigen en uiterst bezadigden Gleichman van wien men zeker was dat hij geen sprongen in het duister zou wagen.'¹⁴

De tegenstellingen waarvan Quack gewag maakt en die in beschouwingen van Thorbecke en Van Houten al aan de orde zijn gesteld, hebben rond de eeuwwisseling zichtbare gevolgen. Het kiesrechtvraagstuk verdeelt de liberalen ten diepste. Het is niet het enige twistpunt in liberale kring. Integendeel, op zeer veel terreinen (koloniale politiek, defensie) treden tegenstellingen aan het licht.

Een radicale groep liberalen, waarin mr. M.W.F. Treub een centrale rol vervult, ergert zich in toenemende mate aan de middelmatigheid van diegenen die de liberale groep besturen. Treub is een bruisende persoonlijkheid, die als wethouder van Amsterdam de stoot geeft tot het onderbrengen van de nutsbedrijven in overheidshanden en als hoogleraar in de Staatshuishoudkunde een principiële bestrijder is van het marxisme. Hij heeft een wat onbestendig karakter, zodat van hem wel gezegd wordt: 'Hij is een koe die veel melk geeft, maar als de emmer vol is, trapt hij hem zelf weer om.' In 1891 omschrijft hij de Liberale Unie als 'een oude jonge juffrouw in wie, hoelang je haar ook aait, geen leven meer is te krijgen'.¹⁵

De ergernis wordt zo groot en de spanningen lopen zo op, dat in 1901 het bestuur van de Liberale Unie opstapt. Oorzaak: de ledenvergadering stemt niet in met het voorstel om van de kandidaten voor een Tweede-Kamerzetel te vorderen dat zij de noodzaak erkennen van het algemeen kiesrecht.¹⁶

Het leidt tot de oprichting van een nieuwe politieke groepering: de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB). Die partij zal worden gekenmerkt door een grote mate van intellectuele activiteit. De kwaliteit van veel afgevaardigden is aanzienlijk. Daarentegen is de omvang van de partij beperkt, zodat deze wel eens is aangeduid als 'de generaals zonder leger'.

Tegenover deze groep staan de behoudende Vrij Liberalen. Het restant van de Liberale Unie poogt tevergeefs de partijen bijeen te houden of te brengen. Zoals niet ongebruikelijk worden de tegenstellingen tussen groeperingen die politiek verwant zijn aangescherpt.

Bij verkiezingen, die in deze periode voor alles in het teken staan van de antithese tussen niet-confessioneel (links) en confessioneel (rechts), sluiten vrijzinnig-democraten en Unie-liberalen wel regelmatig een stembusakkoord, zodat bij een herstemming in een district de steun voor hun kandidaten zo groot mogelijk is. Maar verder gaat de liefde niet.¹⁷

Een enkele keer is de tegenstelling tussen links en rechts zo scherp, dat de vrij-liberalen en sociaal-democraten zich bij een dergelijke afspraak aansluiten. Dat

is bijvoorbeeld het geval in 1905, als het kabinet onder leiding van de antirevolutionaire voorman Abraham Kuyper felle weerstand heeft opgeroepen. De socialisten steunen dan bij herstemming de meest conservatieve kandidaat van de linkerzijde tegenover die van de confessionele partijen.

Met dat al is de periode van de liberale dominantie geëindigd. De laatste liberale regering, het kabinet-De Meester, dat in 1905 als minderheidsregering aan het bewind komt, staat te boek als het 'kabinet van kraakporselein'.

Het kabinet-Cort van der Linden, dat ons land door de Eerste Wereldoorlog manoeuvreert, is in strikte zin extraparllementair, want geen lid van het parlement maakt er deel van uit. Het bestaat wel in zijn geheel uit vrijzinnigen en neemt het program over van de 'Vrijzinnige Concentratie', de ad hoc-samenwerking van liberalen en vrijzinnig-democraten, als grondslag van het regeringsprogramma. Maar, zegt men, 'het hok' is zo klein mogelijk.¹⁸

Het kabinet-Cort van der Linden, tot 1994 het laatste kabinet zonder confessionele (christen-democratische) ministers, heeft uitnemend geregeerd en belangrijke wijzigingen in het staatsbestel gerealiseerd of voorbereid. De belangrijkste staatkundige veranderingen: de invoering van het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging bij verkiezingen in plaats van het districtenstelsel, en het wegnemen van belemmeringen voor het algemeen kiesrecht voor vrouwen en mannen. Het kiesrecht voor vrouwen komt er dankzij een initiatief-wetsontwerp van mr. H.P. Marchant, de fractievoorzitter van de VDB.

Na de Eerste Wereldoorlog vertoont het liberale kamp evenwel een nog meer verbrokkeld beeld dan in de eerste tien jaar van onze eeuw al het geval was. De verkiezingsuitslag is in 1919 voor de liberale groeperingen ronduit dramatisch. De Liberale Unie tuimelt van tweeëntwintig naar zes zetels, de Vrij Liberalen komen van tien op vier, terwijl de vrijzinnig democraten hun fractie van acht leden tot vijf zien verminderen. Daardoor wordt Aletta Jacobs, de eerste afgestudeerde vrouw in ons land en vurig strijdster voor vrouwenkiesrecht, net niet gekozen.

De invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging maakten het al waarschijnlijk dat de liberale partijen een slecht resultaat zouden boeken. Het effect wordt echter versterkt door allerlei splintergroeperingen, die met name uit de vrijzinnige hoek stemmen wegtrekken en ten dele vermorsen. Zo haalt de Economische bond van Treub drie zetels en halen de Neutrale partij, de Middenstandspartij, de Plattelandersbond en het Verbond voor een Democratische Weermacht ieder één zetel. De Neutrale partij onder leiding van Henni ter Hall was vooral in het leven geroepen om belemmeringen bij het organiseren van revues uit de weg te ruimen.¹⁹

Deze gang van zaken stemt tot nadenken. In 1921 doet men een poging alle

Foto verwijderd wegens copyright.

*Verkiezingen 1919
[Spaarnestad Fotoarchief]*

liberalen onder één dak te verenigen. In de ‘Liberale Staatspartij De Vrijheidsbond’ gaan de Liberale Unie, de Vrij Liberalen, de Economische Bond en de hiervoor genoemde splinterpartijen samen.

De vrijzinnig democraten bedanken voor die eer. Marchant, de niet-zoetsappige aanvoerder van die partij, zal na de eerste vergadering van de Vrijheids-

bond op een ledenvergadering uitroepen. 'Ik had er niet aan moeten denken dat we hier met al die rommel zouden hebben gezeten!' Het tekent de sfeer.

Tussen de Vrijheidsbond en de vrijzinnig democraten komt het niet meer goed. In de kring van de Liberale Staatspartij (LSP) - het aanhangsel De Vrijheidsbond wordt steeds minder belangrijk - spreekt men nogal eens geringschattend over de 'waaninnig democraten'. Een prominent lid van de Vrijzinnig Democratische Jongeren Organisatie (VDJO), Leo J.B. Wolff, schrijft onder het pseudoniem Spectator een gedicht over de leden van de Bond van Jong Liberalen (BJL):

Avondcostuum gewenst

*De lange jas, plus een witte das
daaruit bleek het liberalisme pas.
Alles 'net als of' ingetogen en reuze deftig,
slechts tegen ons wel eens wat heftig.*

*Zo de oude liberalen zongen
zo verkleden zich de jongen
En zelfs in het schone Kennemerland
zijn de Thorbeckianen zeer galant.*

*Ze jubileren in avondkledij
dat stemt gewis tot medelij.
De B.J.L. tot zulke deftigheid gestegen
heeft hierdoor bepaald socialer karakter gekregen.*

*En al hebben ze glimmende lakschuiten aan
willen we toch voor geen geld in hun schoenen staan.
Jongeren, vereend in smoking, rok of jacquet
sjonge 't lijkt wel oude-heren-pret.²⁰*

Meer dan politieke beschouwingen zijn dit signalen over de werkelijke verhoudingen binnen het vrijzinnige kamp. De benadering van Wolff, en in het algemeen van velen in de VDJO, illustreert dat in het vrijzinnig-democratische kamp naast liberalen en radicalen een groep zit die men zeer wel als 'kathedersocialisten' kan aanduiden. De wijze waarop Wolff over 'Thorbeckianen' schrijft, geeft aan dat hij eerder geneigd is aansluiting te zoeken bij de sociaal-democraten dan bij een liberale groepering, indien er geen vrijzinnig democraten zouden bestaan. Dat hij na de Tweede Wereldoorlog de overstap naar de Partij van de Arbeid zal maken, is daarom niet zo verrassend, noch het feit dat de meerderheid van de vrijzinnig democraten in gradaties van enthousiasme die keuze zal maken, en daarmee de eigen partij zal opheffen.

Mr. Hendrik Pieter Marchant (1869 – 1956)

Het is passend dat de naam Marchant zo op het woord markant lijkt. In de bonte rij van liberale vrouwen en mannen van zijn dagen, zoals Aletta Jacobs, Treub, Cort van der Linden, Goeman Borgesius en Dresselhuys (vader van de actrice Mary Dresselhuys) heeft hij zijn eigen kleurrijke plaats.

De geboren Deventenaar Marchant startte zijn carrière als advocaat. Maar de politiek trok hem, en zo werd hij in 1897 lid van de gemeenteraad in zijn geboortestad en wethouder van financiën. Na zijn verkiezing tot Kamerlid in 1900 vestigde hij zich in Den Haag. Tot zijn benoeming tot minister zou hij Kamerlid blijven. Zoals niet ongebruikelijk in die tijd combineerde hij dat ambt met zijn advocatenpraktijk, het raadslidmaatschap en zelfs een wethouderschap van onderwys in Den Haag.

Marchant was een scherp debater en een zeer primair reagerend mens. Hij was flexibel genoeg om van standpunt te veranderen en vergat dan snel dat hij er anders over had gedacht.

Naar aanleiding van zijn overgang tot de rooms-katholieke kerk werd zijn onbestendigheid vastgelegd in een puntgedicht in de *Haagsche Post*:

Het gezantschap bij het Vaticaan werd eerst door hem bestreden.

Misschien breekt ook de tijd nog aan, dat hij het gaat bekleden.

In zijn strijd tegen de rechtse coalitie, die Marchant met grote felheid voerde, had hij in 1925 gebruik gemaakt van het antipapisme van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en enkele Kamerleden van de Christelijke Historische Unie (CHU). Hij probeerde een amendement van de SGP aangenomen te krijgen om het gezantschap bij de Paus op te heffen.

Vervolgens poogde hij een coalitie tot stand te brengen met socialisten en katholieken. Die laatste voelden daar niet voor. De katholieke aanvoerder Nolens wilde slechts 'bij uiterste noodzaak' met de socialisten in zee gaan. Daarom moest Marchant tot 1933 wachten eer hem een ministerschap ten deel zou vallen. Toen sloot de rechterzijde een coalitie met vrijzinnig democraten en liberalen. Dat jaar kreeg de VDB twee ministerzetels, omdat Colijn Oud op Financiën nodig had om de crisismaatregelen door het parlement te loodsen. Oud peinsde er niet over om die post te aanvaarden als Marchant niet eveneens werd uitgenodigd tot het kabinet toe te treden.

Het is de ironie van het lot dat dit ministerschap leidde tot een breuk met de VDB. Want bij een eerdere gelegenheid, tijdens het 25-jarig jubileum van de VDB, had Marchant op iets opmerkelijks gewezen. De ministers uit de VDB die zitting hadden gehad in de kabinetten-De Meester en -Cort van der Linden (zonder overleg met of soms zelfs tegen de wil van de partij) hadden allen (Van Raalte, Veegens, Treub en Pleijte) tijdens of na hun ministerschap de partij de rug toegekeerd. 'Gelukkig kunnen deze relaties onzer partij met ministers niet genoemd worden,' stelde Marchant vast. In 1935 overkwam hem hetzelfde.

Mr. H.P. Marchant
[Spaarnestad Fotoarchief]

Foto verwijderd wegens copyright.

Toch moet de meerderheid der vrijzinnig democraten, die een groot vertrouwen in aanvoerder mr. P.J. Oud heeft, tot het werkelijk liberale kamp worden gerekend. Deze stelt zich in 1935 'in zekere zin tegenover het liberalisme' en voegt daaraan toe: 'Met liberalisme kan men aanduiden als een geestesstroming; het is echter ook een bepaalde economische leer: die der Staatsonthouding; het is ook een naam ener politieke richting van onze dagen op welke uiteraard de ontwikkelingsgang van latere jaren niet zonder invloed is gebleven. Onze richting was een reactie tegen het liberalisme, voorzover het in het economisch leven het individualisme al te zeer op de voorgrond had gesteld.'²¹

Met deze beschouwing raakt Oud de kern van waar het in de vooroorlogse jaren om gaat in het liberale kamp. De Liberale Staatspartij is in zeer conservatief vaarwater terecht gekomen. De partij weet in geen enkel opzicht duidelijk te maken dat ze een eigen positie in het politieke krachtenveld inneemt. Een treurig dieptepunt wordt bereikt bij de verkiezingen van 1937 als de LSP zich, aanschurkend tegen het aanzien dat de antirevolutionaire voorman Colijn in brede kring geniet, propaganda maakt met de leuze 'Zet meer liberalen naast Colijn'.

*Een affiche uit de verkiezings-
strijd van 1933
jSpaarnestad Fotoarchiefj*

Foto verwijderd wegens copyright.

Wie zich met zo weinig gevoel van eigenwaarde zo afhankelijk maakt van een andere politieke stroming, verdient een electorale afstraffing. De LSP verliest drie van haar zeven zetels. Dat is natuurlijk geenszins alleen of in hoofdzaak terug te voeren tot een ongelukkige verkiezingsleuze. Het is wel symptomatisch voor een partij die het aan krachtige en inspirerende leiding ontbreekt. Daardoor ontstaat het gevoel dat zinsneden als ‘bestrijding van ordening van overheidswege op het gebied van de productie, distributie en verkeer’ in het liberale verkiezingsprogram blijk geven van onvoldoende besef voor de problemen in de crisistijd, die het beeld van de jaren dertig bepaalt. De relativering ‘tenzij zij duidelijk in het algemeen belang is in tegenstelling tot een groepsbelang’ overtuigt in het geheel niet.²²

Het behoeft geen verbazing te wekken dat deze gang van zaken tot grote onrust leidt in de Liberale Staatspartij. Het wordt bovendien als pijnlijk ervaren dat de

Vrijzinnig Democratische Bond, die tot dan toe beduidend kleiner was, ondanks een ongunstige wijziging van de kieswet bij de toedeling van restzetels, zijn zes zetels weet te behouden en voor het eerst groter is dan de Liberale Staatspartij.

Een aantal jongere liberalen neemt het initiatief om door het beleggen van Liberaal Sociale Congressen de Liberale Staatspartij weer in het spoor te brengen. Dat brengt hen er tevens toe een inspirerende aanvoerder te zoeken. Zij doen een beroep op professor dr. B.M. Telders.

De meerderheid van de partij is daartoe echter niet genegen en steunt de zittende voorzitter mr. W.C. Wendelaar. Deze neemt het standpunt in dat hij weliswaar een meerderheid achter zich heeft, maar dat het beter is als Telders wordt aangewezen en de steun van de gehele partij krijgt. Door die voorname houding voorkomt Wendelaar ernstige moeilijkheden.

De tekenen wijzen erop dat de Liberale Staatspartij - de toevoeging De Vrijheidsbond wordt officieel overboord gezet - zich zal herstellen. Maar door de Tweede Wereldoorlog kan het bewijs daarvan niet meer worden geleverd aan de hand van Tweede-Kamerverkiezingen.

Marchant toont zich als minister voorstander van een nieuwe spelling. Dat is verrassend, omdat hij bij zijn aantreden nog een aanhanger van de oude spelling van De Vries en Te Winkel leek te zijn.

De nieuwe spelling is omstreden en wordt in de samenleving begrijpelijkerwijze nog niet doorgevoerd. Zo verschijnen de kranten nog jaren in de oude spelling. De nieuwe spelling is voer voor taalkundigen en zal niet de

beoogde rust brengen in ons taalgebied. Een punt van kritiek is dat de dubbele ee in open lettergrepen blijft bestaan, waar de dubbele aa, oo en uu verdwijnen.

Marchant wordt daarover onderhouden en heeft dan het afdoende, zij het weinig wetenschappelijke antwoord: 'Dames en heren, ik wil wel het verschil kunnen blijven zien tussen zeesluizen en zesluizen!'

Het vergaat de vrijzinnig democraten veel beter. Het gezelschap is overigens lastig genoeg. Als Marchant en Oud in 1933 toetreden tot het tweede kabinet-Colijn, wordt mr. A.M. Joekes fractievoorzitter. In de VDB hoort hij tot diegenen die meer affiniteit hebben met de sociaal-democraten dan met het liberale denken, althans met de LSP. Als Oud na de kabinetsperiode lijstaanvoerder wordt en terugkeert in de Tweede Kamer, is dat voor Joekes een teleurstelling. Maar wanneer Oud kort daarop burgemeester van Rotterdam wordt, neemt Joekes de leiding over. Dan blijkt dat Oud zijn interesse in de landelijke politiek behoudt, nog steeds wordt geconsulteerd en weigert te verklaren dat hij bij de komende Kamerverkiezingen van 1941 niet beschikbaar zal zijn. Dit ergert Joekes in hoge mate. Ongetwijfeld

heeft die tegenstelling een rol gespeeld in de naoorlogse ontwikkelingen.

Marchant zal na 1935 van het vrijzinnig-democratisch toneel verdwijnen. Als Minister van Onderwijs voert hij een onstuimig beleid. Er bestaan grote bezwaren tegen de wijze waarop hij bezuinigingen in het openbaar onderwijs doorvoert. Het slaat in als een bom dat hij in het geheim is overgegaan tot het rooms-katholicisme. Direct wordt er een verband gelegd tussen die bekering en de behandeling van het openbaar onderwijs ten opzichte van het bijzonder onderwijs. In ieder geval heeft Marchant het vertrouwen verspeeld van zijn partij. Zijn beleid was al veroordeeld door het bestuur voordat zijn overgang naar het Katholicisme bekend was geworden.

Onder deze omstandigheden stelt Oud dat Marchant moet aftreden, óf dat hij anders zelf zal gaan. Daarmee wordt Colijn gedwongen Marchant ervan te overtuigen dat hij beter ontslag kan nemen, hetgeen geschiedt. Marchant is hoogst opgewonden over deze bejegening. Godsdienst is een persoonlijke zaak en het bekleden van een politiek ambt behoort erbuiten te staan.

Maar het is de vraag of die redenering niet te formeel is. In deze jaren is de verzuiling zeer sterk. In zo'n cultuur is verandering van overtuiging altijd een ingrijpende gebeurtenis. Als dat gebeurt door iemand die in bijzondere mate verantwoordelijk is voor de onderwijspolitiek, waarin de verzuiling zijn oorsprong vindt, dan heeft dit niet louter met zijn vrijheid van geweten te maken, maar is er sprake van een politiek feit. Dat Marchant zijn stap naar de kerk van Rome geheim heeft gehouden, doet vermoeden dat hijzelf heeft beseft dat er meer aan de orde was dan een persoonlijke zaak.

De affaire-Marchant wordt nog wel eens aangehaald als iemand stelt dat de conflicten in liberale kring altijd over personen gaan en niet over zaken. Dat is een vertekening van de werkelijkheid. Wel worden bepaalde opvattingen over het liberalisme door personen gedragen. De neiging is in liberale kring groot om de politieke aanvoerder veel ruimte te geven. Daardoor kan die een duidelijk stempel drukken op de koers van de partij in zijn tijd. Het gold voor prof. mr. P.J. Oud en H. Wiegel in de achter ons liggende periode, zoals het nu geldt voor mr. drs. F. Bolkestein. Dat is een vertrouwenskwestie. Zodra dit vertrouwen niet meer bestaat of de aanvoerder aftreedt, kan de wisseling van de wacht een koerswijziging tot gevolg hebben.

Het bepleiten van een verandering van beleid is in die omstandigheden een moeizame zaak, indien dit op verzet stuit van de tot het aanvoederschap geroepene en de partijleiding. Personen en zaken zijn op die manier sterk verweven, maar dat zegt nog niets over de politieke doelstelling, die altijd inzet van de discussie blijft. De gebeurtenissen rond Marchants intrede in de rooms-katholieke kerk zijn daarvoor een goede illustratie.

Van 1940 tot 1948

Op 10 mei 1940 verandert de wereld in Nederland. Door de Duitse inval moeten staatshoofd, prinselijk gezin en kabinet de wijk nemen naar Engeland.

Het kabinet wordt voorgezeten door jhr. mr. D.J. de Geer, in het interbellum een vooraanstaand politicus, lid van de Christelijke Historische Unie. Het door De Geer gevormde kabinet is ontstaan nadat er een einde is gekomen aan de periode-Colijn, ten gevolge van spanningen met de Rooms Katholieke Staatspartij over het te voeren financieel-economisch beleid, toegespitst op de bestrijding van de werkeloosheid.

De Geer staat aan het hoofd van een kabinet waaraan voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis socialisten deelnemen. De Geer heeft een kabinet tot stand willen brengen waarin de zes grootste partijen zijn vertegenwoordigd. De ARP en de LSP weigeren hun medewerking, omdat zij vinden dat de katholieke politicus Deckers, die Colijn heeft weggestuurd, moet formeren op grond van het beginsel 'qui casse paye (les verres)': wie (de glazen) breekt betaalt.

Merkwaardigerwijze is de betekenis daarvan verschoven, en meent men nu dat de uitdrukking betekent: wie een crisis veroorzaakt, loopt het risico van een verkiezingsnederlaag. Het gelag betalen in plaats van het herstel van de glazen. Die verschuiving heeft zeker te maken met het feit dat tegenwoordig na een kabinetscrisis automatisch Kamerontbinding volgt. Tot 1963 was dat geen automatisme.

De RKSP, de CHU en de VDB delen die constitutionele bezwaren niet, en dit doet het ARP-lid prof.mr. P.S. Gerbrandy evenmin. Hij treedt tegen de zin van zijn partij toe tot het kabinet als minister van Justitie. Volgens de vrijzinnig democraten verliest de LSP uit het oog dat een ongeschreven regel als 'wie breekt betaalt' (in de oorspronkelijke betekenis) geen voorrang mag hebben boven het doel een kabinet te formeren dat kan rekenen op voldoende steun in het parlement. Uit vrijzinnig-democratische kring wordt G. Bolkestein, 'onderwijsman bij uitnemendheid', belast met het betreffende departement.¹

De oorlogsdagen van mei 1940 maken duidelijk dat in ieder geval van de minister-president geen krachtige leiding zal uitgaan. Het kabinet maakt een zo povere indruk op de secretarissen-generaal, dat een van hen, H.M. Hirschfeld, na hun vertrek de verzuchting slaakt: 'Goddank dat ze weg zijn! Wat hadden we met ze moeten beginnen?'²

Al in augustus 1940 wordt De Geer terzijde geschoven; begin 1941 keert hij op slinkse wijze terug naar bezet gebied. Bij de reconstructie van het kabinet

wordt de basis van het kabinet verbreed en doet de vroegere minister van Verkeer en Waterstaat jhr. O.C.A. van Lidth de Jeude zijn intrede. Niet alleen wordt daardoor het politieke draagvlak van het kabinet vergroot, maar ook de strijdvaardigheid. Van Lidth is elk defaitisme vreemd. Hij heeft nogal autoritaire opvattingen over de staatsinrichting van Nederland na de bevrijding. In het algemeen behoort hij tot de behoudende vleugel van de Liberale Staatspartij. Hij is een man van de grote lijn, met ervaring in het bedrijfsleven. Het ministerie van Verkeer en Waterstaat heeft hij in het tweede en derde kabinet-Colijn goed geleid. In Londen is zijn reputatie niet onomstreden: men vindt hem lui; een kritiek die hem als onbillijk treft. Gezien zijn leeftijd en ervaring had hij na de bevrijding bij de herleving van de Liberale Staatspartij een rol kunnen spelen - als hij geen ernstig drankprobleem had gekregen, dat zelfs enkele malen de Londense politie tot ingrijpen noopt. Daarmede is zijn rol uitgespeeld.³

Na de oorlog neemt hij nog wel zitting in de Provinciale Staten van Gelderland, maar zijn hoofdinteresse ligt eerder bij de geschiedenis van zijn geslacht dan bij de politiek.

Voor een goed begrip van de naoorlogse periode is een enkele opmerking noodzakelijk over de lotgevallen van de Vrijzinnige Democratische Bond en de Liberale Staatspartij in de oorlogsjaren. Het was duidelijk dat de bezetter geen politieke partijen zou toestaan. Vrijheid en daarbij behorende veelvormigheid passen niet bij autoritaire stelsels. Weliswaar had de rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, dr. A. Seyss-Inquart, in de Ridderzaal plechtig verklaard dat men niet was gekomen om de Nederlandse geestelijke vrijheid te onderdrukken, maar in de praktijk bleek het tegendeel. Bijeenkomsten en publicaties werden al snel verboden. Zelfs de Nederlandse Unie, waarin veel Nederlanders waren verenigd die daarmee hun afkeer van de NSB en de bezetter kenbaar wilden maken, maar die in haar ideologie soms bedenkelijke accenten legde, kon geen genade vinden in de ogen van de bezetters. Voor de oude politieke partij-en was dat nog minder het geval.

De VDB en de LSP doen alles om hun leden bij elkaar te houden. Zo verspreidt de VDB in september 1940 een circulaire waarin geen bezwaar gemaakt wordt tegen aansluiting bij de Nederlandse Unie, mits men lid blijft van de VDB.

De Vrijzinnige Democratische Jongeren Organisatie is kritischer. *De hand aan de Ploeg*, het blad van de VDJO, acht het woordgebruik van de Unie verdacht en stelt vast dat de Unie een stichting is die van bovenaf wordt bestuurd, zonder dat de leden iets hebben te vertellen.

De Liberale Staatspartij is uiterst consequent. Telders is strijdvaardig, evenals de landelijk secretaris mr. J. Rutgers en de redacteur van het *Liberale Weekblad* A.W. Abspoel. Over het defaitisme (van onder anderen Colijn) zegt Telders onomwonden: 'Wij staan midden in een gigantische strijd, waarvan de afloop en de

gevolgen zomin als de duur door mensen wordt gekend, en ieders poging in dit opzicht de profeet te willen spelen, maakt degene die er zich aan bezondigt slechts belachelijk.⁴

In december 1940 wordt Telders door de Duitsers gevangen genomen. Hij speelt een rol in de eerste fase van het hooglerarenverzet, en in het *Liberale Weekblad* zijn de beschouwingen zo duidelijk, dat het abonnementenaantal stijgt omdat ook niet-liberalen het blad willen lezen. Het komt zelfs tot verkoop aan kiosken: voor een partijorgaan een ongekennde situatie.

Op 6 december 1940 neemt het blad stelling tegen het ontslag van joden die een openbaar ambt bekleden. De Duitsers voeren aan dat dit uitsluitend gebeurt om de openbare veiligheid te garanderen en om recht en orde in het bezette Nederlandse gebied te verzekeren, en dat dit op de Leidse Universiteit en de Delftse hogeschool blijkbaar niet is begrepen. Het blad reageert:

*De lezer zal begrijpen, dat eene openbare bespreking, gedurende de bezetting, van wat voor de verzekering van orde en rust in het bezette gebied al dan niet noodig is, aan anderen dan dezen bezetter zelf niet vrij staat. Wel echter menen wij, in het belang van deze orde en rust zelf, te dezer plaatse den vurigen wensch te mogen uitspreken, dat verdere maatregelen van denzelfden aard als de thans genomene mogen uitblijven.*⁵

Een vurige, maar helaas ook een vrome wens.

Voordien, op vrijdag 27 september 1940, schrijft Telders in dit weekblad een beschouwing over een quasi-Nederlands bewind, zoals de NSB dat tot stand probeert te brengen. Hij stelt vast dat dit ongewenst is. In die beschouwing begint Telders de conclusie met een zeer subtiële formulering: 'Zelfs een bezetter, die van de beste bedoelingen op dit stuk beziel is...'⁶

In februari 1941 wordt het blad verboden, onmiddellijk nadat Rutgers heeft geprotesteerd tegen de anti-joodse maatregelen. Rutgers en Abspoel gaan naar het hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst (SD) om te informeren waarom dit verbod is afgekondigd. Abspoel gaat naar binnen en Rutgers blijft buiten om te zien wat er met Abspoel gebeurt. Die wordt heengezonden met een kort commentaar. Het liberale weekblad is 'deutsch feindlich' en 'Juden freundlich'.

De volgende etappes worden snel afgelegd. In juni 1941 worden de politieke partijen verboden. In de VDB zijn daarna onder anderen mr. A.M. Joekes, J.C. Deering, J. Harmsen en professor mr. R. Kranenburg bezig de contacten met de leden zo goed mogelijk te onderhouden. In de Liberale Staatspartij zijn het de ondervoorzitter mr. M.H. de Boer en secretaris Rutgers die deze taak vervullen.

De liberale jongeren zijn actief in illegale zomerkampen en groeperen zich rond-

om het illegale blad *Slaet op den trommele*. Bij verzetsactiviteiten vallen in zowel de VDB als de LSP slachtoffers. De niet-confessionele partijen worden bovendien nog extra getroffen doordat in hun ledenbestand joodse Nederlanders voorkomen die ten gevolge van de vervolgingen zijn omgekomen. Om deze reden wordt de secretaris van de VDB, mr. L.G. van Dam, door de Duitsers vermoord.

Voor de Liberale Staatspartij is het verloop van zaken nog rampzaliger dan voor de vrijzinnig democraten. In het laatste vooroorlogse jaar was een schuchter herstel ingezet van de verpletterende nederlaag van 1937. En de drager van die herstelbeweging, Telders, sterft vlak voor de bevrijding in het concentratie-

Jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude (1881-1952)

Van Lidth de Jeude was een echte waterstaatsman. Hij werd in 1903 civiel ingenieur, na een studie aan wat toen de Polytechnische School te Delft werd genoemd. Tijdens zijn regelmatig verlopen carrière bij Rijkswaterstaat kreeg hij de kans om zich met de bestudering van havenwerken op Curaçao en in China (Tsipoe) te occuperen. In 1919 stapte hij over naar het bedrijfsleven. Hij werd directeur van de Nederlandsche Maatschappij voor Havenwerken.

Zijn politieke interesse bracht hem ertoe bestuurlijk actief te worden. Hij werd voor de Liberale Staatspartij gekozen tot lid van de gemeenteraad van Baarn en Provinciale Staten van Utrecht.

Als in het tweede kabinet-Colijn de minister van Verkeer en Waterstaat, mr. J.A. Kalff, plotseling overlijdt, is Van Lidt de aangewezen figuur om zijn partijgenoot op te volgen. Hij weet het departement gedurende het tweede en derde kabinet-Colijn goed te leiden, al is hij volgens de Amsterdamse reder Ernst Heldring geen krachtfiguur. In zijn dagboek op 25 juni 1937 schrijft Heldring over het optreden van het vierde kabinet-Colijn: 'Van de aftredenden ware nog Van Lidth te noemen die bij de Roomschen populair is omdat hij, liberaal, sterke ordeningsneigingen aan den dag legt. Hij heeft zich de sympathie van de Kamer weten te winnen, maar hij heeft hoegenaamd geen ruggegraat. Een allemansvriend, overigens bekwaam zoodat ik hem als commissaris bij de Java-China-Japan lijn voorstel op grond van zijn bekendheid met Oost-Azië.'

Die laatste opvatting wordt door anderen gedeeld, want na zijn aftreden wordt Van Lidt gekozen tot lid van de Tweede Kamer en krijgt een aantal zeer belangrijke functies. Enkele daarvan (voorzitter van het Koloniaal Instituut, lid van de Raad van Beheer der Billitonmaatschappij) brengen hem ertoe in 1940 naar Indië te reizen.

Daar is hij als de Duitse inval plaatsvindt. Hij gaat naar Londen, waar hij bekwaam en strijdvaardig optreedt als regeringscommissaris voor vluchtelingen en als voorzitter van het Londens comité van het Nederlandse Rode Kruis. In 1942 wordt hij minister van Oorlog in het kabinet-Gerbrandy. Vanwege zijn instelling en achtergrond is hij zeer gezien bij Koningin Wilhelmina, met wie hij, tot haar genoegen, Betuws spreekt. Zij is niet voor niets Gravin van Buren, en hij een echte Tielenaar.

kamp Bergen-Belsen. Onder die omstandigheden is het vertrouwen in herstel na de bevrijding van de Liberale Staatspartij niet groot. Men zal dan ook andere wegen zoeken, zoals de Vrijzinnige Democratische Bond dat eveneens doet. In die partij gaan er stemmen op in breder verband samen te werken.

In het gijzelaarskamp Sint Michielsgestel is door de aanwezigheid van een grote groep geselecteerde Nederlanders een door de vijand niet beoogde voedingsbodem ontstaan voor het ontwikkelen van allerlei gedachten en plannen voor herstel en vernieuwing nadat de bevrijding een feit zal zijn. Een vergelijkbaar fenomeen

*Jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude
[Spaarnestad Fotoarchief]*

meen doet zich voor in Londen. De gemeenschappelijke ervaringen in bezet gebied, de arbeidsinzet, het zich collectief aanpassen aan de problemen, de inbreng van de illegaliteit en het clandestien overleg in het politiek convent door vooraanstaande leden van verschillende politieke partijen, doen het vermoeden rijzen dat de tijd rijp is voor ingrijpende veranderingen in ons politiek bestel. Het blijkt in het algemeen een overschatting van de impulsen die men in betrekkelijke afzondering heeft gekregen, en het is tegelijk een onderschatting van de gehechtheid aan zaken waarmee men van oudsher vertrouwd is. Bovendien is het tijdstip - een periode van omschakeling van een oorlogstoestand naar een vredessituatie in een land dat materieel en moreel geduchte knauwen heeft gehad - niet het meest geëigende om tot radicale hervormingen te komen.

Het is tekenend dat het begrip 'vooroorlogs' in die jaren zo'n positieve lading heeft.

Voor de ontwikkeling is verder van betekenis dat de bevrijding van Zuid-Nederland maanden eerder plaatsvindt dan de provincies boven de rivieren. Hoewel ons land frontgebied is en het gezag berust bij geallieerde militaire autoriteiten, betekent dit dat er een begin van herstel is in een gebied waar de rooms-katholieke organisaties (de rooms-katholieke kerk voorop) sterk staan. Daar is men niet geneigd de eigen identiteit te doen opgaan in een groter geheel.

Dat groter geheel zou moeten worden gevormd door de Nederlandse Volksbeweging (NVB). Bij dit initiatief speelt prof. ir. W. Schermerhorn een belangrijke rol. Hij komt uit de vrijzinnige hoek. Voor de oorlog had hij, na een korte tussenfase in de Liberale Staatspartij, onderdak gevonden in de VDB. In die partij trad hij niet op de voorgrond. Dit deed hij wel toen hij in 1935 mede-oprichter werd van Eenheid door Democratie (EdD): een verenigingspunt voor allen die rechtse en linkse dictaturen afwezen. EdD was niet bedoeld als een nieuwe partij, maar als een bovenpartijdige mobilisatie tegen fascisme en communisme.

Schermerhorn wordt beschouwd als de exponent van de vernieuwingsgedachte. Koningin Wilhelmina, die tal van figuren uit de wereld van de politiek en het bedrijfsleven raadpleegt, besluit Schermerhorn, die nauw samenwerkt met Drees, te belasten met de vorming van het eerste naoorlogse kabinet. Het bijzondere feit doet zich daarbij voor dat dit niet gebaseerd kan zijn op een verkiezingsresultaat, omdat de eerstvolgende Kamerverkiezingen pas in 1946 zullen plaatsvinden.

Een tweede opmerkelijke zaak is dat de Koningin een zeer actieve rol speelt. Het is Haar kabinet, zoals na het voltooiën van de formatie blijkt uit Haar persoonlijke radioboodschap aan het Nederlandse volk.

De Nederlandse Volksbeweging is evenmin als Eenheid door Democratie bedoeld als partijorganisatie. Het gedachtegoed van de NVB moet door de Partij van de Arbeid worden beheerd. Die partij zou het verenigingspunt moeten worden van sociaal-democraten, vrijzinnig-democraten, de Christen Democra-

tische Unie (een protestantse splinterpartij met pacifistische en socialistische ideeën) en politiek daklozen. Bij die laatsten wordt vooral gedacht aan protestanten en rooms-katholieken die zich niet meer in een confessionele partij willen organiseren. De partij zou niet socialistisch moeten zijn en mikt op een meerderheid in het parlement.

Het zijn verwachtingen die als zeepbellen uit elkaar zullen spatten.

De leiding van de Vrijzinnige Democratische Bond is in meerderheid voor deze gedachten gewonnen. De partij ziet het als een grootse mogelijkheid om haar generaals aan een leger te helpen.

Maar Oud aarzelt sterk en zou het liefst in een losser verband dan een partijorganisatie willen samenwerken. Hij keert zich scherp tegen diegenen die, zoals prof. dr. Ph. Kohnstamm, spreken over de 'vroegere' VDB, alsof men zich zou moeten neerleggen bij de ontbinding van de VDB door de Duitsers. Op 22 juni 1945 spreekt hij in Rotterdam over dit onderwerp onder de titel 'Houdt koers'. Ondanks het feit dat Oud in de VDB over een grote aanhang beschikt en de partij hem niet kan missen, is hij de greep erop zoals hij die voor de Tweede Wereldoorlog heeft gehad, kwijtgeraakt. Zo wordt niet hij maar J.A. Schilthuis voorzitter van het Dagelijks Bestuur. Oud voelt zich hoogst ongemakkelijk, maar meent de VDB niet in de steek te kunnen laten. Daarom wil hij niet voldoen aan de klemmende aanbeveling van zijn vriend J.M.F.A. van Dijk, die nog tot op de beslissende ledenvergadering zegt: 'Oud, doe het niet.' Het overgrote deel van de Vrijzinnige Democratische Bond besluit tot opgaan in de Partij van de Arbeid.

Wat te verwachten was, gebeurt. De Partij van de Arbeid manifesteert zich als een sociaal-democratische partij. De term 'personalistisch socialisme', door liberalen aangeduid als alcoholvrije jenever, raakt al spoedig in onbruik. Deze situatie leidt tot spanningen tussen de partijleiding en Oud, die in toenemende mate publiekelijk worden ontladen.⁷

Tegelijkertijd voltrekt zich bij de Liberale Staatspartij een geheel andere ontwikkeling. De gedachten die in het programma van de Nederlandse Volksbeweging zijn geformuleerd, spreken deze liberalen in het geheel niet aan. Aansluiting wordt dus geen moment overwogen. Ondanks de grote inspanningen die de ondervoorzitter De Boer zich getroost om de partij bijeen te brengen, blijkt het wegvallen van Telders een te grote handicap.

Alleen de afdeling Amsterdam van de LSP functioneert al snel op het oude niveau, hoewel juist daar het verlies van de joodse leden harder is aangekomen dan elders. Bovendien neemt de afdeling Amsterdam een aparte plaats in, die in de rest van het land niet altijd wordt gewaardeerd.

Al met al leidt dit tot een politiek isolement, omdat zowel in rooms-katholieke als protestantse kring de 'vernieuwingsgedachte' van de Nederlandse Volks-

beweging bij sommigen weerklank vindt. Met name uit de CHU stappen voor-
aanstaande leden over naar de NVB. De voorzitter van de Bond van Jong Libe-
ralen, drs. H.A. Korthals, neemt het initiatief om te trachten met de VDJO en
met de VDB in contact te treden. Aan het gesprek met de VDB nemen Oud en
Schilthuis deel, maar het is kansloos. Schilthuis, de voorzitter van de VDB, heeft
de koers naar een samengaan met de PvdA dan al uitgezet.

De weerklank in het bestuur van de LSP is evenmin erg positief. Met zorg wordt
geconstateerd dat de ‘jongeren’ in de partij kennelijk geen genoeg meer nemen
met een positie waarin zij de ouderen aanvullen.⁸

Korthals, die nauw samenwerkt met mr. C.H. Telders, een neef van B.M. Tel-
ders, krijgt contact met een groep liberalen in Den Haag waarin D.W. Dettmeyer
de drijvende kracht is. Deze laatste wordt krachtig gesteund door prof. mr. C.W.
de Vries, een vooraanstaand staatsrechtsgeleerde en een sprankelende persoon-
lijkheid. Het hoofdbestuur in de LSP kan de druk niet weerstaan en wil zich
inzetten om op een andere basis dan die van de Nederlandse Volksbeweging tot
politieke heroriëntatie te komen. Daarbij valt de naam van mr. D.U. Stikker. Met
hem treedt men op 26 februari 1946 in overleg. Het streven is om tot een mid-
denpartij te komen, waarbij een conceptprogramma, geschreven door De Vries
en Dettmeyer, goede diensten zou kunnen bewijzen.

Stikker vindt de gedachte aantrekkelijk. Hij is partijloos en zal zijn zetel in de
Eerste Kamer van het Noodparlement na reguliere verkiezingen niet behouden,
als hij geen partij achter zich krijgt. In het beleid van het kabinet-Schermerhorn
is hij teleurgesteld, zowel inhoudelijk als persoonlijk, zoals blijkt uit zijn memoires:
‘Schermerhorn en de zijnen wensten “doorbraak en vernieuwing”; het land
had behoefte aan vrede en herstel; wij hoopten allen op recht en vernieuwing;
velen vonden alleen bitterheid.’⁹

Verrassend is zijn keuze overigens wel, omdat Stikker weinig affiniteit had met
de wijze waarop de LSP zich voor en na de oorlog heeft gemanifesteerd: ‘het roe-
stoud liberalisme uit mijn jeugd was ik reeds lang ontgroeid, de steeds kritiseren-
de en dikwijls negatieve houding, die de Liberale Staatspartij voor de oorlog aan-
nam, had bij mij geen weerklank gevonden. Na de oorlog vertegenwoordigde zij
nog steeds bepaalde economische en sociale denkbeelden die ik uit de tijd vond.’¹⁰

Zijn afkeer van Schermerhorn is echter nog groter en dat geeft de doorslag.
Hij is bereid een nieuwe partij te leiden. De LSP zal daarin opgaan. Op 14 maart
1946 staan in het *Liberale Weekblad* de geboorteaankondiging van de nieuwe
partij en het overlijdensbericht van de oude in één kader.

Het manifest van de Partij van de Vrijheid (PvdV) heeft, zoals te verwachten,
een hoog ‘Stikkergehalte’. Zo meldt het dat de sociale gerechtigheid in het
bedrijfsleven ‘door samenwerking tussen werkgevers en werknemers bevorderd’

wordt.¹¹ Dit is een verwijzing naar de rol van Stikker als medeoprichter van de Stichting van de Arbeid, die was voortgekomen uit het overleg tussen de werkgeversorganisaties en de vakcentrales in de bezettingstijd.

Het heeft hem gespeten dat het kabinet-Schermerhorn die institutie niet meer benut. Hij verdenkt Schermerhorn er zelfs van over het 'Gesticht van de Arbeid' te hebben gesproken.

Het afscheidsbriefje van De Boer, waarnemend voorzitter van de LSP, verraaft duidelijke tegenzin. Over de instemming van het dagelijks bestuur en het hoofdbestuur van de LSP met de oprichting van de Partij van de Vrijheid schrijft hij: 'Dat dit door alle leden zonder weemoed en ernstige bedenkingen is geschied, kan niet worden gezegd.' Verder zegt hij dat deze stap wel moest worden gezet onder druk van politieke tegenstanders met hun vaak onbehoorlijke en onop-

Koningin Wilhelmina is in de Londense jaren diep doordrongen geraakt van het feit dat de verhoudingen zich na de oorlog ingrijpend moeten wijzigen. Dit verlangen wordt gevangen in het begrip 'vernieuwd zijn'. Het brengt haar ertoe zolang mogelijk in de villa Anneville te Ulvenhout te blijven wonen, in plaats van in de afstandsscheppende paleizen die ze verafschuwt.

Bij ontmoetingen met mensen die hun opwachting komen maken stelt ze steevast een pertinente vraag: 'Mevrouw of mijnheer, voelt u zich vernieuwd?' Wie die vraag niet bevestigend kan beantwoorden, vindt ze in wezen ongeschikt voor een belangrijke functie in het nieuwe Nederland. Daarom is zij de drijvende kracht achter het kabinet-Schermerhorn.

rechte propaganda. Hij stelt vast 'dat de politiek van onze Kamerfractie niet altijd goed is begrepen'.

Stikker wil van het woord liberaal af; De Boer beschouwt dit als tactiek. Want het beginsel 'dat gedurende meer dan een eeuw het liberale is genoemd, is door de Partij van de Vrijheid gekozen'.

De ledenvergadering in Krasnapolsky in Amsterdam gaat na de beslissing om op te gaan in de Partij van de Vrijheid, meteen door met de vaststelling van de kandidatenlijst van de Tweede-Kamerverkiezingen. Dat proces verloopt moeizaam.

Stikker wil per se Wendelaar niet op een verkiesbare plaats, maar dat dreigt wel te gebeuren. Tussen het directiekantoor van Heineken op het Weteringplantsoen in Amsterdam, waar Stikker resideert, en Krasnapolsky is een intensief berichtenverkeer. Stikker staat al op het punt om terug te treden als Wendelaar op de zevende plaats terechtkomt, maar wordt daarvan weerhouden door

Mr. B.M. Telders (1903-1945)

Benjamin Marius Telders komt voort uit wat in zijn tijd wordt aangeduid als de gezeten burgerij. Zowel zijn grootvader van moederszijde, naar wie hij is vernoemd, als zijn vader zijn bekende en gerespecteerde advocaten te 's-Gravenhage. Nadat hij in hun voetsporen is getreden, wordt hij al snel (vier jaar) na zijn promotie in 1927 hoogleraar Volkenrecht in Leiden.

Zijn intellectuele belangstelling is van jongs af groot, evenals zijn belesenheid. Hij is hegeliaan, maar aan omvangrijke filosofische arbeid is hij niet toegekomen. Sport noch kleding zijn aan hem besteed.

Zijn cerebrale brede attitude maakt grote indruk op zijn medestudenten en later op zijn leerlingen. Zo is Telders in bepaalde opzichten duidelijk inspirerend geweest voor een man als mr. Harm van Riel. Tussen hen bestaan typische parallellen. Beiden zijn vernoemd naar de grootvader van moederszijde, hebben een bijzondere band met hun moeder, zijn niet *sport minded*, onverschillig ten opzichte van kledij, maar liefhebbers van een goede tafel, en beiden zijn ongehuwd gebleven.

Telders stelde hoge eisen aan zichzelf, maar niet minder aan zijn studenten. Als volkenrechtsgeloorde pleit hij voor het Internationale Hof van Justitie over het beroemde Maaswatergeschil met België. Hij wint die zaak niet, ondanks zijn alom geprezen vertoog.

Telders publiceerde geregeld in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en was lid van de redactie van *De Gids*. Hij was een man die zijn grenzen wilde verleggen. Dat zal de reden zijn geweest om het voorzitterschap van de Liberale Staatspartij te aanvaarden, toen die partij in een crisissituatie verkeerde. Zijn onberispelijke gedrag in de bezettingstijd was daarvan de logische consequentie. Telders stierf in het concentratiekamp Bergen-Belsen.

de Leidse hoogleraar mr. R.P. Cleveringa, die groot aanzien geniet vanwege zijn moedige rede na het ontslag in 1940 van zijn joodse collega E.M. Meijers. Naar Cleveringa luistert Stikker met moeite.

Hoe slecht hij de gang van zaken vindt, laat hij blijken als hij ervan afziet naar Krasnapolsky te gaan om de vergadering toe te spreken. Het tekent de verhoudingen dat de ledenvergadering dat accepteert. Het is echter duidelijk dat hier al de conflictstof wordt opgeslagen die na 1948 tot grote problemen zal leiden. Stikker vindt, en niet geheel ten onrechte, dat hij de partij op een aantal punten mijlenver vooruit is. Hij is er de man niet naar deze mening onder stoelen of banken te steken. Daarbij vindt hij de afdeling Amsterdam op zijn weg. Die afdeling, waar hij al examen had moeten doen, geeft een eigen blad uit, *De vrije Amsterdammer*, en versmaadt het landelijke blad *Vrij*.

Bij het Indonesische vraagstuk kiest de afdeling de lijn-Wendelaar. De ver-

trouwensman voor dit onderwerp in deze afdeling is mr. G. Vonk, oud procureur-generaal in Nederlands-Indië en zeer behoudend. Hij wordt de Indië-specialist van de Partij van de Vrijheid-fractie. Stikker deelt de voorzitter van Amsterdam mr. M. J. Bos (die hij uit Winschoten kent) mee dat hij bezwaar heeft tegen de werkwijze van de afdeling. Hij vindt dat die ontbindend werkt door het oprichten van een eigen orgaan en het weigeren om inzage te geven in de boeken der afdeling.

Bos antwoordt hem dat Amsterdam juist activerend optreedt en dat het landelijke *Vrij* niet geeft wat Amsterdam nodig heeft. Wel heeft de penningmeester een overzicht van de financiën aan het Hoofdbestuur gezonden. Een globaal overzicht moet daaraan worden toegevoegd. Maar de administrateur van de afdeling, S. Citroen, is er de man niet naar om in dat opzicht mededeelzaam te zijn. Hij heeft in Amsterdam bepaald grote invloed op de gang van zaken.¹² Zijn felle bestrijding van Mussert en de NSB heeft hem veel krediet verschaft en zijn

Mr. B.M. Telders
[Spaarnestad Fotoarchief]

Foto verwijderd wegens copyright.

ongenuanceerde anti-socialistische teksten vinden in de Amsterdamse afdeling niet minder gretig aftrek.

Stikker besluit nu zelf met het bestuur van Amsterdam te praten. Hij constateert dat Amsterdam 'direct de oppositie wil. De fracties zijn niet tegen de regering in oppositie. Wel tegen het Indië-beleid en het financieel beleid.' Die verdienen krachtige oppositie. Stikker voegt er als persoonlijke mening aan toe dat het onjuist is altijd een oppositiepartij te blijven.¹³

Er wordt, zoals in die tijd gebruikelijk, niet meer gerepliceerd. Maar de relatie is niet verbeterd door dit bezoek, zoals in de volgende jaren zal blijken. Stikker had deze ervaringen wel wat meer mogen verdisconteren in zijn oordeel over Oud, die zijns inziens ten onrechte nalaat om in 1948 de Amsterdamse tegen Soekarno gerichte campagne 'Het roer moet om' stop te zetten.¹⁴

Dit alles speelt zich twee jaar na de eerste naoorlogse Kamerverkiezingen af. Bij voorbaat had de Partij van de Arbeid zich rijk gerekend. De doorbraak, de vernieuwing, het samengaan van een aantal partijen moest tot een eclatant verkiezingsresultaat leiden.

Het pakt anders uit. Van de honderd zetels verovert de PvdA er negenen-twintig. In 1937 hadden SDAP, VDB en CDU tezamen eenendertig zetels. Het is begrijpelijk dat de stemming bedorven is. Bovendien zal deze uitslag ertoe leiden dat de socialistische karaktertrekken van de Partij van de Arbeid nog nadrukkelijker tot uitdrukking komen dan toch al het geval was. Dat blijkt al bij de kandidaatstelling voor de Eerste Kamer. Als wordt geopperd Oud daarvoor te kandideren, ontstaat daar verzet tegen. Hij is de man van de bezuinigingen geweest, de felle bestrijder van het Plan van de Arbeid.

Oud is niet van zins die kritiek te laten passeren. Hij stond achter dat beleid, 'en sterker nog, als hij vandaag weer in die situatie geplaatst werd zou hij het precies zo doen'. Die opvatting van Oud is voor het hoofdbestuur van de Partij van de Arbeid onacceptabel, en zo sneuvelt de kandidatuur van Oud in een vroeg stadium.¹⁵ Het commentaar van Oud op de standpunten van de Partij van de Arbeid wordt niet geplaatst in *Het Vrije Volk* (het officiële partijdagblad). Dan biedt het *Algemeen Handelsblad* gaarne ruimte aan.

Het natuurlijke eindpunt van die ontwikkeling is dat Oud op 30 augustus 1947 een artikel in het *Algemeen Handelsblad* publiceert waarin hij zich afvraagt of er geen behoefte is aan een partij waarin groepen uit de Partij van de Arbeid, de Partij van de Vrijheid en politiek daklozen zich wel zouden bevinden.¹⁶

Stikker neemt contact met hem op en spreekt af dat hij op Ouds artikel zal reageren. Dit gebeurt op 12 september. De weg naar verder overleg ligt daarna open.

Het klimaat is daarvoor gunstig. In de Partij van de Vrijheid waren de ver-

kiezingsresultaten met gemengde gevoelens ontvangen. Men had evenals in de PvdA op een hoger aantal zetels gerekend. Vooral Korthals toonde zich teleurgesteld over de zes zetels die werden behaald. Stikker vond het resultaat echter redelijk. Vergeleken met de laatste uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 1937 lijkt dat oordeel juist.

Er is sprake van herstel, maar toch is de aantrekkingskracht beperkt. De samenwerking met Oud en zijn met hem meekomende aanhangers zou een krachtiger impuls aan de Partij van de Vrijheid kunnen geven. Het oprichten van een nieuwe partij zou voor Oud alleen een hachelijke onderneming zijn geworden, en dus is er sprake van een gemeenschappelijk belang.

Opnieuw dringt de tijd. Een grondwetswijziging vordert ontbinding van de Staten-Generaal, en dat betekent Tweede-Kamerverkiezingen in 1948. Dit speelt zowel Stikker als Oud in de kaart. Stikker is er veel aan gelegen om de Partij van de Vrijheid organisatorisch intact te laten en wil geen fusie met een groep-Oud waarvan de sterkte nog moet blijken. Oud wil lijstaanvoerder van de partij worden, zonder dat gezegd kan worden dat hij is overgestapt naar een bestaande partij.

Hij schrijft daarom een beginselprogramma voor een partij die in 1948 zal worden opgericht. De statuten en reglementen van de Partij van de Vrijheid kunnen ongewijzigd worden overgenomen, met dien verstande dat naam en data natuurlijk moeten worden veranderd. Met dat al moet het een *déjà vu*-ervaring zijn geweest voor allen die het opgaan van de Liberale Staatspartij in de Partij van de Vrijheid hadden meegemaakt - een *déjà vu*, maar met een groter optimisme dan in 1946.

Portret van een nieuwe partij

Op 24 januari 1948 is het zover: de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie wordt opgericht. Het Amsterdamse theater Bellevue, bekend van vergaderingen en schooltoneelvoorstellingen, is het decor. Stikker heeft de naam van de nieuwe partij bedacht, nadat allerlei suggesties over tafel zijn gegaan van de delegaties van de Partij van de Vrijheid en de 'groep-Oud'.¹ Oud bedenkt vervolgens dat het partijorgaan *Vrijheid en Democratie* zal moeten heten.

Het is opmerkelijk dat het juist Stikkers oude partijgenoten zijn die met die naam problemen hebben. Zelf heeft Stikker allerm minst bezwaar tegen het woord Volkspartij, maar Oud krijgt van K.P. van der Mandele te horen dat er felle weerstand te verwachten is uit de Partij van de Vrijheid. Van der Mandele, die algemeen K.P. wordt genoemd, is de legendarische naoorlogse voorzitter van de Kamer van Koophandel in Rotterdam. De eerste ontmoeting tussen Oud en Stikker vindt plaats in het huis van K.P.

Oud neemt K.P.'s waarschuwing ter harte en steunt Stikker met een citaat uit onverdachte hoek: in 1921 had de fractievoorzitter van De Vrijheidsbond, mr. A. van Gijn, er met klem op aangedrongen dat zijn partij als volkspartij zou worden aangeduid. Zij beoogde immers geen groepsbelang, maar een algemeen belang dat groepsegoïsme oversteeg. Dit citaat wordt aan alle partijafdelingen toegezonden.²

Toch houdt het rumoer aan. Zo deelt de Amsterdams³ voorzitter Bos in een bestuursvergadering mee dat hij een brief uit het Gooi heeft ontvangen. Daarin wordt op een wel geformuleerde wijze uiteengezet dat de naamsverandering van de Partij van de Vrijheid in Volkspartij van Vrijheid en Democratie niet gelukkig is.³

De afdeling Den Haag en de kamercentrale Middelburg laten eveneens kritische geluiden horen. Het woord Vrijheid in de naamgeving is voor hen voldoende. Dat maakt duidelijk dat het een voortzetting van de Partij van de Vrijheid is, en duidt nog op een binding met de vooroorlogse Vrijheidsbond.

Dat is nu precies de reden waarom Oud hiervan niet wil weten. De aantrekkelijkheid van deze partij zou voor zijn geestverwanten geheel en al verdwijnen.

Een gesprek na afloop van de bijeenkomst afgeluisterd door mr. J. Schuttevaer, een bekende Utrechter, is tekenend voor de sfeer bij de traditionele aanhang:

'Zo, het kind is geboren.'

'Wat mij betreft had het woord "Volkspartij" achterwege kunnen blijven.'

'Ja, en wat mij betreft het woord "Democratie" ook!'⁴

Is er wel sprake van een nieuwe partij? Volgens het commentaar van de NRC na de verkiezingen op 7 juli 1948 wel: ‘De oprichting van deze nieuwe Vrijzinnige Partij is een succes gebleken.’⁵ Ik meen dat die constatering terecht is. Hoe de continuïteit ook werd bevorderd, zowel door het overnemen van de partijorganisatie als de overeenstemming tussen het door Oud geredigeerde beginselprogramma en dat van de Partij van de Vrijheid - de wijze van opereren en de atmosfeer werden snel anders.

Een belangrijke factor is dat Oud als fractievoorzitter in de Tweede Kamer de politieke leiding krachtig ter hand neemt. De doelbewuste herintroductie van het begrip liberalisme sluit het misverstand uit dat er sprake zou zijn van een voortzetting van de Partij van de Vrijheid onder een andere naam.

Wel waren er in de Partij van de Vrijheid al leden die het woord liberaal in de naamsaanduiding opgenomen wilden zien. Stikker wilde daar niet van weten. Tegen de interpretatie van Oud kan hij echter moeilijk bezwaar maken. Anders dan de leden van de Partij van de Vrijheid, die dit begrip om nostalgische redenen willen terugbrengen, hamert Oud er in zijn grote rede tijdens de oprichtingsvergadering bij herhaling op dat het ‘liberalisme de drager van de vooruitgang’ is:

*In 1921 verenigen zij zich met de liberale partijen tot de Vrijheidsbond. Het was hun wens geweest dat ook de vrijzinnige democraten aan deze concentratie zouden hebben meegedaan. Deze hebben dit pertinent geweigerd. Waarom? Omdat deze concentratie zich had gekenmerkt door wat ik, in het verleden, reeds herhaaldelijk als het manco der liberale staatkunde heb moeten aanwijzen: het teloorgaan van het besef, dat liberale staatkunde naar haar aard vooruitstrevend heeft te zijn.*⁶

Deze boodschap komt luid en duidelijk over. Als door het ministerschap van Stikker de functie van partijvoorzitter vrijkomt, wordt Oud als opvolger voorgesteld. Vergeefs verzet van het behoudend deel der partij daartegen illustreert dat dit aan de nieuwe situatie nog moeilijk kan wennen.

Wat ongewijzigd blijft is de afkeer van socialistische denkbeelden. Het is Stikker die daarbij de lijn doortrekt die al in de Partij van de Vrijheid al was ingezet.⁷ Dit afstand nemen van de Partij van de Arbeid is verklaarbaar. In de eerste plaats omdat de beide aanvoeders, Stikker en Oud, met die partij en de leidinggevende figuren daarin negatieve ervaringen hebben gehad.

Wie een partij verlaat zoals Oud, doet dat niet zonder bitterheid, maar laat ook mensen met bittere gevoelens achter.

Stikker laat op de oprichtingsvergadering van de VVD duidelijk merken wat hij van Schermerhorn vindt. Tussen die twee is geen liefde verspild.

Het Indonesische vraagstuk is een groot probleem. Het beleid van het kabinet-Beel ontmoet stevige kritiek. Hier bevindt de partijleiding zich echter in een moeilijk parket. Een deel van de partij wil niets weten van het losser worden van de banden tussen Nederland en Indonesië. Wie die laatste aardrijkskundige aanduiding gebruikt krijgt in sommige VVD-kringen de zachtmoedige opmerking: 'Zegt u maar Nederlands-Indië.'

Het Tweede-Kamerlid Vonk is de vertegenwoordiger bij uitstek van deze stroming in de partij. Maar hij zal het tij niet keren. Het stemmen voor de grondwetswijziging zal, zoals nog zal blijken, voor de VVD onontkoombaar zijn.

Hiervoor is al een opmerking gemaakt over de onderlinge verschillen in de aanhang van de VVD. Onvermijdelijke verschillen, nadat op korte termijn twee ingrijpende amalgamaties hebben plaatsgevonden, waardoor in de nieuwgevormde partij mensen met een sterk gevarieerde politieke achtergrond moeten gaan samenwerken.

Een opvallend kenmerk is voorts de nauwe binding met het protestantse denken. Stikker ziet de partij nog steeds als verenigingspunt voor de op onze protestants-christelijke traditie stoelende middenstof naast de confessionele protestantse partijen.⁸

Wat Stikker te berde brengt, wordt in de verkiezingscijfers van 1948 weerspiegeld. Die eerste verkiezingsuitslag is niet ongunstig: twee zetels winst vergeleken met de zes zetels van 1946 voor de Partij van de Vrijheid. Maar van aanhang onder het rooms-katholiek electoraat is nauwelijks sprake.

Deze situatie wijkt niet significant af van de vooroorlogse toestand. In 1937 (de laatste Tweede-Kamerverkiezingen voor de Tweede Wereldoorlog) behaalden Vrijzinnige Democratische Bond en Liberale Staatspartij in het katholieke Limburg 1035 respectievelijk 496 stemmen. De VVD krijgt er in 1948 wel meer, maar blijft steken op 2561.

Noord-Brabant vertoont een soortgelijk beeld. In 1937 krijgt de Liberale Staatspartij in die provincie 2564 stemmen, de Vrijzinnige Democratische Bond 4451. In 1948 wekt de VVD het vertrouwen van 8949 kiezers.⁹

In percentages uitgedrukt wordt het beeld nog duidelijker. In Limburg blijft de VVD op 0,8% en in Brabant op 0,79% steken. De 'doorbraak' die door de Partij van de Arbeid was beoogd - dat aanhangers van confessionele partijen zouden gaan stemmen op basis van politieke verschilpunten op niet-confessionele partijen - is mislukt. Dat geldt zowel voor de Partij van de Arbeid als voor de VVD.

Daarbij is er één belangrijk onderscheid. De Partij van de Arbeid heeft de doorbraak in alle toonaarden gepredikt; men zou kunnen zeggen: 'Als een vrome wens gekoesterd'. De VVD maakte zich, blijkens de woorden van Stikker, niet alleen geen illusies, maar was zich de psychologische afstand van de rooms-

Mr. D.U. Stikker (1897-1979)

Dirk Uipko Stikker heeft zijn Groningse achtergrond nimmer verloochend. Duidelijk komt dat tot uiting als hij een jaar voor zijn dood Tjarda van Starkenborg Stachouwer herdenkt, de laatste gouverneur-generaal in Nederlands Oost-Indië en oud-commissaris van de Koningin in Groningen. Een man die hij bewonderde en met wie hij zich nauw verbonden wist. 'Misschien is het goed dat een oud-Groninger op dat ogenblik heeft gesproken, omdat een oud-Groninger beter kan meevoelen welke betekenis en welke invloed dat noorden, de provincies Friesland en Groningen en speciaal de stad Groningen, en dan vooral die oude huizen aan de Ossenmarkt en de Oude Boteringestraat hebben gehad op zijn jeugd, zijn studententijd, zijn zo actieve en positieve leven als *commissaris van de Koningin in Groningen*.'

Met Tjarda heeft Stikker gemeen dat hij de vleugels zal uitslaan. Zijn carrière begint in Winschoten. De bank van zijn vader is daar in moeilijkheden geraakt. De Twentsche Bank, die een grote invloed in dit bedrijf heeft verworven, begint te saneren en dwingt Stikker sr. tot aftreden. Hij laat de zaken verder over aan zijn net afgestudeerde zoon.

Deze solliciteert bij de Twentsche Bank, die hij verwijt de verantwoordelijkheid voor de problemen te eenzijdig bij zijn vader te hebben gelegd. Hij beseft dat de doorslag altijd wordt gegeven door degene die de sterkste positie heeft. Deze levensles, en de wil om te slagen waar zijn vader problemen heeft gehad, inspireren hem om juist voor die bank te kiezen.

Door zeer hard te werken en veel te studeren ('pas toen ik niet langer student was, leerde ik wat studeren betekende') maakt hij carrière en wordt directeur van een zelfstandige dochter van de Twentsche bank, de Lisschesche Bankvereniging. In die positie versterkt hij zijn kennis van internationale zaken en maakt een reis naar de Verenigde Staten, die een diepe indruk op hem maakt. Hij is gewonnen voor de New Deal van Roosevelt en acht het vasthouden aan de gouden standaard door Colijn en Oud onjuist.

Zijn activiteiten blijven niet onopgemerkt en hij wordt gevraagd (hij weigert te solliciteren) als directeur van Heineken's Bierbrouwerij Maatschappij. Stikker wordt na enkele jaren belast met het sociaal beleid. Daardoor speelt hij in de bezettingsjaren als groot-werkgever een belangrijke rol. Hij neemt mede het initiatief tot een geregeld overleg van werkgevers en werknemers.

In die jaren suggereert prof. mr. A.N. Molenaar Stikker om na de oorlog tot een autonome organisatie te komen. Hij stelt voor die 'Stichting van de Arbeid' te noemen. Deze stichting speelt een belangrijke rol bij het voorkomen van arbeidsconflicten in de tijd van de wederopbouw.

Gaandeweg wordt Stikker betrokken bij de politiek, al voelt hij zich allerminst partijman. Na de oprichting van de VVD, waarvan hij de eerste voorzitter is, wordt hij al spoedig minister van Buitenlandse Zaken. Zijn verhouding tot de partij verslechtert tengevolge van een verschil van inzicht over de kwestie Nieuw-Guinea.

Na zijn ministerschap wordt Stikker ambassadeur in Londen. Vervolgens wordt hij hoofd van de Permanente Vertegenwoordiging bij de NAVO. Van 1961 tot 1964 is hij secretaris-generaal

van deze organisatie. Met contact met de W I) wordt door hem verbroken, maar in 1972 weer hersteld. In 1973 wordt hij tot erelid benoemd.

In Amsterdam hebben liberale organisaties nog enige tijd huisvesting gevonden in het 'Srikkers-huis'. Stikker geldt als een van de zeer belangrijke Nederlandse representanten op het internationale vlak in de periode na de Tweede Wereldoorlog.

Mr. H.U. Stikker

[SpiKintcität Fotoarchieff]

Foto verwijderd wegens copyright.

katholieken goed bewust. Pas in 1959 doet een belijdend lid van de rooms-katholieke kerk, mr. V.iVl.H. Dassen, zijn intrede in het hoofdbestuur van de VVD.

Tien jaar later treedt het eerste katholieke WD-Tweede-Kamerlid aan, I..M. de Beer. Hij is de auteur van de in 1963 verschenen publicatie *Wat iedere katholiek moet weten over de VVD*: een poging om de kloof die in de eerste helft van deze eeuw is ontstaan te overbruggen. Hij legt daarin zelfs uit waarom het bisschoppelijk mandement van 1954 niet tegen de VVD gericht is, al worden socia-

lisme en liberalisme daarin wel veroordeeld. Wel noemt hij de voorzichtigheid van de bisschoppen 'zeer verklaarbaar'. In het eerste en derde artikel van het beginselprogramma van de VVD wordt het christelijke beginsel wel degelijk als een bepalende factor van onze maatschappij genoemd.¹⁰ Die redenering doet wat gewrongen aan, maar de conclusie van de brochure is duidelijk en illustratief van wat er in katholieke kring omgaat. 'Katholieken die er rond voor uit komen liberaal te zijn, zullen moeten rekenen op verdachtmakingen en verguizing door hun politieke tegenstanders. Zij zullen ervan worden beschuldigd egoïst te zijn, asociaal, slecht katholiek. Dat is begrijpelijk. Wie vrijheid wil, tast heilige huisjes aan en brengt gevestigde belangen in gevaar. Wie verdraagzaamheid wenst, wekt schuldgevoelens op bij hen die onverdraagzaam zijn.'¹¹

In 1974 is drs. F.M. Fey het eerste katholieke lid van de VVD-fractie in de senaat. Toen hij als burgemeester in Limburg naar die partij was overgestapt, is hem door Commissaris der Koningin Van Rooy te verstaan gegeven dat dit het einde van zijn loopbaan zou zijn.

Het zal duidelijk zijn dat de partijorganisatie de weerspiegeling is van de aanhang. Weliswaar kent men in het begin niet de precieze ledentallen van de plaatselijke afdelingen, maar er is wel een globaal beeld. Bij stemmingen in de algemene vergadering worden die afdelingen afzonderlijk opgeroepen, en daaruit blijkt hun spreiding over het land. De invloed op de kandidaatstelling is tot op zekere hoogte wel afhankelijk van de sterkte van de partij in een bepaalde regio of gemeente. De samenstelling van kiescolleges wordt mede bepaald door het aantal stemmen dat in een kiesdistrict bij de laatste verkiezingen werd gehaald.

De VVD krijgt daardoor het karakter van een partij 'van boven de rivieren'. Een belangrijke rol speelt een aantal kamercentrales in de landelijke gebieden, zoals de drie noordelijke provincies en Dordrecht, die in het algemeen de zaken onderling goed afstemmen. De drie grote steden zijn eveneens liberale bolwerken.

De invloed van Amsterdam is echter beperkt, door de eigenzinnige wijze van opereren in landelijk verband. Een van de in Amsterdam woonachtige Tweede-Kamerleden, mevrouw Jeanne Fortanier-de Wit, een eminent volksvertegenwoordigster, laat zich op charmante maar niet onduidelijke wijze weinig gelegen liggen aan de Amsterdamse besturen. Oud en zij ergeren zich zeer aan de *flirtations* van de Amsterdamse afdeling met het dagblad *De Telegraaf*. Bij verschillende gelegenheden wordt publiekelijk afstand genomen van uitlatingen in *De Telegraaf* en van *Telegraaf*-medewerkers.

Een ander opmerkelijk feit hangt samen met de verschillende herkomst van het ledenbestand. Daardoor wordt een Tweede-Kamerfractie samengesteld die aanmerkelijk vooruitstrevender is dan de aanhang zou doen vermoeden. Slechts Vonk vertegenwoordigt het onversneden behoudende deel van de Liberale Staats-

partij. Zegering Hadders, Korthals en Fortanier-de Wit behoren tot de jongere generatie vooruitstrevende liberalen, die destijds de oprichting van de Partij van de Vrijheid hadden bevorderd door een beroep op Stikker te doen. Oud en Ritmeester vertegenwoordigden het ‘comité-Oud’, terwijl Cornelissen en F. den Hartog, middenstander respectievelijk landbouwer, vooral uit dien hoofde op de kandidatenlijst waren gekomen. Cornelissen was de hoofdstedelijke kandidaat - overigens niet dan nadat hij op de bovenzaal van Café Scheltema, evenals Stikker indertijd, door het Amsterdamse dagelijkse bestuur scherp was geëxamineerd en net voldoende was bevonden.

De aanhang is aanzienlijk behoudender. Dit komt vooral tot uiting in de manier waarop men tegen de partijorganisatie aankijkt. Zonder dit precies uit te spreken, opteert men feitelijk voor een samenstel van kiesverenigingen. Zo wil men in het overgrote deel van het land niet weten van een centrale ledenadministratie, en de koppeling van het lidmaatschap van de partij aan een abonnement op het partijorgaan *Vrijheid en Democratie* is volstrekt onbespreekbaar. In Amsterdam is het blad in het geheel niet welkom, omdat de afdeling - overigens wel gekoppeld aan het lidmaatschap - een eigen weekblad bij de leden bezorgt: *De vrije Amsterdammer*.

Het motief om de koppeling tussen lidmaatschap en abonnement op *Vrijheid en Democratie* niet tot stand te brengen is bij een groot aantal afdelingen curieus. Het ontvangen van het VVD-blad zou, als dit door de cliëntèle zou worden opgemerkt, schadelijk zijn voor bedrijven en praktijken, en dus middenstanders en beoefenaren van vrije beroepen ervan weerhouden om lid te worden.

Het is door dit alles niet eenvoudig een helder beeld te krijgen van de samenstelling van het ledenbestand in de eerste tien jaar van de VVD. De volgende observaties lijken mij echter verantwoord, afgaande op wie er deelnamen aan bijeenkomsten of zich op enigerlei andere wijze manifesteerden. Als verzamelbegrip zou ik de toen nog niet in zwang zijnde aanduiding ‘middengroepen’ willen hanteren. Mensen met een ambtelijke achtergrond, advocaten, agrariërs, handelsagenten, vertegenwoordigers, administratief middenkader en voorts mensen die bindingen hebben met het onderwijs. Naar het mij voorkomt waren er relatief weinig middenstanders. Wellicht vond men in die kring dat men zich alleen al door het lidmaatschap van de VVD teveel zou exponeren. Waarschijnlijk ook behoorden velen van hen tot de KVP en ARP.

Gegeven deze situatie was het niet eenvoudig om de partij te activeren. Soms was het enige levensteken van een afdeling dat de penningmeester (bijvoorbeeld de notaris ter plaatse) jaarlijks de gelden afdroeg en aan het hoofdbestuur overmaakte. Uiteraard moest dan wel het aantal leden worden vermeld, maar niet

Oud is een man van vaste gewoontes. Zijn ochtendwandeling door Rotterdam is er een typisch voorbeeld van. Elke dag op hetzelfde uur, dezelfde route, en op een bepaald punt een ochtendgroet uitwisselen met een kastelein.

Bij die gewoonte hoort ook dat hij zijn aperitief voor het middagmaal niet later dan half een wil genieten.

De zaterdagen dat hij dagelijks bestuur en hoofdbestuur combineert, twee maal per

jaar, wil hij niet van deze gewoonte afwijken. Hij behandelt de agenda in een recordtempo. Het hoofdbestuurslid Engel, president directeur van de AKU, heeft daar bedenkingen tegen.

‘Mijnheer de Voorzitter, ik zit hier toch niet om ja en amen te zeggen?’

‘Zeker niet, mijnheer Engel. Ja is voldoende, amen houdt alleen maar op.’ Bestuurslid Engel is daarna niet zo vaak meer aanwezig.

het adressenbestand. Een enkeling op het partijsecretariaat in Den Haag vroeg zich zelfs af of de penningmeester van zo’n slapende afdeling de afdracht niet maar uit eigen zak betaalde, om van het gezeur van de contributie-inning af te zijn. Een ondeugende, want niet-gefundeerde observatie, maar het zou wel een verklaring zijn voor het verzet tegen elke activiteit die door de landelijke partij werd geëntameerd en die extra geld zou vragen.

De vaak grote afstand tussen een aantal afdelingen en de landelijke organisatie blijkt op jaarvergaderingen van de VVD. Een betrekkelijk groot aantal afdelingen verschijnt daar in de eerste jaren niet. Daarvan maakt een actieve secretaris van de kamercentrale Dordrecht gebruik om zich door hen te laten machtigen. Het geeft reden tot hilariteit als deze latere burgemeester van Zuidzande bij elke mondeling stemming herhaaldelijk zijn ‘voor’ (of ‘tegen’) laat horen. Op den duur wekt dit echter de irritatie op van de grote afdelingen, die worden overstemd. En zoals zo vaak zal die wrevel de motor voor enkele veranderingen zijn. Maar het duurt tot het begin van de jaren zestig eer die zich voltrekken.

Voorzover er buiten de verkiezingstijd politieke bijeenkomsten worden belegd, bestaan die uit het aanhoren van één of meer sprekers en daarmee is de kous af. Men wil geïnformeerd en gesterkt worden, maar voelt alleen bij achterdocht behoefte om vragen te stellen of in debat te treden. Hierin komt geleidelijk verandering. Toch blijft de mogelijkheid om na de pauze vragen te stellen nog jaren beperkt tot het indienen van schriftelijke vragen.

Het ontbreken van een goed georganiseerd landelijk gespreid apparaat speelt de partij parten bij de gemeenteraadsverkiezingen. Niet zelden figureren liberalen op gemeenschappelijke lijsten met politiek daklozen of leden van andere politieke groeperingen. In deze gemeentes vreest men dat de VVD onder eigen vlag

geen zetel kan behalen. Ook waar dit wel het geval is, werkt men soms toch met zo'n neutrale lijst, vaak aangeduid als Gemeentebelang, om meer kans te maken op een wethouderszetel.

Die situatie is hoogst onbevredigend, maar het zou een grote organisatorische inzet vergen om daar verbetering in te brengen. Oud is daar de man niet naar en vice-voorzitter mr. H. van Riel heeft evenmin lust om er veel energie aan te besteden, al heeft hij meer oog dan Oud voor de negatieve gevolgen.

Voor Oud is de partijorganisatie niet interessant en hooguit hinderlijk. Hij wil er ook niet veel tijd aan besteden. Het dagelijks bestuur roept hij vier maal per jaar bijeen. In het voorjaar en het najaar wordt dat gecombineerd met een vergadering van het hoofdbestuur. Oud streeft ernaar beide agenda's voor de lunch te hebben afgehandeld. Dat is niet een klimaat waarin principiële reorganisatievoorstellen veel kans van slagen hebben. Eerst in 1962 zal de structuur van de VVD onderwerp zijn van grondige gesprekken.

Van Riel is wel in hoge mate geïnteresseerd in kadervorming. De wijze waarop hij op kadercursussen, waar vaak politieke tegenstanders een gastrol vervullen, het aanstormende politieke talent onder handen neemt, wordt spraakmakend. Van Riel, die de partij goed kent, vindt dat hij hierin veel energie moet steken, omdat hij zich zorgen maakt over het intellectuele niveau van de gemeentefracties van liberale huize. Niet zelden lucht hij zijn hart op vergaderingen van het dagelijks bestuur. Het 'lagere handelsreizigersniveau' is een van de kwalificaties die hij bezigt, waarna een psychologische explicatie volgt om die omschrijving reliëf te geven.

Ondanks de vooruitgang die zeer geleidelijk aan wordt geboekt, meent Van Riel nog in 1970 reden te hebben tot beklag over de middelmatigheid van de VVD. Hij spreekt van 'het bedenkelijke in de VVD'.¹² Dat verwijt kan de geïnteresseerde liberale jongeren in veel mindere mate gemaakt worden, maar tegen hen heeft Van Riel op geheel andere gronden zijn bedenkingen.

Zowel de JOVD, die (anders dan de overige politieke jongerenorganisaties) geen deel uitmaakt van de partijorganisatie, als de Liberale Studentenvereniging, die nog weer wat verder afstaat van de VVD, nemen de liberalen onbekommerd onder vuur. Daar ergert men zich in de VVD soms hevig aan. Partijbestuurders vinden bij tijd en wijle dat de JOVD zou moeten worden geïncorporeerd. Zo nu en dan ontstaan er zelfs pogingen om een eigen jongerenorganisatie op te richten naast de JOVD.

Verder dan lokale oprispingen komt dat echter niet en uiteindelijk wordt de bestaande toestand als de gunstigste beschouwd. Het is eigen aan politieke jongerenorganisaties om nu en dan eens ondoordacht te reageren, hetgeen soms de ondanks alles geestverwante partij in verlegenheid kan brengen.

Prof. mr. P.J. Oud (1886-1968)

Pieter Jacobus Oud wordt op Sinterklaasavond in Purmerend geboren. Zijn hele leven zal hij spijtig constateren dat hij daardoor nooit het gevoel heeft gehad echt jarig te zijn geweest.

Het gezin Oud is van stevige makelij. Vader Oud heeft een sterk karakter en behoort tot de 'gezeiten burgerij'. In het gezin zijn meer stevige karakters aanwezig. Zoals zijn broer J.J.P. Oud, die een toonaangevend architect zal worden. Ouds vader heeft zakelijk veel succes en geniet aanzien in Purmerend. Hij wordt gekozen in de gemeenteraad.

De vader is voor Oud een inspirerend voorbeeld. Na zijn HBS-tijd in Amsterdam, waarin hij zich verlooft met een verre nicht, wil hij de journalistiek in. Dat bevalt zijn vader niet en hij haalt zijn zoon als vervanger naar de zaak. Maar Oud ontworstelt zich daaraan en kiest voor de opleiding tot het 'dienstvak der registratie en domeinen'. Die studie loopt gelijk op met een opleiding voor het notariaat. Oud wordt in 1907 kandidaat-notaris.

Oud heeft een geweldige werkkraft. Hij is actief in de politieke jongerenorganisatie en de propagandacommissie van de Vrijzinnig Democratische Bond. Hij doet staatsexamen, studeert rechten, huwt in 1912 en wordt een jaar later ingewijd in de Haagse Loge Union Royale, onderdeel van de orde van Vrijmetselaren.

In de Eerste Wereldoorlog is hij onder de wapenen als sergeant. In die jaren voltooit hij zijn rechtenstudie.

In deze periode vestigt hij de aandacht van Marchant op zich, die in conflict is geraakt met Treub over de financiering van de oorlogsschuld. Oud schrijft voor Marchant het technisch gedeelte van een wetsontwerp, waartoe Marchant door Treub was uitgedaagd. Ouds ster rijst nu gestaag. In 1917 wordt hij Kamerlid voor het kiesdistrict Den Helder. Zestien jaar later wordt hij minister van Financiën in het tweede kabinet-Colijn. Hij vestigt er zijn reputatie als een goed bestuurder en een man die zo nodig beslist kan optreden. Zo dwingt hij Marchant tot aftreden na diens overgang tot het rooms-katholieke geloof.

Kort na zijn ministerschap wordt Oud burgemeester van Rotterdam. In die stad beleeft hij oorlog en bezetting. Hij wordt door de Duitsers ontslagen en houdt zich dan voornamelijk bezig met het schrijven van een parlementaire geschiedenis. Na de oorlog wordt hij burgemeester die leiding geeft aan de wederopbouw. In de oorlog was deze voorbereid met een aantal hoge ambtenaren van de gemeente.

Als de VDB wordt opgeheven gaat hij uit loyaliteit met partijgenoten naar de PvdA. Maar als het met die partij in 1947 tot een breuk komt, is het traject geopend voor de oprichting van de VVD, waarin Oud optreedt als vice-voorzitter. Al snel is hij voorzitter van de partij en fractievoorzitter in de Tweede Kamer. Hij is in deze tijd tevens voorzitter van het Verbond van Nederlandse Gemeenten (VNG).

Zijn oude liefde, de journalistiek, vergeet hij niet. Hij publiceert een imponerende reeks artikelen. Als wetenschapsman is hij de auteur van een aantal standaardwerken op het gebied van de

parlementaire geschiedenis, her staatsrecht en het gemeenterecht.

Oud is een markante persoon geweest. Hij schuwde de conflicten niet. In zijn leven zijn er daarom nogal wat botsingen geweest, zoals met Ylarehant en Stikker. Hij was vaak ongeduldig en liet zich bij vergaderingen terdege gelden. Toen hij voorzitter werd van de Vereniging van Volks- onderwijs, kort voor zijn ministerschap, zag hij het als zijn hoofdtaak het congres van die organisatie manieren te leren. Dat ging er stevig aan toe.

Een ander aspect van Oud was zijn trouw aan mensen en beginselen. Hij was in wezen bescheiden, «naar paradoxaal genoeg niet gespeend van de ijdelheid die politici kenmerkt. Een technicus maar geen regelaar. Een redenaar maar geen demagoog.

Al met al een man met groot gezag binnen en buiten de eigen gelederen.

Mr. P.J. Oud
[Spaarnestad Fotoarchief]

Foto verwijderd wegens copyright.

De relativering 'soms' en 'ondanks alles' is op zijn plaats, omdat uitlatingen van politieke jongerenorganisaties bij politieke tegenstanders op hun juiste waarde worden geschat: veel lering, veel vermaak, in een beperkt aantal gevallen nuttig en uitzonderingsgewijze noodzakelijk. De onafhankelijkheid van de JOVD betekent dat de VVD geen verantwoordelijkheid hoeft te dragen voor uitlatingen of opvattingen van de jongerenorganisatie. Vooral in een partij die prikkelende stimulansen nodig heeft - en dat is met de startende VVD het geval - is zo'n 'luis in de pels' van groot belang.

Een van de eerste voorzitters van de JOVD, Hein Roethof, gaat confrontaties met Van Riel niet uit de weg. Die botsingen worden tenslotte zo hevig, dat Roethof zich niet meer thuis voelt in de VVD. Eerlang zal hij als Tweede-Kamerlid van de PvdA aantreden. D66 profiteert later van de JOVD doordat oud-voorzitter Erwin Nypels voor deze partij zitting neemt in de Tweede Kamer en korte tijd minister is in het derde kabinet-Van Agt.

Maar de JOVD heeft een veel groter aantal oud-voorzitters in de Tweede-Kamerfractie van de VVD zien plaatsnemen: Huub Jacobse, Hans Wiegel, Dick Dees, Ed Nijpels, Johan Remkes en Frank de Grave. Voor de kadervorming, maar niet minder voor de doorstroming in de partij, is dit samenspel zeer gunstig. Uit de Kamerfractie zijn het Korthals en later Geertsema die een levendig contact met de JOVD onderhouden, zonder dat er van enig voogdijschap sprake is.

Belangrijk voor de verbetering van het niveau van de discussies is in 1956 de verschijning van het blad *Liberaal Reveil*. De oprichters willen een onafhankelijk podium bieden voor kritische beschouwingen over de wijze waarop liberale beginselen tot gelding kunnen worden gebracht. Het initiatief is genomen door Roethof. Hij lanceert het blad samen met een aantal jongeren die in de afdeling Amsterdam inspiratie opdoen om de bakens te verzetten. Er wordt geschrokken of afwachtend op gereageerd. Van Riel spreekt over 'dit blaadje van de jongeren', maar benut het graag om zijn mening te formuleren.¹³

Oud, die ook zijn bedenkingen heeft, reageert toch positief. Hij verbindt de naam van het nieuwe blad aan de eervolle traditie van het verzetsblad *Slaet op den trommele*. In zijn slotperoratie van zijn afsluitende rede op het VVD-jaarcongres in 1957 verwijst hij naar de toenemende kracht van de partij en besluit onder groot enthousiasme: 'Slaet op den trommele voor het liberaal reveil.'¹⁴

Mede door deze activiteiten begint het klimaat te veranderen. Zoals bij elke klimaatsverandering gebeurt dat geleidelijk. Hetzelfde is het geval met de aanhang. Het aantal jongeren neemt toe en de generatie die nog sterk leefde in de sfeer van Liberale Staatspartij en Vrijzinnige Democratische Bond, wordt minder overheersend.

In de afdeling Amsterdam is de ontwikkeling het meest spectaculair. In deze

zeer behoudende afdeling, waar de algemeen secretaris D.W. Dettmeyer als spreker niet welkom was omdat hij te links werd bevonden, wordt onder invloed van jongeren als drs. R.H. Neuberg, dr. G.H. Scholten, H.H. Jacobse, drs. A. Szász, dr. J.P.A. Gruyters en H.J.L. Vonhoff na een reeks rumoerige vergaderingen nagenoeg het gehele oude bestuur vervangen. Elders in het land verloopt de ontwikkeling aanzienlijk rustiger, maar de tendens is met name in Rotterdam en Den Haag niet anders.

De toon op de vergaderingen wordt kritischer en de machtspositie van Oud en op enige afstand Van Riel, die het voorzitterschap respectievelijk het ondervoorzitterschap van de partij nog steeds combineren met het fractievoorzitterschap van de VVD in de Tweede- en Eerste Kamer, wordt onderwerp van discussie.

Het is Oud die de tekenen van de tijd het eerst verstaat, al onderschat hij de kritiek op zijn persoon: *'Mijn indruk is dat het veel minder gaat om het tegenwoordige leiderschap van de partij, dan om de vraag wie het straks van mij zal overnemen. Dat kan een zeer onaangename zaak worden en het zou mij lief zijn, indien die beslissing zou kunnen worden uitgesteld tot tenminste de verkiezing voor de Tweede Kamer aan de orde zal zijn. Daarom hoop ik dat ik de gezondheid en de kracht zal behouden om althans tot zolang op mijn tegenwoordige plaats werkzaam te zijn.'*¹⁵

Oud overbrugt die periode van drie jaar inderdaad. Daarbij neemt de onrust in de partij zienderogen toe, niet in de laatste plaats doordat de verhoudingen tussen de Eerste- en Tweede-Kamerfractie ernstig zijn verstoord. Van Riel zegt in een vergadering van het dagelijks bestuur op 26 september 1959 zelfs het vertrouwen in Oud op, maar retireert als blijkt dat hij onvoldoende steun vindt binnen en buiten de partij.¹⁶

De opvolging van Oud verloopt anders dan hij had verwacht. Tot zijn teleurstelling treedt Korthals niet in zijn voetspoor. Hoewel de verhouding tussen Oud en Korthals in die periode veel te wensen overliet, meende hij toch dat Korthals de aangewezen man zou zijn om hem als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie op te volgen. Zonder enig overleg heeft Korthals nu bedankt voor de kandidatenlijst. Zijn nadere motiveringen zijn weinig concreet. Oud is duidelijker: *'Hij durft de strijd niet aan met Van Riel, die ik als oude man wel aanga.'*¹⁷

De beoogde opvolgers zijn mr. E.H. Toxopeus, als lijstaanvoerder en voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, en prof.dr. H.J. Witteveen, die in 1963 als partijvoorzitter zou moeten optreden. Maar zij worden beiden tot het ministerschap geroepen.

Dan wordt uiteindelijk het advies gevolgd dat Fockema Andreae in 1960 aan Oud heeft gegeven: *'een wijze derde, geen deel hebbende aan onze politieke vertegenwoordiging in openbare lichamen'*. Het is de directeur van de Rotterdam-

se Droogdok Maatschappij Ir. K. van der Pols die door Oud wordt benaderd en vol plichtsbetrachting het voorzitterschap op zich zal nemen. Een era is afgesloten.

Het karakter van de VVD als beginselpartij

De oprichting van de VVD heeft in ijltempo plaatsgevonden. Daarbij moesten tal van persoonlijke en organisatorische problemen worden overwonnen. Voorts moest er een beginselprogramma ter tafel komen dat voor de aanhang van de Partij van de Vrijheid herkenbaar en acceptabel was. Het mocht geen 'ruk naar links' betekenen.

Met die uitgangspunten voor ogen heeft Oud zich ertoe gezet een concept-beginselprogramma te formuleren. Hij slaagt erin een programma te ontwikkelen dat door een bredere opzet meer perspectieven biedt dan het beperkte programma van de Partij van de Vrijheid. Zeer duidelijk blijkt dat uit de toelichting op het beginselprogramma, die in 1952 wordt gepubliceerd.

De inleiding bevat een principiële uiteenzetting over macht en machtsvorming. Wie de politiek louter ziet als het veroveren van macht, heet het, verengt zijn visie op ontoelaatbare wijze. Machtsvorming is voor het beoefenen van staatskunde onvermijdelijk, maar: 'Geen staatskunde verdient die naam, zo zij niet in laatste instantie door beginselen wordt beheerst.'¹ Daarom keert de VVD zich tegen de opvatting dat een partij zich op basis van een program zou moeten organiseren, in plaats van een ideologie.

Gezien het onderwerp en gegeven de tijd waarin de publicatie plaatsvindt, spreekt het vanzelf dat daarmee stelling werd genomen tegen de Partij van de Arbeid, die zich als programpartij heeft aangekondigd. Maar dit is een ongefundeerd verwijt. De Partij van de Arbeid verlaat weliswaar de marxistische dogmata en de theorie van de klassenstrijd; maar al leiden sommige symbolen een taai leven, zij baseert zich wel degelijk op een program van beginselen.²

Waarschijnlijk is deze ongerechtvaardigde kritiek te wijten aan het feit dat de toelichting op het beginselprogramma van de VVD in belangrijke mate het werk is geweest van G.A. de Ridder, voorganger van de Protestantse Bond in Beilen en hoofdredacteur van de *Vrije Amsterdammer*, en aan de secretaris mr. J. Rutgers.

In het programma van de Partij van de Vrijheid luidde de openingszin: 'De eerste beginselen van een op Christelijke grondslag berustende samenwerking als de Nederlandse zijn: de Vrijheid, de Verantwoordelijkheid, de Sociale Gerechtigheid.' Daar kon Oud om politieke redenen niet om heen. Die elementen komen

terug in artikel 1 van het beginselprogramma van de VVD. Maar niet iedereen is daar gelukkig mee.

Zo vraagt mr. A. Stempels, parlementair redacteur (later hoofdredacteur) van de NRC en lid van het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond, op algemene ledenvergaderingen bij herhaling om naast het christendom en vooral de zedelijke beginselen daarvan, het humanisme te noemen als grondslag voor de Nederlandse cultuur. Hoewel er veel begrip bestaat voor zijn standpunt, staat men huiverig tegenover de gedachte het beginselprogramma hiervoor open te breken. Het is voor Stempels derhalve een kwestie van gelijk hebben maar het niet krijgen.

Eerst in 1966 zal na een wijziging van het beginselprogramma de christelijke grondslag vervangen worden door een 'geest van christendom en humanisme'. Het wordt duidelijk dat het daarbij niet gaat om de dogmatiek, maar om de 'zedelijke beginselen'.³

Interessant is een duidelijke verwijzing naar het gedachtegoed van de Franse Revolutie. De drieslag 'Vrijheid, Verantwoordelijkheid en Sociale Gerechtigheid', waar in 1966 de 'Verdraagzaamheid' wordt tussengevoegd, en de beslissing van de algemene vergadering in dat jaar om (als eerste politieke partij in Nederland) de tekst van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens onverbrekelijk met het beginselprogramma te verbinden, zijn in dit opzicht bijzonder helder. In wezen wordt daarmee teruggegrepen op de leuze Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap.

Deze lijn wordt voortgezet in de beginselverklaring die op de algemene ledenvergadering in 1980 te Nijmegen, Rotterdam en Enschede wordt vastgesteld, zij het dat daarbij een aanmerkelijke versobering plaatsvindt, vergeleken met de uitvoeriger teksten die voordien werden gehanteerd. Wel wordt als een uitwerking daarvan in 1981 na een uitvoerige discussie het liberaal manifest vastgesteld.

Die opeenvolging van programma's en nota's kan niet los worden gezien van de discussie over de aard van het liberalisme in de jaren negentig. Het gaat daarbij om het doordenken van de onderlinge relatie tussen burger, samenleving en overheid.

Er kan geen misverstand bestaan over het feit dat in de VVD bij voortduring de individuele ontplooiing voorop wordt gesteld. Individualisering is voor liberalen geen schrikbeeld, en in het verlengde daarvan zien zij het bevorderen van marktwerking evenmin als een angstaanjagende ontwikkeling. Dat dit verder reikt dan de platitude: 'Gewoon jezelf kunnen zijn', waar de partij zich op een minder gelukkig moment achter stelde, wordt door weinigen bestreden.

In de driehoeksverhouding die hierboven is weergegeven, komt het erop aan welke bevoegdheden ook de VVD de afgelopen halve eeuw aan de overheid heeft

Op de VVD-vergaderingen werd het hoofdbestuur na 1963 stevig aan de tand gevoeld door de ledenvergadering. Voorzitter Van der Pols, die niet van alle details op de hoogte was, liet zich daarom graag van adviezen voorzien door Korthals Altes en Vonhoff.

Daarom werden de afdelingen in de gelegenheid gesteld om op vrijdagavond vragen te stellen en kritiek te uiten. Na het sluiten

van de vergadering werden de conceptantwoorden opgesteld; de beantwoording vond altijd op zaterdag plaats.

Het liep voortreffelijk. Maar op een zeker moment ontstond er enige hilariteit. Van der Pols las een antwoord voor. Toen stopte hij, wees met nadruk op het papier en riep: 'Maar het is volkomen juist wat hier staat!'

toegekend. Ten dele wordt dit duidelijk door bij afzonderlijke beleidsterreinen na te gaan hoe het feitelijk verloop van zaken is geweest. Theorie en praktijk behoeven elkaar niet steeds te dekken; het zou wonderbaarlijk zijn als dat wel altijd het geval zou zijn. Dat maakt het principieel doordenken van de achtergronden niet minder belangwekkend.

Politiek handelen dat niet door beginselen wordt gedragen, leidt immers gemakkelijk tot opportunisme. De geregelde, maar terecht niet al te frequente bijstelling van het beginselprogram en een aantal aanvullende rapporten over de plaatsbepaling van de VVD maken duidelijk dat, anders dan lichtvaardig wordt aangenomen, inhoudelijke vraagstukken terdege aan de orde komen.

Voor een politieke partij moet het altijd mede gaan om de plaats van de overheid in ons maatschappelijk bestel. Liberalen zijn per definitie niet gekant tegen de overheid. Geregelde beschouwingen over het handhaven van de rechtsorde maken dat al duidelijk. De opeenvolgende beginselprogramma's illustreren deze stelling afdoende. De overheid moet echter wel worden gecontroleerd en de legitimatie van het overheidsoptreden ligt in de democratische controle op de uitvoerende macht.

Onmiskenbaar is de omschrijving van de overheidstaak, na vijftig jaar en na de maatschappelijke ontwikkeling die daarin heeft plaatsgevonden, terughoudender geformuleerd.

Het is van belang de formulering van de beginselverklaring uit 1980 te vergelijken met de teksten van de beginselprogramma's uit 1948 en 1966. De verschillen zijn maatschappelijk relevant, maar er is geen sprake van een rechtlijnige ontwikkeling.

In de eerste jaren na de bevrijding wordt weliswaar de noodzaak gevoeld van overheidsoptreden, maar er is duidelijk positie gekozen tegen het penetreren van socialistische invloeden in ons maatschappelijk leven. Zo wordt nadrukkelijk gewezen op de gevaren van de 'totalitaire staatsconstructies' en wordt op het ter-

Ir. K. van der Pols (1906-1995)

Ingenieur Kornelis van der Pols werd in 1963 verrassend voorzitter van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Hij moest toen leiding geven aan een sterk vernieuwde partij. Zowel het Dagelijks Bestuur en het Hoofdbestuur veranderden ingrijpend, met het aftreden van Oud als voorzitter en Van Riel als ondervoorzitter. In het dagelijks bestuur keerde Sidney van den Bergh terug als penningmeester. Van Riel werd adviseur en bleef fractievoorzitter in de Eerste Kamer. Een politieke partij was voor Van der Pols een nieuwe ervaring. Hij gedroeg zich, zeker bij grotere bijeenkomsten, ietwat onwennig. Wel was hij goed thuis in het bedrijfsleven.

Na zijn ingenieursstudie moest Kornelis van der Pols als 21-jarige zijn weg vinden op een uiterst ongunstige arbeidsmarkt. Hij begon als koperslagersmaat bij de Rotterdamse Droogdok Maatschappij. Toen een van zijn vroegere docenten dat vernam zei deze: 'Wat? Mijn knapste student?' De hoogleraar intervenueerde met succes bij de directie van de RDM, en zo werd Van der Pols na enkele maanden tewerkgesteld op de tekenkamer. Geleidelijk klom hij op tot directeur van de RDM. Daarnaast bekleedde hij tal van functies in het bedrijfsleven, in het technisch onderwijs en in de wetenschap. Dat hij als directeur nog jarenlang in het arbeidersharmonieorkest meespeelde, tekende hem als persoon.

Het voorzitterschap van de VVD kostte hem veel meer tijd dan Oud had voorspeld, vooral omdat de partij tijdens zijn voorzitterschap aan een ingrijpende transformatie werkte. De leden gingen zich krachtiger roeren en op de ledenvergadering werd daardoor uit de zaal veel meer weerwerk gegeven dan daarvoor het geval was.

Van der Pols was politiek zeer geïnteresseerd en steunde bij zijn overwegingen niet zelden op Van Riel. Het weerhield hem er niet van Geertsema of Toxopeus te steunen bij het corrigeren van al te exuberante uitspraken van de voorzitter van de VVD-fractie in de Senaat.

Bij de totstandkoming van het beginselprogramma van 1966 heeft Van der Pols voorkomen 'dat de partij een figuur zou slaan door het uitstellen van de discussie over dit program'. Zo werd het uitvoerige beginselprogramma (meer naar de zin van Oud dan van Van Riel) door de partij geloodst.

Van der Pols kreeg voorts te maken met de kwestie-Gruyters in verband met diens laatdunkende uitspraak bij het huwelijk van Prinses Beatrix en Prins Claus: 'Ik heb wel wat beters te doen.' Het was duidelijk dat dit incident symptomatisch was voor een periode vol onrust. Daarom was Van der Pols voorstander van het Liberaal Beraad tussen de VVD, het Liberaal Democratisch Centrum, de JOVD en de Liberale Studentenvereniging Nederland.

Het was tijdens zijn voorzitterschap dat de VVD de befaamde chocoladeletters ging voeren die nog steeds, zij het wat gemoderniseerd, het beeldmerk van de partij zijn.

In 1968 is de VVD toe aan een meer 'politieke' voorzitter dan Van der Pols. De partij zoekt

iemand van wie men verwacht dat hij of zij onafhankelijker zal worden opzich van Van Kiel.
 Van der Pols is bereid plaats te maken. Hij kondigt zijn vertrek aan en zal de voorzittershamer
 in 1968 aan Hava van Someren overdragen. De partij benoemt hem tot erekl.
 Terecht, want de man heeft in de 1960's jaar van zijn ambtstermijn de VVD helpen omvormen
 van een ouderwetse tot een modernere partij. Dat werk moest nog worden voltooid, maar tus-
 sen 1968 en 1969 was men een eind in die richting gevorderd.

Foto verwijderd wegens copyright.

rein der stoffelijke welvaart de socialistische economie verworpen, evenals overigens de individualistische economie. 'Kenmerkend voor de ontwikkeling sedert het einde der vorige eeuw acht zij de geleidelijke verdringing van het extreme individualisme door toenemende organisatie,' aldus het eerste programma uit 1948.

Er bestaat een positieve houding ten opzichte van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO). De hand van Stikker is hier onmiskenbaar aanwezig. Hij ziet de PBO, met het mede betrekken van de arbeiderswereld in het dragen van verantwoordelijkheid en het vasthouden aan de autonomie met uiteindelijk zeggenschap van de 'Overheid' (met hoofdletter), als het beste wapen tegen socialisatie en nationalisatie.

Het programma van 1966 gaat duidelijk in de richting van een grotere rol voor de overheid. Er wordt nadrukkelijk gewezen op de wenselijkheid van collectieve maatregelen: een stelsel van sociale verzekeringen en overheidsvoorzieningen tegen risico's en kosten, voor zover deze de draagkracht van de enkeling te boven gaan. Dat is in hoge mate consequent, omdat de VVD volledig meewerkt aan de opbouw van de verzorgingsstaat.

Mevrouw drs. J.E. Schouwenaar-Fransen wordt daarvoor in het kabinet-Marijnen als minister van Maatschappelijk Werk de eerst verantwoordelijke. Daarom wordt zowel in de Staten-Generaal als in de achtereenvolgende kabinetten waaraan de VVD deelneemt door de liberalen bijgedragen aan de afronding van de verzorgingsstaat. Wel wordt dor hout gekapt, maar de groei van groen hout wordt zo nodig bevorderd.

Veel sterker dan in 1948 komt dit tot uitdrukking in de omschrijving van de overheidstaak voor de cultuur. 'De partij verlangt een doelbewust beleid ten aan-

Tot de jongeren die de VVD in het algemeen en Van Riel in het bijzonder op de korrel namen, behoorde Rob Marcuse, een actief en controversieel lid van de JOVD en de VVD.

Eens barstte Van Riel in *Liberaal Reveil* los over de pseudo-intellectuele kritiek in de partij: 'Verstandige mensen behoren degenen, die liever discussiëren dan werken, voedzame stof tot discussie te geven.'

Bij wijze van antwoord schreef Marcuse in *Liberaal Reveil* een stuk over Van Riel en de 'halbstarke' intellectuelen: 'Een ver-

standige partijleiding heeft zich niet al te zeer op te winden over "intellectuele" kritiek en er geen gevaar in te zien, ook al is die kritiek gedeeltelijk van partijleden afkomstig.'

Van Riel antwoordde: 'Lest best: de heer R. Marcuse en de halbstarke intellectuelen om plagiaat op hem te plegen. Over het doorwrocht betoog van dhr. Marcuse heb ik mij echt en ten volle verheugd. Hij behoort tot de trouwste bezoekers van de Kadercursus van de VVD, en heeft kennelijk goed geluisterd.'

zien van de cultuur.' Niet door het opleggen van een cultuurpatroon, maar door het bevorderen van voorwaarden voor de scheppende mens om zich te ontplooien. Tegelijk moet de overheid een zorgplicht aanvaarden, zodat 'de bevolking in al haar geledingen deel kan hebben aan de uitingen van de cultuur'.

In dezelfde lijn liggen de uitspraken over voorzieningen op het gebied van de recreatie. De beginselverklaring van 1980 zwijgt over deze zaken en beperkt zich tot het aangeven van hoofdgedachten in een dozijn artikelen. Drie onderwerpen verdienen speciale aandacht.

In de eerste plaats de duidelijk veranderde opvatting over de rol van het gezin. Het beginselprogramma van 1948 duidt het gezin aan als de kern van de maatschappij en verlangt dat niets wordt nagelaten om de morele en materiële bescherming van het gezin te versterken. In 1966 wordt deze paragraaf aangevuld met een bevolkingspolitieke stellingname over de gezinsgrootte en de geboortebeperving, waaraan de overheid niets in de weg mag leggen. De pil in het ziekenfondspakket.

De beginselverklaring van 1980 zwijgt over dit onderwerp. Weliswaar wordt in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die sinds 1966 door de VVD als richtsnoer is aanvaard, het gezin genoemd als natuurlijke en fundamentele groepseenheid, maar dat is men zich bij de wijziging in 1980 waarschijnlijk niet bewust geweest. Want deze formele constatering doet niet af aan het feit dat er sprake is van een principieel andere invalshoek, waarvan de verklaring gezocht moet worden in een aanzienlijke klimaatverandering binnen de partij en in de buitenwereld. De beginselverklaring van 1980 spreekt openlijk uit dat andere samenlevingsvormen dan het huwelijk daaraan gelijkwaardig zijn. Ook het Liberaal Manifest uit 1981 spreekt daarover duidelijke taal.

In de tweede plaats verdient de waardering van het openbaar onderwijs de aandacht. Onder erkenning van het recht op vrije schoolkeuze door de ouders is er sprake van een krachtig optreden ten gunste van de openbare school. Gedetailleerd wordt aangegeven dat het beheer van die scholen gewijzigd dient te worden. De formulering van 1948 is duidelijk gericht tegen de pogingen van confessionele bestuurders, gesteund door geestverwante Kamerfracties en bewindslieden, om de openbare school te benadelen.

De formulering in 1966 is soberder maar ademt dezelfde geest. Anders dan in 1948 is de openbare school echter niet het uitgangspunt van de onderwijsparagraaf.

In 1980 verschuift het beeld. Het openbaar onderwijs wordt uiteindelijk wel genoemd, maar de constatering dat dit 'grote betekenis' heeft, oogt wat bleekjes. Bovendien wordt het algemeen bijzonder onderwijs aan het openbaar onderwijs gelijkgesteld. Die opvatting wordt in de politieke praktijk in toenemende mate geventileerd, om een deel van de leden en het electoraat niet af te stoten.

Onderwijs is in liberale kring van oudsher een gevoelig onderwerp. Na veel discussies neemt het *Liberaal Manifest* in 1981 de formulering van 1966 als uitgangspunt, maar voegt daar een beschouwing aan toe die de overheidsbemoeienis relateert.

In de derde plaats is er een aanmerkelijke verandering zichtbaar in het denken over de taak van een politieke organisatie. In het programma van 1948 wordt het belang van politieke partijen op een zeer prominente plaats (al in artikel 2) gepresenteerd. Partijen hebben als voornaamste taak bij te dragen aan de staatkundige opvoeding van het volk. Daartoe beperkt zich het beginselprogramma.

In 1966 acht men dit artikel te paternalistisch. Het wordt geschrapt. Het ligt in de lijn van de beginselverklaring van 1980 dat daarop niet wordt teruggekomen.

De vraag kan worden gesteld of er in de komende jaren niet weer behoefte zou kunnen bestaan aan het opnieuw formuleren van de taakstelling voor politieke partijen. Partijen en de met hen verbonden wetenschappelijke instituten produceren in de praktijk veel materiaal om de bevolking te doordringen van wat er op politiek gebied in binnen- en buitenland aan de orde is. Men zou duidelijk moeten vermelden wat een partij primair behoort te doen. Zo vermijdt men het misverstand dat een partijorganisatie de bevolking of de kiezers vertegenwoordigt, waar de afgevaardigden dat doen. De zinsnede ‘politieke partijen zouden voorop moeten lopen als het gaat om het betrekken van de leden bij de beleidsbepaling’ lijkt in dat opzicht wat riskant.

Behalve de inhoudelijke verschillen van de beginselprogramma's is de wijze van totstandkoming illustratief voor een veranderende politieke situatie.

Het ontstaan van het programma van 1948 hebben wij in een vorig hoofdstuk beschreven. Oud schrijft het programma en behoudens een aantal correcties van Stikker wordt dit aan de Partij van de Vrijheid en het comité-Oud gepresenteerd. Tijd voor uitvoerige discussie ontbreekt, en hoewel er op de laatste vergadering van de Partij van de Vrijheid wel enig gemor is over bijzaken, wordt het aanvaard. Bij het comité-Oud zijn er in het geheel geen bedenkingen.

Geheel anders is het verloop van zaken in 1965. Na het terugtrekken van Oud is er, als het gaat om het leveren van bijdragen aan politieke discussies, in de partij en in de directe omgeving sprake van een inhaalslag. Zo verschuift het accent van ‘liberale toogdagen’ (de VVD-dagen in Scheveningen) naar discussiebijeenkomsten en themadagen.

Van Riel was zeer actief bij het leiden van kadercursussen. Zij die daaraan deelnamen, spreken vol nostalgie en bewondering over de wijze waarop Van Riel deze bijeenkomsten leidde, waarbij hij ervoor zorgde dat er geregeld confrontaties plaatsvonden met kopstukken van andere partijen of de vakbeweging.

In deze periode van veranderingen past de formulering van een nieuw beginsel-program. In 1963 komt er een voorstel onder verantwoordelijkheid van het dagelijks bestuur, dat de grondslag moet leveren voor een discussie over dit te vernieuwen programma. Dit ontwerp wordt zeer kritisch ontvangen. Op de ledenvergadering van april 1964 in Eindhoven luidt de conclusie dat het een onvoldragen voorstel is.

Het is Oud die de toon zet met een magistrale redevoering.

Oud leek een man die was geweest. Totdat bij zaterdagmorgen op het papiter krom om zijn bezwaren te uiten tegen de discussiegrondslag. Er is geen sprake meer van ook maar een vleugje onzekerheid. Vanaf Ouds eerste zin leek de glans van de statige Cocagneszaal te verbleken. Oud schitterde niet omdat hij wilde schitteren, maar omdat hij eenvoudig niet anders kon.⁴

Aldus het *Eindhovens Dagblad*. De discussiegrondslag wordt niet geaccepteerd. De opstellers nemen er al tijdens de algemene ledenvergadering afstand van. Van der Pols constateert tijdens de eerstvolgende dagelijkse bestuursvergadering op zijn bekende terloopse manier: 'De oude heer heeft ons stevig te pakken gehad.' Op Oud wordt daarna niet vergeefs een beroep gedaan om aan het nieuwe beginsel-program een bijdrage te leveren.

De discussiegrondslag van het nieuwe program en de voorstellen die na de aprilvergadering worden geformuleerd, zijn sterk beïnvloed door discussies in de JOVD en het nieuw opgerichte Liberaal Democratisch Centrum. De oprichting daarvan is ter hand genomen door Roethof, op suggestie van Korthals. Zij beschouwen dit als een voorwaarde om het vooruitstrevend deel van de liberalen een positie binnen de VVD te geven, zodat die zich in deze partij kunnen blijven herkennen. Het dagelijks bestuur van de VVD, waarin de waardering voor dit initiatief niet onverdeeld eenstemmig is, wil wel voorkomen dat dit deel van de aanhang de partij verlaat. Dat lukt in belangrijke mate.

De gesprekken met het Liberaal Democratisch Centrum hebben tot gevolg dat er van die zijde een substantiële bijdrage aan het programma is geleverd. Dr. E. Nordlohne, oud-JOVD-voorzitter en mede-oprichter van het Liberaal Democratisch Centrum, was als lid van de redactiecommissie al bij de formulering van de discussienota betrokken geweest.

De nadrukkelijke positionering van de VVD als liberale partij komt geen moment te vroeg. Een aantal liberalen mag dan wel zijn politieke heil elders zoeken, maar elders vindt men geen liberale partij.

De beginselverklaring van 1980 en het *Liberaal Manifest* komen op een geheel andere wijze tot stand. Onder voorzitterschap van mr. W.J. Geertsema wordt

een commissie geïnstalleerd die een zeer brede discussie binnen de VVD zal ontketen. De commissie beoogt een beginselprogramma op hoofdpunten (beginselverklaring) op te stellen en die te laten volgen door een algemeen beleidsprogramma. Nadat de beginselverklaring is vastgesteld, volgt in 1981 een uitgebreid *Liberaal Manifest*.

De VVD-leden produceren 3000 amendementen op en moties betreffende dit voorstel. De behandeling daarvan vergt drie algemene ledenvergaderingen. Het is opnieuw een bewijs dat het niet alleen discussies over personen zijn die de gemoederen in de VVD bezighouden.

In het *Liberaal Manifest* wordt een uitvoerige beschouwing gegeven over tal van onderwerpen die politieke aandacht verdienen, waarbij men balanceert op de scheidslijn tussen individuen en samenleving.

Er is een relatie tussen democratie en middelmaat. Wij willen de democratie voor geen prijs kwijt en tegelijk de middelmatigheid zoveel mogelijk zien te vermijden. Dat betekent het scheppen van ruimte voor het uitzonderlijk begaafde individu en voor deskundigheid binnen de door getalsuiving beheerste democratie.

Opvallend is in dit *Liberaal Manifest* het taalgebruik. Geertsema heeft een poging gedaan om stadhuistaal te vermijden. 'Omdat niet alle mensen lievertjes zijn, die als vanzelfsprekend de grenzen van hun vrijheid kennen en aanvaarden, zijn er regels en wetten,' schrijft hij bijvoorbeeld. Het blijft een open vraag of daarmee de kring van geïnteresseerde lezers werkelijk wordt vergroot, maar het is een signaal dat de jaren zestig - 'voor sommigen schokkend, voor anderen een bevrijding, voor velen waren zij beide' - een wezenlijke verandering in de VVD hebben teweeggebracht.

Al hoort het *Liberaal Manifest* in formele zin van de statuten niet tot het beginselprogramma, zoals partijvoorzitter Jan Kamminga in zijn inleidend woord constateert, het vervult wel een functie die daarmee is te vergelijken: de mobilisatie van de partij in een periode waarin daaraan sterke behoefte bestaat.

Hetzelfde gebeurt een aantal jaren later als, ten gevolge van politiek mismanagement, de VVD in grote interne beroering geraakt. Bezinning op taak en plaats van de liberale partij is dan opnieuw het middel om de gerezen problemen het hoofd te bieden, zoals wantrouwen tussen hoofdbestuur en ledenvergadering, en gebrek aan consistentie in het gevoerde beleid. Voortbordurend op de beginselverklaring, het *Liberaal Manifest* en het verkiezingsprogramma, komt zo in 1990 het rapport *Ongebroken lijnen* tot stand, gemaakt door een commissie onder leiding van de dan juist afgetreden europarlementariër Hans Nord.⁶

Opnieuw wordt er op grote schaal over zaken gesproken en niet over affai-

res, hetgeen op de VVD een heilzame uitwerking heeft. In dit rapport wordt de eerder vermelde driehoeksverhouding burger-samenleving-overheid indringend aan de orde gesteld. Het accent ligt daarbij vanzelfsprekend op de mogelijkheden die het individu moeten worden geboden.

De toon wordt gezet met een citaat van Jean-Jacques Rousseau: 'De mens is vrij geboren, maar overal ligt hij in ketenen.' Die ketenen bedreigen ook volksvertegenwoordigers die door partijorganisaties met gedetailleerde eisen worden geconfronteerd. Voor liberalen is het onverdraaglijk als democratie zo wordt gedenatureerd tot 'partitocratie'.

Dit voorbeeld markeert de opvatting van de commissie over de relatie individu-groep (samenleving) weer. Terughoudendheid met intermediaire organen. In dit licht moet de verzorgingsstaat worden beoordeeld en geherstructureerd. Drie sleutelbegrippen spelen daarbij een rol: 'Eenvoud, individualisering en herstel van de persoonlijke verantwoordelijkheid.' Dat betekent geenszins de onderschatting van de betekenis van de samenleving waartoe een individu behoort, noch de ontkenning van de taak van de overheid om de individuele ontplooiing te bevorderen.

De conclusies van dit rapport krijgen een warm onthaal.

Vanuit dit beginsel besluit de ledenvergadering van de VVD in april 1991 van harte de aanbeveling van de commissie te volgen. De commissie wordt op deze vergadering gesteund door de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, Bolkestein, om een einde te maken aan de feitelijke situatie dat liberalen en socialisten elkaar bij voorbaat en bij voortduring uitsluiten van samenwerking in één kabinet. Een uitspraak waarmee op de christen-democraten wordt gedomd, heeft een welhaast profetische betekenis: 'In een optimaal functionerende democratie zou iedere partij af en toe ook het genoegen van de oppositie moeten smaken.'

Deze lijn blijkt een gelukkige.

Zonder concessies te doen aan de beginselen van de VVD kan een beleid worden ontwikkeld dat in brede kring als vruchtdragend wordt ervaren. De lijn wordt daarom terecht vastgehouden in het rapport *Vrij en verantwoordelijk*, dat recent is verschenen en waarbij, onder voorzitterschap van de Utrechtse burgemeester en oud-vicevoorzitter mr. I. Opstelten, de opmaat is gegeven voor de positie die de VVD in komende jaren zal kiezen. De traditie van het ontplooiingsliberalisme wordt in dit rapport vastgehouden.⁷

Bij dit onderwerp mogen de studies en symposia geïnitieerd door de Teldersstichting niet onvermeld blijven. Als men al eens pessimistisch is over de mate waarop door liberalen in het algemeen op immateriële discussies wordt gereageerd, zoals op gezette tijden het geval is, dan moet daar de conclusie tegenover worden gesteld dat de met grote regelmaat verschenen fundamentele beschouwingen over het liberalisme en de VVD ertoe hebben bijgedragen dat

deze partij een liberale volkspartij is geworden die de verwachting van de oprichters ruimschoots heeft overtroffen.⁸

Zonder gevoel voor wat er in de samenleving aan de hand is, lukt dat niet. Zonder besef van maatschappelijke waarden en zonder vasthouden aan beginselen kan het evenmin.

HOOFDSTUK 5

De VVD en het Indië-beleid

Allerwegen bestaat in de VVD de overtuiging dat het verlies van Nederlands-Indië tot grote economische nadelen zal leiden. Hoewel Stikker in zijn memoires stelt dat hij al als partijloos lid van de Eerste Kamer van de Voorlopige Staten-Generaal (het Noodparlement dat kort na de bevrijding in het leven was geroepen) geneigd was om in het Koninkrijk meer aan 'meesterschap der samenstellende delen' te denken dan aan rijkseenheid, blijkt dat hier toch in zekere zin sprake is van vertekening van het beeld.¹ Over de Indonesische Republiek denkt hij in zeer negatieve bewoordingen, zoals blijkt uit een rapport dat hij in 1946 schreef als directeur van de Heineken-brouwerij: 'De Republiek van Soekarno is van Japanse makelij.' De gehele toestand acht hij overigens zeer verward.²

Wel distantieert hij zich van het zijns inziens te starre standpunt dat opgeld doet in Amsterdam (maar daar niet alleen), en dat in de Tweede Kamer van het noodparlement wordt verkondigd door mr. W.C. Wendelaar.³ Het is om die reden dat Stikker zich, zoals wij zagen, verzet tegen een verkiesbare plaats voor Wendelaar op de PvdV-lijst van de Tweede Kamer bij de eerste naoorlogse verkiezingen.

Korthals deelt met de grote meerderheid van de Partij van de Vrijheid het negatieve oordeel over de Republiek van Soekarno. In een artikel in *Vrij* van 10 mei 1946 schrijft hij over Soekarno als collaborateur en over de Republiek als een product van Japanse makelij. Een omschrijving die Stikker dus in zijn rapport aan de Heineken-brouwerij heeft overgenomen.

De woordvoerder in Indische zaken, mr. G. Vonk, heeft niet het oor van de Kamer. Dat is niet te wijten aan het feit dat hij zich op het standpunt van de rijkseenheid stelt, maar meer omdat hij zich boven zijn medeleden in de Kamer verheven acht. Zo vindt hij de intellectuele bagage van diegenen die slechts een gebrekkige kennis van de Franse taal hebben, onvoldoende om lid van de Tweede Kamer te zijn.

Geleidelijk aan begint Stikker van opvatting te veranderen. 'De oplossing van het Indonesische probleem,' schrijft hij in januari 1947, 'is niet alleen een kwestie van internationale politiek, maar het is tevens een kwestie van Nederlandse interne politiek.'⁴

Het is een constatering die vaker geldig is als het gaat om vraagstukken die de buitenlandse politiek betreffen. De heftige discussies die decennia later zouden worden gevoerd over Vietnam, de neutronenbom en de plaatsing van kruis-

Mr. W.C. Wendelaar (1882-1967)

Willem Carel Wendelaar wordt op 1 januari 1882 geboren in Amsterdam. Daar doorloopt hij het Barlaeus Gymnasium. Na zijn rechtenstudie aan de Rijksuniversiteit van Utrecht wordt hij rijksambtenaar op het ministerie van Oorlog, zoals de strijdlustige naam van dat departement toen luidde. Wendelaar was cavallerist en daar was hij trots op.

In 1919 wordt hij benoemd tot burgemeester van Alkmaar, een ambt dat hij tot 1934 bekleedt. In 1933 wordt hij lid van de Tweede Kamer. In dezelfde maand, oktober 1933, wordt hij voorzitter van de Liberale Staatspartij.

Wendelaar is een stijlvolle figuur en een vlot spreker. Lang voor de Brinkman-shuffle zijn intrede zal doen, bespeelt hij zalen door op het podium heen en weer te lopen. Hij spreekt zonder microfoon in grote ruimtes, zoals de grote zaal van het Concertgebouw. Wendelaar: 'Heeft u ook zo'n hekel aan die dingen?'

Hij is een behoudend man en dat wreekt zich in de jaren dertig. In de crisisjaren vindt de Liberale Staatspartij niet de vorm waarmee de gunst van de kiezers te winnen is. Na de rampzalige verkiezing van 1937 ontstaat er een beweging om de partij te moderniseren. Hoewel de meerderheid hem nog wil herbenoemen, treedt hij terug ten gunste van Telders.

Voor de oorlog neemt hij scherp stelling tegen het nationaal-socialisme. Op 10 mei 1940 had hij nog een felle rede willen houden, waarin hij de insluiting van een aantal kopstukken van de NSB had willen verdedigen. In mei 1945 vindt hij de rede terug in de lade van zijn Kamerbankje. Stikker beschouwt Wendelaar als door en door fatsoenlijk. Hij wil hem echter niet meer terugzien in de fractie van de PvdV in de Tweede Kamer. Wel volgt hij Stikker in 1948 op als senator.

Wendelaar is een veelzijdig man. Zo heeft hij in de vooroorlogse jaren leiding gegeven aan de vereniging 'Volksonderwijs': de strijdbare organisatie die voor het openbaar onderwijs in het krijt treedt.

In het conflict tussen Oud en Stikker dat in 1951 in alle hevigheid is uitgebarsten, is het Wendelaar die Stikker ervan weet te overtuigen dat hij niet uit de politiek moet stappen. Wendelaar verzekert Stikker dat de VVD hem in het nieuwe kabinet terug wil zien als minister van Buitenlandse Zaken. Hij onderstreept dat bij de eerste begrotingsbehandeling van Buitenlandse Zaken in de Eerste Kamer in juli 1951 na het heroptreden van Stikker. 'Sedert zijn optreden waart een nieuwe frisse geest door Nederlands buitenlands beleid,' aldus Wendelaar. Het is niet gering om dat uit te spreken ten opzichte van de man die nog niet zolang daarvoor zijn kandidatuur voor de Tweede Kamer wist te blokkeren.

De rijzige Wendelaar is echter niet geheel weerloos. In hetzelfde debat werpt hij de vraag op wat er van de liberale invloed in het kabinet terechtkomt, nu de enige liberale minister zo frequent afwezig is. 'Hier acht ik wel degelijk een tekort aanwezig, dat niet wordt opgeheven door 's ministers verklaring, dat hij meestal in de ministerraad aanwezig is. Neen, wil de liberale invloed in het kabinet effectief zijn, dan moet er meer gebeuren dan dat de liberale minister de vergaderin-

gen van de ministerraad bijwoont.' Het is typisch Wendelaar om op die manier te laten weten dat Stickers halsstarrigheid bij de kabinetsformatie om als enige liberaal tot het kabinet te willen toetreden geen schoonheidsprijs verdient.

W.C. Wendelaar
[Spaarnestad Fotoarchief]

Foto verwijderd wegens copyright.

raketten, werden in hoge mate beïnvloed door doeleinden die men op binnenlands politiek terrein wil verwezenlijken.

In deze zelfde periode krijgt Oud grote problemen in de Partij van de Arbeid. Hij uit kritiek op de grote toegevendheid tegenover de Republiek Indonesië. Zelf treedt hij toe tot Het Comité-Rijkseenheid, waarvan oud-premier Gerbrandy

voorzitter en voortrekker is. Dat lidmaatschap wekt zoveel beroering in de Partij van de Arbeid, dat Oud het comité weer verlaat. Hij verklaart zijn gedrag met de opstelling van Romme. Die heeft in de Tweede Kamer gewezen op de tweeslachtigheid en onstaatkundigheid van zowel de PvdA-partijraad als van het comité-Rijkseenheid in hun opstelling tegenover de lopende onderhandelingen met de Republiek.⁵

Zoals we hebben gezien, verschijnt er in het *Algemeen Handelsblad* een door het *Vrije Volk* geweigerd artikel van zijn hand. Daarin legt Oud uit dat de Partij van de Arbeid in deze kwestie even ondoordacht handelt als eertijds de SDAP in de novemberdagen van 1918, toen Troelstra zich verkeek op de revolutionaire gevoelens in Nederland, en in 1933 bij de muiterij op de Zeven Provinciën, die door de SDAP aanvankelijk werd toegejuicht.

Het gevolg is een woedende briefwisseling tussen Oud en Koos Vorrink, de partijvoorzitter van de PvdA.⁶ Oud is overigens realistisch genoeg om net als Stikker in te zien dat er met betrekking tot Indië gestreefd moet worden naar andere verhoudingen binnen het Koninkrijk.

Stikker en Oud liggen bij de oprichting van de VVD duidelijk op één lijn. Stikker behoort tot de 'negenmannen': de negen leden van de Staten Generaal die in maart 1948 samen met het kabinet de grondswetswijziging moeten voorbereiden, die nodig is voor de soevereiniteitsoverdracht.⁷ De naamsaanduiding 'negenmannen' grijpt terug op Thorbecke en zijn medestanders in de jaren na 1840.

Zowel Stikker als Oud brengen op de oprichtingsvergadering van de VVD het Indië-vraagstuk ter tafel. Stikker dringt aan op spoedige verkiezingen, omdat 'door de loop der gebeurtenissen onze regering met betrekking tot de Indische Staatsinrichting geheel van de grondwettelijke basis is afgedwongen'. Hij legt uit dat de regering voor het realiseren van de grondswetswijziging niet kan steunen op de communisten. 'Wie een waar inzicht wil verkrijgen in het karakter van de Republiek van Djokja, leze de *Waarheid*. Met dezelfde hardnekkigheid waarmee alle daden van Moskou blindelings worden gevolgd, vereerd en goedgepraat, worden ook alle misdaden van de Republiek van Djokja blindelings verheerlijkt. Zeg mij wie uw vrienden zijn, en ik zal u zeggen, wie gij zijt,' aldus Stikker. Hij wijst er nadrukkelijk op dat de taxatie van hem en Oud elkaar volledig dekken.⁸

Oud spreekt over het Indische vraagstuk als 'het meest brandende probleem in onze dagen'. Het probleem vereist een stuurmanskunst waarbij men niet tegen de stroom op roeit, maar zich evenmin willoos met de stroom laat meedrijven. Schermerhorn en de minister van Overzeese Gebiedsdelen dr. J.H.A. Logemann hebben teveel gedaan alsof er alleen maar de Republiek was en geen andere stromingen. Na zijn aftreden had oud-premier Schermerhorn van het toneel moeten verdwijnen, maar in plaats daarvan werd hij voorzitter van de Commissie-

Generaal, de delegatie die namens de Nederlandse regering met de Republieken onderhandelde. Volgens Oud had Schermerhorn, nu hij toch een rol bleef spelen, dan maar in het kabinet moeten blijven.

Ouds conclusie is, om met Thorbecke te spreken, 'thans niet meer de vraag wat de beste weg is, maar welke weg nog mogelijk is'. Oud verbindt er de gedachte aan dat de regering met behoud van de eigen verantwoordelijkheid overleg pleegt met de leiders van regeringspartijen en oppositie. Hij verwijst daarbij naar een aloude Engelse traditie om de leider van de oppositie te raadplegen bij vraagstukken die de buitenlandse politiek of de grondslagen van het *Empire* betreffen.⁹ Onder die omstandigheden ligt het voor de hand dat de VVD-fractie (de Partij van de Vrijheid-Kamerleden hebben laten weten onder de VVD-vlag de parlementaire periode af te zullen maken) voor de grondwetswijzigingsvoorstellen zal stemmen die in april aan de orde zijn.

Er is hier een duidelijk verschil tussen de partijleiding en een deel van de aanhang, dat meent dat het stevige standpunt inzake de Republiek Indonesië dreigt te verwateren. Vonk speelt daarbij een actieve rol. Hij bepleit zelfs dat de ministers die voor het Indië-beleid verantwoordelijk zijn voor de strafrechter worden gedaagd. Politieke dwaasheid, oordeelt Oud.¹⁰ In dit licht moet de campagne worden gezien die de afdeling Amsterdam bij de verkiezingen voert, onder het motto: 'Heeft u er ook genoeg van? Het roer moet om!' Hierbij wordt Soekarno gevelhoog in beeld gebracht met op zijn fez een sikkels en een hamer.

Oud is er niet gelukkig mee. Maar Stikker is ronduit woedend. Deze campagne zal de verhouding tussen Stikker en Oud een deuk toebrengen. Een beschadiging die doorwerkt en uiteindelijk tot een breuk leidt.

Nog in 1950 doet Oud bij de afdeling Amsterdam navraag hoe het is gelopen met de toestemming van het Hoofdbestuur.¹¹ Hij zegt dat met het pamflet een kardinale fout is gemaakt. 'Ik had van het begin af aan het gevoel dat die zware propaganda ons in moeilijkheden zou kunnen brengen. Voor mijzelf is het zeer onaangenaam geweest, dat ik in de laatste maanden telkens dat strooibiljet over mijn hoofd heb gekregen, waaraan ik zelf part noch deel had, terwijl ik vanwege de vermelding "goedgekeurd door het Hoofdbestuur VVD" het niet kon desavoueren. Thans moeten deze vertrouwelijke opmerkingen mij tegenover u even van het hart.' Oud stelt dan verder dat de tweede politionele actie wel degelijk het onomstotelijk bewijs heeft geleverd dat het roer om was gegaan.

Oud schrijft dit omdat hij naar Amsterdam zal komen om te trachten de nog steeds bestaande onrust in de hoofdstad tot bedaren te brengen. Citroen heeft hem per kerende post geantwoord.¹² Oud kan het antwoord moeilijk overtuigend hebben gevonden. Citroen betuigt de lelieblanke onschuld van de afdeling Amsterdam. Het komt er op neer dat de leuze 'Heeft u er ook genoeg van?' was ontleend aan pamfletten van het Hoofdbestuur die aan andere onderwerpen dan

het Indonesië-beleid werden gewijd. ‘Het is ons bekend dat de heer Stikker in die dagen in het buitenland vertoefde,’ aldus Citroen.

Terug naar 1948. Op 14 en 15 mei komt de ledenvergadering van de VVD bijeen. Er is grote onrust. Stikker en Oud staan op dit moment nog pal naast elkaar. De klok kan niet worden teruggedraaid, en daarom is het noodzakelijk de grondwetswijziging te aanvaarden onder de conditie dat het zelfbeschikkingsrecht van deelstaten in Indonesië is gewaarborgd. Dat is het maximaal mogelijke.

Namens de Kamerfractie moet Vonk antwoorden, maar hij verkeert daarbij in een welhaast onmogelijke situatie. Hij is het met de opposanten eens.

Als Oud vraagt wie een nieuw kabinet moet formeren als het kabinet-Beel naar huis wordt gestuurd, wordt uit de zaal geroepen: ‘Admiraal Helfrich!’ Deze vlootvoogd wil de Republiek met de harde hand tot de orde roepen. Oud sluit dan het debat af met de fraaie tirade: ‘Ik heb wel waardering voor Helfrich als admiraal, als commandant van de zeemacht [CZM], maar als jullie zouden horen dat Oud benoemd werd tot CZM, dan zouden jullie denken dat de regering gek geworden was. Met onberaden uitroepen is niets te bereiken.’

Stikker en Oud begrijpen dat er een goede kans ligt om deel te nemen aan het kabinet. De VVD is immers onmisbaar om de gekwalificeerde meerderheid bij de tweede lezing van de grondwetswijziging te bereiken. Wel wordt door Drees nog een gedoogconstructie beproefd (de VVD niet in het kabinet, maar het regeringsprogramma wel steunend), maar daar wil Oud vanzelfsprekend niets van weten. Hij kan vrijelijk onderhandelen, want hij begeert geen plaats in het kabinet. Als onbetwist leider van Tweede-Kamerfractie en partij heeft hij veel meer mogelijkheid om de gang van zaken naar zijn hand te zetten. Het is een voorbeeld dat later door Bolkestein ter harte zal worden genomen.

De verkiezingen lopen bevredigend. Er worden twee zetels winst geboekt. Bij de kabinetsformatie wordt al snel aan Stikker gedacht. Aanvankelijk krijgt hij Verkeer en Waterstaat aangeboden. Die post weigert hij, met als motivering ‘dat iemand die zolang in het bier heeft gezeten, niet alsnog in het water moet’. Dat antwoord laat de mogelijkheid open om in te gaan op een andere invitatie. Maar Van der Goes van Naters, de fractievoorzitter van de PvdA, is daar niet voor. Hij noteert: ‘De 15de juli 1948 ’s-middags: een lang gesprek met formateur Beel. Het ging weer over de griezige nuances die liggen tussen een “zuiver” twee-partijenkabinet en een “brede” samenstelling. Dus wat ons betrof wél enige souplesse, maar per se géén Tilanus, Oud of Stikker. Beel: “Stikker ook niet?” Ik: “Nog eerder Vonk dan Stikker, want aan de vleugel Vonk weet je tenminste wat je hebt, aan ‘ethisch bier’ niet.” Maar het wordt toch Stikker - en die valt Van der Goes mee: ‘met name in de Indonesische kwestie veel beter dan ik dacht.’¹³

Voordien heeft Van der Goes van Naters overigens voor een grote verrassing gezorgd, door Drees binnenskamers een verwijt te maken dat hij niet doorzet en met Stikker in zee gaat. Die grilligheid verbaast Beel volgens zijn formatiedagboek ten zeerste.¹⁴

Als minister van Buitenlandse Zaken speelt Stikker in het kabinet een belangrijke rol. Zijn positie wordt bovendien versterkt doordat hij het goed met Drees kan vinden. Deze waardeert dat Stikker bij het Indonesische vraagstuk niet star blijkt te zijn en oog heeft voor de realiteit. Meer bijvoorbeeld dan de uit de KVP afkomstige minister van Overzeese Gebiedsdelen Sassen. Stikker gaat langzaam om, en zijn gewijzigde opstelling brengt hem op een ramkoers met de VVD.

In deze partij heeft men nog in het geheel geen vrede met het verloop van zaken. Amsterdam speelt daarbij opnieuw een zeer actieve rol.

Nog in oktober 1949 verspreidt deze afdeling op zeer grote schaal de brochure *Laatste getuigenis*, een vertaling van een Amerikaanse publicatie. Door toedoen van de daar werkzame Nederlander Van Loon krijgt Citroen er de vrije beschikking over. Het zijn artikelen van zes Amerikaanse journalisten, die op uitnodiging van de Nederlandse regering Indië bezoeken en op de terugweg op 12 juli 1949 met het KLM-vliegtuig 'Franeker' verongelukken bij Bombay. Hun laatste artikelen zijn gepubliceerd door *The Knickerbocker* in New York. In het algemeen waren de journalisten zeer bezorgd over de kwaliteit van het regime-Soekarno en zijn toegevendheid tegenover het communisme. Deze publicatie is Stikker zeer onwelkom en dat geldt niet minder voor het State Department in de Verenigde Staten. De publieke mening wordt overigens in beide landen door de brochure niet beïnvloed, tot teleurstelling van de initiatiefnemers.

In deze twee jaar, waarin Stikker tot het inzicht is gekomen dat 'men niet om de Republiek heen kan', stijgt zijn aanzien in het kabinet. Recht evenredig daarmee wordt de afstand groter tussen hem en de VVD-Tweede-Kamerfractie.¹⁵ Die fractie moet de moeilijke opgave klaren om de partij op één lijn achter het beleid te houden dat voor 1 januari 1950 tot de soevereiniteitsoverdracht moet leiden. Daarover bestaat geen verschil van inzicht.

Maar bij de VVD is er evenmin als bij de KVP en de CHU ruimte om Indonesië verder tegemoet te komen. Men wil een eigen positie voor federale deelstaten en weigert de overdracht van Nieuw-Guinea zelfs maar in overweging te nemen. Dat zou in ieder geval de grondwetswijziging torpederen. De verhouding tussen Stikker en de VVD wordt niet hersteld door het feit dat er uiteindelijk voor de soevereiniteitsoverdracht is gestemd.

Oud heeft voor die stemming de steun van de buitengewone ledenvergadering van de VVD verworven, die hij op 29 oktober 1949 bijeen heeft laten roepen.

Het gaat er heftig aan toe.¹⁶ Stikker, die de Westelijke samenwerking hoog in het vaandel heeft, meent dat de situatie rondom Nieuw-Guinea onhoudbaar zal

blijken als er geen regelrechte steun uit de Verenigde Staten komt. Vonk steunt dit voorstel tot grondwetswijziging echter met grote tegenzin. Aanvankelijk staat hij op het standpunt dat hij tegen zal stemmen, maar dat laat Oud niet toe. Op de middag voorafgaand aan de uiteindelijke beslissing in de nacht van 8 op 9 december 1949, neemt Oud Vonk mee op een autorit naar Rotterdam en terug. Hij spreekt hem zo krachtig toe dat Vonk zwicht.

Het wordt steeds duidelijker dat het kabinet geneigd is om in de kwestie Nieuw-Guinea de Republiek Indonesië verder tegemoet te komen.

Dit is voor beide VVD-Kamerfracties onacceptabel. Het zit hun toch al hoog dat bij het onderwerpen van de deelstaten (de Republiek Indonesia Serikat verandert in de Republiek Indonesia), het kabinet geenszins de neiging heeft om daar op het internationale vlak iets aan te doen, waarbij de Verenigde Naties logischerwijze in beeld hadden kunnen komen.

Stikker heeft geen boodschap aan de fractie. Hij wil bij de debatten over de grondwetswijziging zelfs helemaal niet aanwezig zijn. Dat vindt hij een zaak van minister Van Maarseveen, die Sassen is opgevolgd. Stikker gaat naar Indonesië, waar hij nog een aantal politieke zaken heeft te regelen. Oud schrijft hem een klemmende brief om terug te komen. Stikker voldoet aan Ouds verlangen en houdt een belangrijke speech in de Tweede Kamer. Maar gelukkig is hij niet met deze situatie, 'waarin ik mij door Oud heb moeten laten ontbieden'.¹⁷

Aan het contact tussen Stikker en de VVD mankeert klaarblijkelijk van alles. Dat blijft niet zonder gevolgen. Op 14 december 1950 slaat Korthals alarm. Van Maarseveen tast in de Kamercommissie voor Uniezaken de mogelijkheid af om de soevereiniteit over Nieuw-Guinea door Nederland en Indonesië samen te laten uitoefenen. De minister heeft het reeds besproken met Mohammed Roem, de leider van de Indonesische delegatie voor de Ronde-Tafelconferentie die de soevereiniteitsoverdracht voorbereidt. Dat vindt Korthals al heel ongelukkig.

Oud gaat daarom in op een uitnodiging van Stikker om met Molenaar en Wendelaar te komen spreken over de toestand. Op 24 december vindt dat gesprek plaats. Bij die gelegenheid wordt het plan-Van Maarseveen afgewezen. Oud rekent erop dat Stikker zal aftreden als het kabinet dit plan doorzet. Dat doet Stikker niet, omdat de Indonesiërs het plan al hebben afgewezen.

Het sterkt Oud in zijn opvatting dat er geen vaste koers wordt gehouden en dat hij het risico loopt weer voor een voldongen feit te worden gesteld. Oud schrijft daarom op 2 januari 1951 in niet mis te verstane bewoordingen aan Stikker:

Wij hebben daar in mondeling overleg een gedragslijn opgesteld die Gij zoudt volgen, van onze kant is daarbij niets aan U opgedrongen. Wij hebben alleen advies gegeven en dat advies is door U aanvaard. Natuurlijk waart Gij volkomen vrij dit advies achteraf niet op te vol-

*gen. Wij mochten echter in het licht der besprekingen er aanspraak op maken, dat Gij ons tenminste zoudt hebben meegedeeld, waarom Gij van inzicht waart veranderd. Zo althans, meen ik, dat onder politieke vrienden de juiste verhoudingen het vorderen. Dat Gij dat niet hebt gevoeld spijt mij. Ik schrijf deze brief niet voor mijn genoegen. Maar het is beter deze dingen uit te spreken, dan er mokkend mee te blijven rondlopen.*¹⁸

Stikker, die ervan overtuigd is dat de soevereiniteit over Nieuw-Guinea aan Indonesië moet worden overgedragen, neemt deze brief en een artikel van Oud in *Vrijheid en Democratie* hoog op. Volgens dat artikel betreurt de fractie het dat er 'althans niet één lid van het kabinet is geweest, dat zich tegen het kabinetsvoorstel heeft verzet'.

Er is een breuk ontstaan die niet meer te helen zal zijn. De rol van Vonk is uitgespeeld. Korthals wordt door Oud op de hoogte gehouden en hem schrijft Oud: 'Ik heb Vonk ook nog maar een afschrift gestuurd.'¹⁹

Oud wil zo niet meer doorgaan. Hij maakt zich ernstige zorgen over de gevolgen voor de partij, als het beleid ertoe leidt dat er niet veel terecht komt van de garanties voor de deelstaten in Indonesië en de positie van Nieuw-Guinea.

Op 23 januari 1951 komt de ontlading van de opgehoopte spanning.

Na inleidende schermutselingen tussen Vonk en Van Maarseveen stapt Oud in de ring. Hij valt de minister fel aan. Die heeft immers beweerd dat de regering onveranderlijk op het standpunt staat dat de soevereiniteit van Nieuw-Guinea aan Nederland toekomt. Cynisch reageert Oud, onder bijval van de publieke tribune (die vermaand moet worden): 'Niets is blijkaar onveranderlijker dan de veranderlijkheid van dit kabinet.'

Het is de opmaat voor de tweede termijn. Na het antwoord van het kabinet dient Oud een motie in waarin hij zijn teleurstelling erover uitspreekt dat het kabinet de juiste constitutionele verhoudingen uit het oog heeft verloren. De motie wordt door Oud gezien als een motie van afkeuring. Romme, de fractievoorzitter van de KVP, poogt dat karakter ervan weg te nemen, omdat er van 'teleurstelling' sprake is en niet van 'afkeuring'. Oud pareert die poging, na Romme te hebben voorgehouden dat die met het aankleden van zaken niet zo succesvol is geweest. 'Ik laat mijn motie liever in de jas, waarin ik haar zelf heb gestoken, en de jas van de motie is zodanig, dat deze motie is een motie van afkeuring.'²⁰

Stikker kondigt aan dat hij zal aftreden als de Tweede-Kamerfractie van de VVD de motie handhaaft. De minister van Buitenlandse Zaken moet volgens Stikker de maximale steun van de coalitie hebben, omdat hij een van de sleutelposities in het kabinet bekleedt, maar in de eerste plaats natuurlijk van diegenen 'die men gemeenlijk zijn politieke vrienden noemt'. *There is no love spo-*

led between them, kan het commentaar luiden. Het aftreden van Stikker leidt tot de val van het kabinet.

Oud en minister-president Drees komen in dit politieke conflict scherp tegenover elkaar te staan. De waardering voor Oud was bij Drees toch al niet overmatig groot. Maar als Oud in de vierde termijn uiteenzet dat het beleid van het kabinet hem ook op andere punten dan het Nieuw-Guinea-beleid niet bevalt, schiet Drees uit zijn slof. Stikker noemt de reactie van Drees in zijn memoires een krachtig maar waardig protest.²¹

Het eerste is zeker waar, maar de toon is nogal fors. Drees: 'De bijdrage van de heer Oud doet te kort aan de waardigheid van de Kamer en is beneden de waardigheid van de heer Oud zelf.' Wie de band beluistert, hoort Drees op een wijze spreken die bij hem niet zo vaak voorkomt. Hij balanceert met lang uitgehaalde aaa's op de rand van demagogie.

Bij de kabinetsformatie blijkt hoe abominabel de verhoudingen zijn geworden. Oud gaat bij de reconstructie van het kabinet uit van twee ministerszetels, maar Stikker wil hier niet van weten. Hij dreigt uit de VVD te stappen en als partijloos minister aan te treden. De VVD kan het zich niet veroorloven om op die manier haar eerste voorzitter en medeoprichter te verspelen. Oud geeft toe, tot grote teleurstelling van Korthals, die op zijn beurt de partij dreigt te verlaten. Oud weet ook hem daarvan te weerhouden.

Bij het aantreden van het nieuwe kabinet geeft Oud Stikker les in de constitutionele verhouding tussen de minister en zijn partijgenoten in de Kamer. Oud wenst daarin niets anders te erkennen dan een zedelijke band. Hij spreekt tegelijk zijn vertrouwen uit in Stikker als minister van Buitenlandse Zaken; hij stelt vast dat dit vertrouwen nooit was opgezegd. Voorts constateert hij met betrekking tot Nieuw-Guinea dat het kabinet geen stappen zal ondernemen zonder de Kamer vooraf te informeren.

Tegen de tirade van Drees maakt Oud ernstig bezwaar. Hij verwijt Drees 'een volkomen ongemotiveerde overgeprikkeldheid' te hebben getoond en raadt hem aan niet zo overgevoelig te reageren. Drees moet zich maar eens herinneren wat zijn partijgenoten Oud voor de voeten hebben gegooid toen deze achter de regeringstafel zat in het kabinet-Colijn.²²

Drees geeft toe dat hij in de gespannen sfeer bij het 'spontaan antwoord' inderdaad scherper was geweest dan gewoonlijk. Zo wordt het incident gesloten.

De kous is daarmee nog echter niet af. Het beleid inzake Indonesië wordt vanaf nu het Nieuw-Guinea-beleid. Dat zal nog dertien jaar op de politieke agenda staan en zelfs tot militaire confrontaties met Indonesië leiden.

Na 1952 wordt de VVD oppositiepartij. De plaats in de coalitie wordt ingenomen door de ARP. Als de VVD zeven jaar later terugkeert in het kabinet, zal

de verantwoordelijkheid voor Nieuw-Guinea komen te berusten bij Toxopeus, die dan optreedt als minister van Binnenlandse Zaken.

De Nederlandse politiek trekt in het buitenland meestal nog minder aandacht dan wij zelfs in pessimistische ogenblikken vermoeden. Maar de crisis van 1951: het aftreden van Stikker na een verworpen motie, krijgt

wel bijzondere aandacht. De correspondent van Reuter doet dat door zijn telexbericht naar Londen te voorzien van de kop: *'Stikker does not Stick, because Oud says Out.'*

Hoe diep het conflict met Stikker en Drees zit, blijkt onverwachts in mei 1955, bij het debat over de huurwet. De PvdA-fractie is daar tegen. Oud vraagt de PvdA-ministers of zij zullen opstappen als de PvdA inderdaad tegen het wetsvoorstel stemt. De ministers hebben hun lot aan dit voorstel verbonden. Wat doen zij als het wetsvoorstel ondanks die tegenstem wordt aangenomen?

Drees zegt dat ze blijven zitten en rehabiliteert daarmee, volgens Oud, alsnog de VVD-fractie voor hun opstelling in 1951.

Drees voegt eraan toe dat hij Stikker in 1951 had afgeraden om af te treden, maar dat Stikker toch had besloten op te stappen, omdat hij in de Nieuw-Guinea-kwestie nog verder had willen gaan dan het kabinet, in een richting 'die de VVD-fractie niet wilde'. Dat zou de overdracht van de soevereiniteit over Nieuw-Guinea aan Indonesië hebben betekend, concludeert Oud in 1955. Hij stelt vast dat de zaak nu duidelijk is, wat het ernstige meningsverschil met Stikker betreft. Drees haast zich na dit debat aan Stikker te melden wat er is gebeurd; hij verontschuldigt zich als Stikker daar nog hinder van zou ondervinden.

De relatie met Indonesië komt steeds meer onder druk te staan. Het wordt allengs duidelijk dat er geen steun is te verwachten van de Verenigde Staten. Zeker na de opvolging van Eisenhower door Kennedy is die situatie verslechterd.

Maar ook tijdens het presidentschap van Eisenhower is de houding van de Verenigde Staten naar het oordeel van Korthals al 'eerder halfslachtig dan fier'. Bij een voor Nederland onaangenaam voorstel van een resolutie in de Verenigde Naties onthouden de Verenigde Staten zich in 1954 van stemming. Luns, die de Nederlandse positie voortdurend te optimistisch inschat, krijgt voor zijn stevige kritiek hierop van Korthals waardering en steun.

Er is daarbij sprake van extra gevoeligheid, omdat enkele Nederlanders in Indonesië worden mishandeld door de Indonesische autoriteiten. Jungschläger en Schmidt worden begrippten, evenals de chicanes waarmee hun verdediging tegen duidelijk onbewezen aanklachten wordt bemoeilijkt. Hun verdedigster wordt noodgedwongen de niet-juriste mevrouw Bouman-van de Berg, die uit-

Drs. H.A. Korthals (1911-1976)

Hendrik Albertus Korthals is al vroeg geïnteresseerd in de politiek. Hij zet zich eind jaren twintig al af tegen de voorstanders van nationale ontwapening. Na zijn studie aan de Economische Hoge School in Rotterdam kiest hij voor een journalistieke loopbaan.

Politiek is hij actief in de Bond van Jong Liberalen, die in de periode dat hij voorzitter is (1937 - 1940) een bloeitijd beleeft. Hij stelt zich duidelijk op tegenover de partijleiding van de Liberale Staatspartij en speelt een rol bij de organisatie van Liberaal Sociale Congressen, die de opmaat worden voor de vervanging van Wendelaar door Telders.

In 1940 verlaat hij de *Nieuwe Rotterdamse Courant* om ambtenaar te worden bij het ministerie van Handel, Nijverheid en Scheepvaart.

In Voorschoten zet hij zijn journalistieke werk op honorabele wijze voort: hij geeft leiding aan een in Leiden illegaal verschijnend blad, *Het Dagelijks Nieuws*. Voorts heeft hij later in de oorlog contact met het illegale liberale blad *Slaet op den Trommele*.

Na de oorlog wordt Korthals al snel lid van het Noodparlement, als opvolger van het in de oorlog overleden liberale Kamerlid dr. I.H.J. Vos. Korthals trekt in die periode veel op met mevrouw Jeanne Fortanier-de Wit, die zich evenals hij beschouwt als een vooruitstrevende liberaal.

Hun beider namen staan onder het manifest waarmee de Partij van de Vrijheid zich presenteert. Korthals heeft met Stikker nauw contact, dat ook na Stikkers afscheid nooit geheel wordt verbroken. Bij de formatie van 1959 moet hij met Stikker over diens terugkeer op Buitenlandse Zaken hebben gesproken, maar Stikker laat hem weten niet geïnteresseerd te zijn.

Korthals bemoeit zich intensief met de JOVD. Hij wordt daar in ere gehouden, omdat hij met elke nieuwe aantredende generatie voortreffelijk en open weet om te gaan. Zijn moderne opvattingen, met een bronzen stem en een preektoon uitgedragen, zijn bij de jongeren populair. Het erevoorzitterschap van de JOVD is de passende bekroning.

Hij spaart zichzelf allerminst en verzet naast Oud een enorme hoeveelheid werk. Tussen 1948 en 1954 is hij hoofdredacteur van *Vrijheid en Democratie*. In de Tweede Kamer heeft hij een grote portefeuille en in de VVD is hij een veel gevraagd spreker. In zijn woonplaats Voorschoten is hij lid van de gemeenteraad, een functie die hij pas zal neerleggen bij zijn benoeming tot minister. Tot die tijd heeft hij een dubbel mandaat vervuld als lid van het Europees Parlement.

Het ligt voor de hand dat hij in 1959 een van de liberale ministers wordt als de VVD deelneemt aan het kabinet-De Quay. Hij wordt vice-minister-president en minister van Verkeer en Waterstaat, tevens belast met het ministerie voor Zaken Overzee. Dat laatste departement wordt opgeheven. Nieuw-Guinea wordt de eerste verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken. Korthals blijft voor Suriname en de Nederlandse Antillen de eerst verantwoordelijke. Hij staat er in hoog aanzien.

Hij wordt na zijn ministerschap tot veler verrassing niet de opvolger van Oud als aanvoerder van de VVD. Hij weigert, waarna Toxopeus hem komt mededelen dat hijzelf is gevraagd, en dit laatste in positieve overweging neemt. Dit stelt Korthals teleur. Hij had erop gerekend dat ook

Toxopeus zou weigeren; dan zou zijn positie bij het verder verloop van zaken veel sterker zijn geweest.

De verhouding met de W D wordt enige tijd uiterst moeizaam, maar geleidelijk herstelt die zich enigszins. Korthals wordt in 1964 benoemt tot lid van de Raad van State. Die functie bekleedt hij tot zijn plotselinge overlijden.

Korthals was een bewogen liberaal, hetgeen mede blijkt uit zijn voorzitterschap van de Vereniging voor Veilig Verkeer en zijn intensieve betrokkenheid met de NOVIB en de Stichting Radio Nederland Wereldomroep.

Drs. H.A. Korthals
[Spaarnestad Fotoarchief]

Foto verwijderd wegens copyright.

groeit tot een nationale heldin. Jungschlager overlijdt acht dagen voordat de rechter in zijn zaak uitspraak zal doen. Mevrouw Bouman moet Indonesië verlaten. Zij wordt door Koningin Juliana tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw benoemd; de rijksuniversiteit van Groningen verleent haar een eredoctoraat in de Rechten voor haar voortreffelijk optreden en de bijzondere moed die zij aan de dag heeft gelegd.²³

Dit alles leidt ertoe dat er geen enkele basis is voor de soevereiniteitsoverdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië. De realiteit zou anders geboden hebben, maar bij dit soort vraagstukken is emotie een factor die in de praktijk uiteindelijk van doorslaggevende betekenis is.

Zo is de situatie als het kabinet-De Quay in 1959 aantreedt, waarin Korthals en Toxopeus zitting nemen. Minister van Defensie Sidney van den Bergh treedt spoedig af en wordt opgevolgd door ir. S.H. Visser, een benoeming die in de VVD beroering wekt omdat Van Riel daarmee demonstratief wordt gepasseerd.

Het internationale tij verloopt, maar het kabinet houdt nog steeds vast aan het behoud van de Nederlandse soevereiniteit over Nieuw-Guinea, om dit gebied te kunnen ontwikkelen. In 1960 wordt een demonstratieve tocht ondernomen met het vliegdekschip Karel Doorman, die veel ophef veroorzaakt.²⁴

De druk wordt door Indonesië steeds verder opgevoerd. Het aantal incidenten neemt toe. Infiltraties kunnen op de lange termijn niet worden voorkomen. Behoorlijke aflossing van militairen is niet mogelijk doordat er internationale belemmeringen worden opgeworpen.

Militairen reizen in burger en bereiken hun bestemming uiterst moeizaam. Het land is groot en onherbergzaam. Het bereik van de Nederlandse straaljagers is onvoldoende om effectief te patrouilleren.

Er vallen slachtoffers; aan het binnenlandse politieke front is het in toeneemende mate onrustig. In 1960 wekt De Quay op een informele cocktailparty met journalisten de indruk dat Nederland de kwestie Nieuw-Guinea wil internationaliseren. Het wordt door de Rijks Voorlichtings Dienst afgedaan als een verspreking.

Uiteindelijk is de buitenlandse druk zo groot, dat de Nederlandse positie onhoudbaar begint te worden. Minister Visser, die heeft bewerkstelligd dat zijn zoon naar Nieuw-Guinea is uitgezonden als dienstplichtig militair, heeft grote problemen met de Verenigde Staten. Zijn ethische en rechtlijnige betogen sieren hem als mens, maar brengen hem zo nu en dan in moeilijkheden. Zijn bewogen interventies bezorgen hem onder de collega's de bijnaam Padvinder; de minister van Justitie Beerman zegt 'dat het hem benijdenswaardig voorkomt zo simpel te kunnen redeneren'.²⁵

Na alle signalen die er van de zijde van de Verenigde Staten al zijn gegeven, komt er in februari 1962 een klarenstoot. President Kennedy stuurt zijn broer Robert, minister van Justitie, naar Indonesië en Nederland.

Naar het oordeel van Toxopeus gedraagt Robert Kennedy zich buitengewoon arrogant en onbeschoft. In het *after diner*-gesprek is Toxopeus zo geïrriteerd, dat hij opstapt. Het is een rampzalige ervaring voor diegenen in het kabinet die ervoor pleiten Nieuw-Guinea binnen het Koninkrijk te houden. Robert Kennedy rapporteert zijn broer dat Indonesië alles op alles zal zetten om Soekarno's

zin door te drijven. Nederland zal dat niet kunnen verhinderen.

Voor Toxopeus, Korthals en Visser is het moeilijk te verteren dat het zelfbeschikkingsrecht van de Papoea's in het geheel niet telt. Bovendien laat Kennedy duidelijk blijken dat hij niet onder de indruk is van de Nederlandse prestaties op het gebied van de ontwikkeling van Nieuw-Guinea. 'Ik geloof dat er onder de 700.000 Papoea's drie academici zijn, als die er al zijn.'

In Nederland verschuift het politieke beeld geleidelijk. Er vinden verschillende gesprekken plaats tussen Nederlanders en Indonesiërs; wat niet verbazingwekkend is, gezien de grote overzeese Nederlandse belangen die op het spel staan, die in Indonesië dreigen te worden geschaad.

Zo treedt de zogenaamde groep-Rijkens op. Dr. Paul Rijkens, de gepensioneerde voorzitter van de raad van bestuur van Unilever, verzamelt enkele kopstukken om te trachten de politieke koers van Nederland om te buigen. Gesprekken met De Quay en Luns op 22 juni 1961 worden door de gesprekspartners niet eenduidig geïnterpreteerd. Volgens een regeringswoordvoerder hebben de ministers zich volledig gedistantieerd van de pogingen met Indonesië in contact te komen, terwijl de groep-Rijkens meent dat zij zich niet negatief hebben uitgelaten.

De NRC van 24 juni wijst erop dat de regeringswoordvoerder weliswaar zegt geen mandaat te hebben gegeven voor het leggen van contacten, maar dat dit iets geheel anders is dan distantiëren. Kortom, de verwarring is groot. In de VVD gaan stemmen op om de groep-Rijkens serieus te nemen. Het zijn onder anderen journalisten van het *Algemeen Handelsblad* die dat standpunt vertolken. Drs. J.P.A. Gruyters, een van de buitenlandredacteurs, debatteert hierover met grote scherpste.

In de Eerste Kamer is Van Riel evenmin geneigd om op de lijn-Stikker te gaan zitten. Daarbij ziet hij de zaak in het kader van algemene internationale ontwikkelingen. Een positie in het Verre Oosten is belangrijk voor de positie van West-Europa in de wereld. Hij begint pas te twijfelen als de katholieke hoogleraar in het Staatsrecht prof. mr. F.J.F.M. Duynstee hem voorhoudt dat de Nieuw-Guinea-zaak in Indonesië werkt als een aanjager in de radicalisering van de bevolking met nationalistische en anti-westerse sentimenten.²⁷ Overigens is het opvallend dat Van Riel zich in deze kwestie aanzienlijk gematigder opstelt dan bij veel andere vraagstukken van internationale of defensiepolitiek.

Voor de opstelling van de regering en de positie van de verantwoordelijke bewindslieden is de plotselinge bekering van de antirevolutionaire voorman Bruins Slot uiterst belangrijk. Op 3 oktober 1961 bepleit hij als voorzitter van zijn fractie bij de algemene beschouwingen een gesprek met Indonesië, zonder condities vooraf.²⁸ Mr. J.A.W. Burger, de sociaal-democratische oppositieleider, reageert de volgende dag bij de replieken typisch burgeriaans: 'Nooit heb ik als

oppositieleider het kabinet zo'n stoot onder de gordel toegebracht als de geachte afgevaardigde de heer Bruins Slot dat gisteren deed. De geachte afgevaardigde zei dat er in de kerken voor gebeden was. Ik vind dat heel stichtelijk, maar gebeurde dat dan vóór 1961 niet?'²⁹

Al met al is de Nederlandse positie volstrekt hopeloos aan het worden. In de Verenigde Staten wordt in 1962 de beslissende confrontatie tussen Indonesië en Nederland belegd, waarbij van Nederland de ene concessie na de andere wordt verlangd. Desondanks poogt Soekarno nog om de conferentie te laten mislukken, omdat hij Nieuw-Guinea dan zou kunnen *veroveren* op de oude koloniale onderdrukker. De Sovjet-Unie steunt die lijn, omdat het aan de Verenigde Staten de glorie zou ontnemen van een politiek succes. In die situatie spelen de belangen van de Papoea's en hun recht op zelfbeschikking, en het feit dat Nederland een trouw lid van de NAVO is, in het geheel niet meer mee. De opvatting van de eerlijke en rechtlijnige Visser dat dit bondgenootschap op die manier zijn zin heeft verloren heeft morele, maar geen praktische betekenis.

De Amerikaanse voorzitter van de conferentie, Ellsworth Bunker, wordt geconfronteerd met dreigementen van Indonesische zijde om de besprekingen af te breken, als verdergaande eisen niet worden ingewilligd. Uiteindelijk moet Kennedy de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken verhuld dreigen met de inzet van de Amerikaanse vloot als de koers van Soekarno verder wordt gevolgd. De Nederlandse ambassadeur dr. J.H. van Roijen, die optreedt als delegatieleider, heeft diezelfde avond een gesprek met de Amerikaanse minister Dean Rusk, die hem vertelt dat de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken Soebandrio zojuist het Oval Office heeft verlaten. Verder geeft hij geen details.

De voorlopige overeenkomst komt op 31 juli tot stand. Van Roijen heeft zijn mandaat zeer ver uitgerekt, zo niet overschreden. Maar het Nederlandse kabinet schikt zich in het onvermijdelijke. Vanaf 1 januari 1963 zal Nieuw-Guinea Irian Barat heten.

Als de ratificatie van het verdrag in september in de Kamer aan de orde is, plaatst Oud een interruptie op een betoog van Burger dat als slotakkoord kan gelden. Als Burger zich afvraagt wie ons deze onmogelijke taak heeft opgelegd, terwijl er zoveel waarschuwingen waren, antwoordt Oud: 'Het is het kabinet-Drees geweest.'³⁰

Voor een apart Indonesië-beleid bestaat er geen reden meer, al blijven de banden met dat land een speciaal karakter behouden.

De VVD en Europa

De VVD is bij haar oprichting in 1948 in belangrijke mate een nationaal gericht partij. Weliswaar spelen belangrijke internationale vraagstukken al spoedig een rol, zoals de totstandkoming van de NAVO, de groeiende samenwerking in Europa en het Beneluxverdrag, maar Oud, die na de benoeming van Stikker tot minister van Buitenlandse Zaken het heft stevig in handen neemt, heeft vooral belangstelling voor de binnenlandse en financiële politiek. Hij is veel minder op het internationale terrein gericht, en bedrijft de buitenlandse politiek primair met het oogmerk nationale doelen te realiseren.

Zo is zijn opstelling in de Indonesië-kwestie in belangrijke mate bepaald door zijn opzet om de eenheid van de VVD te bewaren. Van de VVD en niet in de VVD, daarvoor zijn de opvattingen te uiteenlopend.

De instelling van Stikker is geheel anders. Hij is duidelijk internationaal georiënteerd. Vandaar zijn belangstelling voor Buitenlandse Zaken. Het is kenmerkend dat het VVD-hoofdbestuur het begin van Stikkers redevoering bij de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken in de Tweede Kamer op 4 februari 1949 uitgeeft als brochure. Meer dan in enige andere bijdrage wordt daarin het beeld geschetst van de buitenlandse politiek zoals die naar het inzicht van Stikker door de VVD moet worden gevoerd. De inzet van Stikkers betoog is zeker illustratief voor de VVD in die periode:

Ons volk, weinig geschoold in de buitenlandse politiek, gewend de internationale arena enigszins vanuit een zij-loge, op een afstand te beschouwen, ziet zich plotseling midden in deze arena geplaatst, en wel als middelpunt van een over het algemeen ons ongunstig gezinde en niet steeds onbaatzuchtige belangstelling.¹

In een historisch overzicht noemt Stikker de vakbeweging en de internationale kerkelijke organisaties belangrijke uitzonderingen op de apolitieke inslag voor internationale zaken die bij ons gebruikelijk is. Veel landgenoten veroorloven zich naar Stikkers oordeel zelfs een 'hautain gebaar' tegen die landen die zich wel met die problemen bezighouden. Landen of ook groepen? Stikker moet dit laatste zeker mede op het oog hebben gehad.

Een belangrijke conclusie die Stikker trekt, is dat de internationale organisaties in ons land meer worden beschouwd vanuit het oogpunt van het recht dan

van de politiek en de machtsverhoudingen. De werking van voorlichting over Nederlandse standpunten in het buitenland wordt in ons land overschat. Stikker noemt dat ronduit naïef. Zo kan zelfs aan prof. Gerbrandy het raadsel worden verklaard dat sommige staten zich in de Indonesië-kwestie tegen ons keren, terwijl zij in de West-Europese Unie ten nauwste met ons samenwerkten.

Stikker neemt daarom krachtig stelling tegen diegenen die ervoor pleiten de Verenigde Naties de rug toe te keren. Wel moet Nederland de rug rechten als het gaat om eisen die onredelijk en onrechtmatig zijn. Dat vermaan geldt bij uitstek de eigen gelederen, waar zowel fractievoorzitter prof. mr. A.N. Molenaar als Wendelaar zich in de Eerste Kamer teleurgesteld en negatief uitlaten over de Verenigde Naties.²

In de Tweede Kamer is Korthals in die beginperiode de belangrijkste woordvoerder. Met grote ijver kwijt hij zich van die taak, hoewel zijn belangstelling aanvankelijk anders is gericht. Hij voelt zich in de eerste plaats de economische specialist in de fractie, maar die taak is gemakkelijker over te dragen aan een fractiegenoot dan de veelomvattende en tijdrovende internationale en defensieportefeuille. Geleidelijk aan ontpopt hij zich als de voornaamste woordvoerder op dit gebied, waarbij hij zich meer Europeaan dan Atlanticus toont. Bovendien gaat hij een dubbelmandaat vervullen: hij wordt lid van het Europees Parlement.³

Toch blijft hij zich bemoeien met economische vraagstukken binnen Nederland. Dat is verstandig, want de vele en in aantal nog toenemende buitenlandse verplichtingen (Straatsburg, Luxemburg) houden een extra politiek risico in voor de Kamerleden die zich daarmee occuperen. Hun afwezigheid door zaken die in de partij als minder belangrijk worden gezien, geeft een zekere achterstand bij de kandidaatstelling. Het vergt daarom extra inspanning om het contact met de thuisbasis in stand te houden. Zo is Korthals, lid van de gemeenteraad in Voor-schoten, een zeer gewaardeerd raadsman van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie. Door zijn rol bij de totstandkoming van de PvdV en de VVD geniet hij bovendien een uitstekende reputatie.

Zijn oorspronkelijke loopbaan als journalist getrouw publiceert Korthals met grote regelmaat artikelen over internationale onderwerpen in *Vrijheid en Democratie*. In zijn beschouwingen gaat de defensieproblematiek een belangrijke rol spelen. In de VVD bestaat er geen enkele twijfel over dat de Sovjet-Unie erop uit is een verzwakt West-Europa te onderwerpen. Hoewel Korthals zeker in de beginperiode een grote voorkeur heeft gehad voor een sterke, van de Verenigde Staten onafhankelijke defensie, schuift hij in het licht van de realiteit steeds meer op in de richting van de samenwerking in Atlantisch verband. Wel acht hij het van belang dat, gezien onze belangen buiten het NAVO-gebied, het Nederlandse aandeel in die samenwerking duidelijk gestalte krijgt in een sterke marine.⁴

Zijn opvattingen over het communistisch gevaar inspireren hem om bij herhaling op te komen voor een sterke Nationale Reserve.

Bij het nabeschouwen van Korthals' opstelling neemt men een fenomeen waar dat zich later en bij andere onderwerpen soms eveneens openbaart: de woordvoerder betreft een stellingname die klaarblijkelijk door andere beleidsbepalenden in de partij niet geheel of soms in het geheel niet wordt gedeeld. Dat leidt niet zozeer tot openlijke conflicten, maar meer tot de constatering dat er klaarblijkelijk meerdere meningen bestaan. De afloop is niet altijd voorspelbaar.

Niet zelden is de overtuiging van de woordvoerder, zeker als het de politiek aanvoerder betreft, doorslaggevend voor de definitieve opstelling. Een enkele keer wordt de aanvankelijk geuite mening bijgebogen, en in een groot aantal situaties blijkt de partij geruime tijd zeer wel te kunnen leven met naast elkaar bestaande opvattingen. In dit geval heeft Korthals zijn opvattingen bijgesteld, in Atlantische richting.

Een duidelijk verschil van inzicht bestaat er over de grenscorrecties ten nadele van Duitsland. In de Tweede Kamer is men ertoe geneigd in ieder geval een aantal langlopende problemen op te lossen.

In de Senaat is Wendelaar er bijzonder afkerig van. 'De regering,' zo constateert hij, 'gaat bedachtzaam te werk omdat nog niet vaststaat dat deze gebieden op den duur Nederlands zullen blijven.' Hij vindt dat dit wel wat vlotter zou kunnen verlopen. De regering zou ervan kunnen uitgaan dat Duitsland kennelijk zeer gehecht is aan deze gebieden en er derhalve wat voor over zou hebben. Tenminste het kapitaal dat we erin gestoken hebben, oordeelt Wendelaar.⁵

De anti-Duitse sentimenten mogen nog wel een rol spelen, het aantal contacten met dit land neemt hand over hand toe. Het besef dat Duitsland in onze verdediging niet kan worden gemist en dat dit land onmisbaar is voor de Europese stabiliteit, gaat in toenemende mate een factor van betekenis worden.

Het hoeft geen verwondering te wekken dat Korthals de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, waarvan het verdrag op 18 april 1951 te Parijs is ondertekend, van harte toejuicht. Bij het debat over de ratificatie sluit hij zich met warmte aan bij een verklaring van Nederlandse jongeren, gericht tot de Tweede Kamer. De jongeren spreken van een historische beslissing, noodzakelijk voor de redding van ons land en Europa.

Korthals ziet in het plan van de Fransman Robert Schuman in de eerste plaats een verkleining van de tegenstellingen tussen Frankrijk en Duitsland en in de tweede plaats het bevorderen van een meer evenwaardige positie van Europa ten opzichte van de Verenigde Staten. Het niet deelnemen van Engeland is in dit licht uiteraard een grote teleurstelling voor Korthals.⁶

Prof. Molenaar zal in de Eerste Kamer voor stemmen, maar hij maakt duide-

lijk dat het enthousiasme van Korthals niet algemeen wordt gedeeld:

Men dient de zaak, die wij in ons hart voorstaan, niet met ons in hoogdravende illusies te verliezen en met een toast op de goede samenwerkingsplannen als die voor ons liggen onze zegen te geven. Laat dus de Kamer, en ook ons volk, goed weten wat wij doen. Voor wie zich in hoofdzaak door wensdromen in vervoering laat brengen is, als alles eens anders loopt dan bij gehoopt had, de ontgoocheling des te groter.⁷

Oud zal het in 1956 zo uitdrukken: 'En wie zijn sprong te groot neemt loopt de kans dat hij op zijn neus valt.'⁸ Het verschil tussen diegenen die Europa omarmen en hen die tot voorzichtigheid manen, zal gedurende de gehele geschiedenis van de VVD een rol spelen.

Een geheel eigen element brengt Stikker overigens naar voren. De minister van Buitenlandse Zaken moet zoveel toeleggen op zijn salaris, dat de functie alleen kan worden uitgeoefend door iemand die in staat en bereid is bij te passen, om aan de verplichtingen te kunnen voldoen. Dat acht Stikker wezenlijk niet democratisch.

De partijloze minister mr. J.W. Beyen, een van de opvolgers van Stikker, krijgt het vertrouwen van de VVD, omdat hij duidelijk maakt dat Europa een economische basis moet hebben alvorens de politieke structuur kan worden opgebouwd. Naast Beyen is Luns aangetreden, die zich in het buitenland minister van Buitenlandse Zaken mag noemen en in Nederland minister zonder portefeuille is. De VVD vindt dat een curieuze situatie.

De discussie over de Europese Defensiegemeenschap is niet moeilijk, omdat is vastgelegd dat de beoogde organisatie zal worden ingepast in de NAVO. Er hoeft dus niet gevreesd te worden voor een verbreking van het Atlantisch bondgenootschap. Het Verenigd Koninkrijk blijft opnieuw buiten het samenwerkingsverband. Churchill is daarover duidelijk: 'We have our Commonwealth and Empire.'

Voor de plaatsbepaling van de VVD is deze gang van zaken verhelderend; het onderwerp zelf zal minder gewichtig blijken. De Europese Defensiegemeenschap komt niet tot stand. De verwerping van dat verdrag door Frankrijk heeft de realiteitszin in de VVD-gelederen positief beïnvloed.

Wel houdt Korthals vast aan een supranationaal gezag als wenselijkheid, maar hij erkent dat die ontwikkeling door het optreden van Frankrijk is onderbroken. Winst daarvan is dat Engeland zich weer nauwer bij het continent betrokken voelt. De VVD heeft die betrokkenheid steeds hoog op de wenslijst staan.

Tal van liberalen spelen in de Europese beweging een actieve rol, zonder dat er

aanvankelijk sprake is van een nauwe band met de VVD. Onder hen moet mr. H.R. Nord worden genoemd, die zich vanaf 1946 betrokken voelt bij de Europese beweging en sinds 1962 als voorzitter optreedt.

Die inbreng beïnvloedt de meningsvorming in de partij. Bij Nord is er geen tegenstelling tot het Atlantische denken. Op dat gebied staat hij als voorzitter van de Nederlandse Atlantische Commissie eveneens in het voorste gelid.

Als Stikker in 1952 als ambassadeur in Londen zijn opwachting gaat maken bij minister-president Churchill, die in mei 1948 een belangrijke rede over de toekomst van Europa had gehouden in de Ridderzaal, wordt de bij dit soort gelegenheden gebruikelijke foto gemaakt.

Stikker staat naast Churchill en hoort hem mompelen. Aan het eind van het gemompel flitst de camera. De fotograaf gaat, zoals altijd het geval is, over tot de volgende opname en weer staat Churchill te mompelen.

Stikker probeert het te verstaan, en omdat

dit Churchill niet ontgaat, spreekt hij bij de laatste opname zijn woorden duidelijk uit: *'If the Captain had been on the bridge - pauze - when the ship struck the iceberg - indrukwekkende pauze - things would have been quite different.'*

Bij 'quiiite' zet Churchill zijn kaken wat uit en krijgt hij het beroemde vastberaden bulldog-uiteerlijk. De fotograaf is geïnstrueerd op dat ogenblik af te drukken.

Image building, die op Stikker toch wel indruk maakt.

De internationale contacten worden evenwel belemmerd doordat Oud en Korthals weinig vertrouwen hebben in de Duitse Liberale Partij, de Freie Demokratische Partei, die in hun ogen besmet is door nazi-invloeden. Desondanks ziet Korthals graag dat de VVD toetreedt tot de Liberale Internationale, maar Oud wil daar niet van weten.

Het zal tot 1960 duren eer de VVD die stap zet. Later zullen Nederlandse liberalen als Toxopeus en Bolkestein tot voorzitter worden gekozen van die organisatie.⁹

De houding ten opzichte van Europa wordt gekenmerkt door een zekere ambivalentie. Zij die directe contacten hebben met het Europees Parlement, zien naast problemen toch vooral mogelijkheden. Maar het overgrote deel van de partij blijft binnenlands gericht. Toch hebben ook de Europeanen binnen de partij, om ze zo aan te duiden, grote bezwaren tegen de landbouwpolitiek. Ze zijn er bezorgd over dat de afwezigheid van Engeland zal leiden tot een veel te continentale instelling.

De VVD heeft behoefte aan een duidelijke Europese oriëntatie. Daarom vragen

Mr. C. Berkhouwer (1919-1992)

Cornelis Berkhouwer is zonder enige twijfel een van de meest schilderachtige parlementariërs geweest in de geschiedenis van de VVD. In 1956 doet hij zijn intrede, als de Tweede Kamer wordt uitgebreid van 100 tot 150 leden.

Hij blijft niet lang onopgemerkt. Zijn betogen worden met een zekere mate van ironie aangehoord. Niet dat de inhoud direct aanleiding geeft tot ernstige kritiek, maar zijn formuleringen zijn nogal barok. Zijn gehele stijl is daarmee in overeenstemming.

Hij is zeer beducht voor het verlies van contact met zijn achterban en hoewel Europa hem handenvol werk geeft, neemt hij de tijd voor zijn Nederlandse relaties. In het bijzonder voor de Noord-Hollanders, voor wie hij 'Boerenkeessie' blijft.

Als jogger en schaatsenrijder (bij de barre Elfstedentocht van 1963, die Reinier Paping wint, wordt hij tot zijn teleurstelling bij Dokkum van het ijs gehaald) trekt Berkhouwer aandacht, maar niet minder als hij vrijwel als enige in ambtskostuum de opening van de Staten-Generaal bijwoont. Zijn voorliefde voor een goede tafel is algemeen bekend.

Bij kandidaatstellingsprocedures heeft hij het soms hard te verduren, maar hij weet zich tot 1979 op het Binnenhof te handhaven en tot 1984 in het Europees Parlement. Hij verdient in de jaren '80 niet ten onrechte de bijnaam 'Mr. Europe'.

Zijn beeldspraak is direct op de man af. Zo karakteriseert hij het verschil tussen liberalisme en socialisme als volgt: 'President, een liberaal vat de koe bij de horens en een socialist bij de uiers.' Als hij in de Kamer naar zijn zin teveel wordt geïnterrupteerd, roept hij: 'Mijnheer de voorzitter, wilt u mij van deze spreekbeurten ontlasten?'

Wanneer Berkhouwer met zijn foto op posters verschijnt in het kader van de reclamecampagne: 'Ik drink melk, u ook?' is het Wim Kan die reageert. Het is hem opgevallen dat Berkhouwer er een gezicht bij trekt van opperste verbazing: 'Wat proef ik nu toch weer?'

Berkhouwer heeft als Kamerlid zijn werk met grote inzet gedaan. Zijn wat flamboyante presentatie ging echter geleidelijk tegen hem werken. De jaren tachtig verlangden een ander type volksvertegenwoordiger. Hij heeft dat ingezien, maar kon het moeilijk accepteren.

Oud en Dettmeyer in 1961 Nord een liberaal programma te ontwerpen dat dienstig kan zijn voor Europese verkiezingen. Nord levert een notitie die een goed onthaal krijgt van zijn medecommissieleden. Men heeft echter buiten De Gaulle gerekend. Eerst in 1979 zullen rechtstreekse verkiezingen van het Europese parlement plaatsvinden.¹⁰

Twee elementen uit Nords notitie verdienen de aandacht. De samenwerking moet op democratische grondslag plaatsvinden, en de bureaucratie die zich zelfstandig manifesteert en onvoldoende wordt gecontroleerd, is een gevaar.

Mr. C. Berkhouwer
[Fotoarchief VVD]

Voorts stelt Nord vast dat het Noord-Atlantische bondgenootschap voor ons vrije voortbestaan volstrekt onmisbaar is. Daarmee is de toon gezet voor de wijze waarop de VVD tegen Europa aankijkt.

De belangrijkste woordvoerder op het gebied van Buitenlandse Zaken wordt mr. C. Berkhouwer, een kleurrijke figuur. Zijn uitspraak van het woord 'president' als hij een betoog aanvangt, is zo kenmerkend dat het uitnodigt tot imiteren. Berkhouwers uitgangspunt is dat De Gaulle een risico is voor de Europese veiligheid. Voor alles toont Berkhouwer oog te hebben voor de positie van de Nederlandse economie. Verkregen quota moeten in stand blijven.

In 1963 volgt hij mr. F.G. van Dijk op als lid van het Europees Parlement. Hij beleeft er een glorieuze tijd. Daar en in de fractie predikt hij 'het Europa van de burger'. Hij weet de aandacht van de pers te trekken door bij grensovergangen zijn paspoort 'vergeten' te hebben. Daar laat hij dan een voorlopige *laissez-passer* uitschrijven, duidelijk makend dat zoiets in Europa ondenkbaar zou moeten zijn. Sir Walter Scott, Lord Byron - ze hadden geen paspoort nodig. In die trant spreekt Berkhouwer in het Europees Parlement en hij slaagt erin de aandacht ervoor in bredere kring te wekken.¹¹

Op 13 maart 1973 wordt Berkhouwer voorzitter van dat parlement. Hij heeft die functie benut om de positie van het Europees Parlement te versterken, zowel in bekendheid als functioneren. Dat laatste overigens binnen de beperkte speelruimte die de deelnemende landen hebben toegestaan.

Van Riel, die Wendelaar in de Eerste Kamer is opgevolgd en na het overlijden van Molenaar fractievoorzitter wordt, begeeft zich vooral op het terrein van de internationale politiek en de defensie. Hij geeft de voorkeur aan breed opgezette betogen met vaak boeiende, soms provocerende analyses. Frankrijk is daarbij zijn doelwit. Dat land zou zijn zin niet moeten kunnen doordrijven.

Bij zowel Van Riel als Toxopeus komt de waardering voor Luns voort uit het feit dat die zich zo krachtig opstelt tegenover De Gaulle.

In het kabinet-De Jong wordt H.J. de Koster staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Hij krijgt Europese zaken in zijn portefeuille. Een gebruikelijke verdeling van verantwoordelijkheden tussen minister en staatssecretaris, zoals nu eveneens het geval is in het kabinet-Kok. Door de benoeming van De Koster voelt Berkhouwer zich gepasseerd. Inhoudelijk zijn er echter geen verschillen van opvatting. De EEG wordt in toenemende mate gewaardeerd. Berkhouwer stelt dat de Europese integratie liberale trekken vertoont. Hij gaat daarom een federatief Europa bepleiten. Nord, inmiddels secretaris-generaal van het Europees Parlement, is hiervoor ook sterk geporteerd. In zijn optiek past het 'l'Europe des citoyens'. In de partij krijgt Nord in toenemende mate steun voor die gedachte.¹²

In het algemeen is er sprake van een toenemend Europees gevoel, al is men wel beducht voor de overheersende positie van de grote landen. In zijn beeldend taalgebruik spreekt Berkhouwer over het triumviraat Bonn, Parijs en Londen. Toch overheerst de voldoening dat het Verenigd Koninkrijk (die term verdringt meer en meer de aanduiding Engeland) tot de EEG is toegetreden. Zelfs het Eerste-Kamerlid H.D. Louwes, die zich zelden jubelend uitlaat, constateert dat er in de loop der tijden vooruitgang is geboekt en dat alle leden erop uit zijn om er iets van te maken.¹³

Dat optimisme houdt geen stand. De democratische controle wordt als het grote probleem ervaren. Bovendien zal Wiegel duidelijk maken dat hij kiest voor een situatie waarin de lidstaten op velerlei gebied een nationaal beleid zouden moeten kunnen blijven voeren.

In 1976 komt wel de ELD, de Europese Liberale Democraten, tot stand. Anders dan in de Nederlandse parlementaire geschiedenis vormen de liberalen in Europa als eerste politieke groepering een Europese politieke organisatie.

De controverse tussen het nationale parlement en het Europees Parlement speelt bij de overwegingen een belangrijke rol. Wiegel constateert in dat verband dat de socialisten niet geïnteresseerd zijn in de Europese integratie maar in de verwezenlijking van socialistische ideeën. In het algemeen willen de nationale

parlementen hun status behouden en is er verzet tegen de degradatie tot een soort provinciale afvaardigingen.

Er is in de VVD behoefte aan coördinatie, oordeelt partijvoorzitter J. Kamminga. Hij bevordert dat een lid van de Europese fractie de reguliere vergaderingen van de VVD-Tweede-Kamerfractie op dinsdagmorgen bijwoont.¹⁴ Zo blijven verschillen van inzicht beheersbaar.

In 1977 komt het eerste kabinet-Van Agt tot stand. Wiegel is minister van Binnenlandse Zaken en vice-premier. In dit kabinet wordt, voor het eerst sinds Stikker, op Buitenlandse Zaken een VVD-minister benoemd: dr. C.A. van der Klaauw. Voordien is nog gepoogd Toxopeus voor die functie te interesseren, maar die bedankt na rijp beraad.

Van der Klaauw is een beroepsdiplomaat, die een uitstekende reputatie geniet bij de Tweede-Kamerleden die hem hebben meegemaakt als tweede man bij de Permanente Vertegenwoordiging bij de Verenigde Naties in New York. Een echte belichaming van VVD-opvattingen is hij echter niet. In de praktijk blijkt de overstap van de diplomatieke dienst naar het ministerschap moeilijk: het overbruggen van de afstand tot het Binnenhof vergt voor eenieder die lang buitengaats heeft vertoefd een gewenningsperiode. Die tijd wordt een minister zelden gegund. Van der Klaauws visie op de Europese samenwerking is niet zo exuberant als men gewend was van Berkhouwer.

De VVD presenteert zich bij de eerste rechtstreekse verkiezingen van het Europees Parlement als de meest Europegezinde partij. Zij trekt de socialistische bereidheid om werkelijk iets voor Europa te doen in twijfel. Zo bepleiten de liberalen de uitbreiding van de EG met Griekenland, Portugal en Spanje. De VVD begrijpt de socialistische aarzeling niet. 'Wij zijn bereid offers te brengen en de bevolking in die landen te verheffen wat levenspeil aangaat. Een misdeelde Portugees heeft evenveel recht op meer hulp als een armlastige Soedanees.' De VVD is de enige partij die serieus bereid is bevoegdheden over te dragen aan de Gemeenschap, constateert partijvoorzitter Korthals Altes.¹⁵

Eenstemmigheid is er desondanks niet, zelfs niet over de opkomst bij de Europese verkiezingen. Rietkerk is teleurgesteld dat maar 57,8% van de kiezers is opgekomen; Berkhouwer ziet het juist positief. Zes van de tien Nederlanders hebben zich pro-Europees getoond.¹⁶

Doordat er geen vaste lijn wordt gezien in het beleid van de minister van Buitenlandse Zaken, ontstaat er in eigen kring (Bolkestein) en verwante kringen (zoals de gezaghebbende NRC-commentator J.L. Heldring) scherpe kritiek, die de positie van de minister niet sterker maakt. Daardoor krijgt dit tweede ministerschap van de VVD op Buitenlandse Zaken niet de impact die bij de formatie was voorzien.¹⁷

Mr. H.R. Nord
[Fotoarchief VVD]

Bij de eerstvolgende kabinetsformatie waarbij de VVD is betrokken, wordt de invloed van de partij op het buitenland- en het veiligheidsbeleid teruggedrongen. In het eerste kabinet-Lubbers worden Van den Broek en De Ruiter (beiden CDA) minister van Buitenlandse Zaken respectievelijk Defensie. Wel valt de VVD voor de eerste keer de post Ontwikkelingssamenwerking toe: mevrouw drs. E.M. Schoo wordt minister zonder portefeuille. Op Economische Zaken treedt mr. drs. F. Bolkestein aan, die zich in het buitenland minister van Buitenlandse Handel mag noemen.

In de Tweede Kamer vindt er een duidelijke opschuiving plaats naar grotere professionaliteit op het gebied van de buitenlandse politiek, door het optreden van dr. ir. J.J.C. Voorhoeve en drs. F.W. Weisglas. Het wordt door velen als een verademing ervaren dat de periode van de barokke bijdragen op dit gebied wordt vervangen door een meer zakelijke benadering.

Niet alleen op het gebied van het buitenlands beleid, maar over de gehele breedte van het politieke spectrum werkt de gedachte door van fractieleider drs. E.H.T.M. Nijpels over het 'strategische monisme'. Hij spreekt zelfs van 'mijn ministers', wat staatkundig gezien vrijmoedig is. Het leidt tot een te nauwe ver-

Mr. H.R. Nord (1919-1996)

Hans Robert Nord heeft behoord tot de selecte groep Nederlanders die buiten onze landsgrenzen aanzien geniet.

Nord voltooit zijn studie in 1941, net vóór de Rijksuniversiteit van Leiden door de bezetter wordt gesloten. De ervaringen in bezettingstijd brengen hem ertoe zich met de Europese Beweging te gaan bemoeien. Daarin speelt hij al meteen een belangrijke rol. Hij is voorzitter van de Beweging van Europese Federalisten. Als die in 1958 samengaat met de Nederlandse Raad der Europese Beweging, gaat zij Europese Beweging in Nederland heten. Daarvan wordt hij eveneens voorzitter.

Door zijn vele internationale contacten, zijn uitermate plezierige persoonlijkheid en zijn wijze, maar ook (zeldzame combinatie) strijdvaardige karakter, wordt hij in 1962 voorgedragen als secretaris-generaal van het Europees parlement. Die functie zal hij 18 jaar bekleden.

Nord is dan al tien jaar getrouwd met Margaret Bevan, die hij in Londen heeft leren kennen in het kader van de Atlantic Treaty Association. Als hij met haar overlegt om naar Brussel te gaan, zegt hij: 'Hoe zou je het vinden om in het buitenland te moeten wonen?' 'Maar dat doe ik al tien jaar!' is haar niet onlogische antwoord.

Nord, auteur van een stroom publicaties over Europa, stapt in 1979 van het ambtelijk bestaan over in de politiek. Hij heeft dan juist de toetreding van Engeland begeleid en afgerond. In 1984 wordt hij fractievoorzitter van de Nederlandse liberale fractie in het Europees parlement. In 1989 treedt hij terug. Zijn fractiegenoten hebben zeer veel waardering voor hem.

In de VVD is inmiddels een roerige en onplezierige periode aangebroken. De partij moet zich herstellen van een periode van mismanagement en achtereenvolgende slechte verkiezingsuitslagen. Het is tijd voor een solide politiek rapport, waar de partij zich op kan richten om de toekomst met vertrouwen tegemoet te treden. Nord is bereid om de commissie voor te zitten die dat moet aanpakken. Het rapport van de commissie, *Ongebroken Lijnen*, is van grote betekenis gebleken.

De huidige samenwerking in het kabinet-Kok zou moeilijker gerealiseerd zijn, als de ledenvergadering van de VVD in 1991 zich niet in positieve zin had kunnen uitspreken over coalitievorming met de socialisten.

Ook in de jaren daarna heeft Nord niet stilgezeten. Hij heeft de VVD met zijn open, moderne instelling belangrijke diensten bewezen.

binding tussen partij, kabinet en Kamerfracties. Een groot deel van later optredende spanningen binnen de VVD zijn daarop terug te voeren. De ontkenning van onderscheiden verantwoordelijkheden leidt tot het zich onttrekken aan autoriteit dat niet op gezag berust. Zo gaat de broodnodige samenhang verloren.

Het verkiezingsprogram van de VVD in 1981, *Samen aan het werk*, bepleit de versterking van de Europese Gemeenschap. De belangstelling voor internationale zaken neemt bij de VVD-leden toe, zoals blijkt uit de benoeming van een secretaris buitenland in het hoofdbestuur, tegen de zin van het hoofdbestuur.

Te midden van deze geluiden is de stem van Bolkestein opmerkelijk. Hij waarschuwt in het blad *Liberaal Reveil* in maart 1986 tegen het overdragen van bevoegdheden aan supranationale organisaties. Het artikel geeft reeds blijk van de ietwat gereserveerde houding die de VVD onder zijn leiding zal betrekken ten opzichte van de federalistische zienswijze die in tal van publicaties doorklinkt.

Het eerder gememoreerde verschil in visie tussen de Kamerleden die meer direkt in Europees verband opereerden en hen die zich primair met de politiek op het Binnenhof bezighouden, wordt geleidelijk duidelijker. Nord en drs. G.M. de Vries zijn de pleitbezorgers van een federalistische oplossing in Europa. De Vries volgt Nord op als fractievoorzitter van de Nederlandse liberalen in het Europees Parlement.

Het rapport *Ongebroken lijnen* van een commissie onder leiding van Nord, die het leeuwendeel van de redactionele arbeid voor zijn rekening neemt, is helder: 'Ons streven is uiteindelijk gericht op een Europese Unie op federale grondslag, waarin bepaalde staatstaken gezamenlijk worden behartigd die voordien aan de uitsluitende soevereiniteiten van de afzonderlijke lidstaten waren voorbehouden.'

De algemene ledenvergadering van 5 april 1990 ondersteunt deze uitspraak. Wel wordt vastgesteld dat de Europese Unie zich afzijdig moet houden in zaken die het best nationaal kunnen worden geregeld. Voorts moet de Brusselse bureaucratie worden beteugeld.¹⁸

De lijn die Nord heeft getrokken, wordt door De Vries krachtig doorgezet. Maar het enthousiasme voor een federatief Europa lijkt wat te luwen. Zonder enige twijfel is daarin de invloed van Bolkestein te onderkennen.

Zo stelt Weisglas zijn opvattingen over Europa spectaculair bij. Net als Bolkestein meent hij dat nationale belangen weer meer in het oog moeten worden gehouden. De legitimatie daarvan is te vinden in het ontbreken van een Europese identiteit. Desondanks steunt de VVD-fractie de verdere voortgang in de Europese Unie wel. Zowel het Verdrag van Maastricht als de Europese Akte en het Verdrag van Amsterdam worden uiteindelijk geaccepteerd, zij het niet zonder kanttekeningen.

Wellicht kan de sleutel gevonden worden in de woorden die De Vries spreekt op de algemene ledenvergadering van de VVD op 20 april 1996. 'De VVD is een

partij met oog voor het landsbelang. Het belang van Nederland vereist een politiek sterk Europa.' Of zoals Nord schrijft: 'De VVD is een partij die de discussie niet schuwt en die hecht aan politieke duidelijkheid. Er moet ruimte zijn voor accentverschillen - ook over Europa. Maar in de VVD is geen ruimte voor goedkoop Eurocynisme.'¹⁹ Op een congres van de Europese Liberale Democraten en Radicalen in Wenen formuleert De Vries het dilemma op evenwichtige wijze: 'Natuurlijk, niemand wil een Europese superstaat, liberalen het minst van allemaal. Maar we willen ook geen lidstaten die de soevereiniteit bij de landsgrenzen zien eindigen.'²⁰

Zo kan het liberale dak een groot terrein overspannen.

De VVD en de defensie

De beschouwing van Stikker die in het vorige hoofdstuk is aangehaald, is de opmaat voor het veiligheidsbeleid en de daarmee samenhangende Atlantische politiek. Die combinatie is een constant element in de opstelling van de VVD in de vijftig jaar van haar bestaan. Uit die opvatting volgt logischerwijze de opstelling van de partij in vraagstukken die samenhangen met de handhaving van de mensenrechten én het personeelsbeleid op het ministerie van Defensie. Die vraagstukken kunnen in het bestek van dit boek niet anders dan summier aan de orde worden gesteld. Het heeft echter geen zin om ze los van elkaar te beschouwen, omdat dan het zicht op het totaalbeeld verloren gaat.

Het lijkt een formele constatering, maar: Nederland neemt na de oorlog in grote meerderheid afscheid van de neutraliteitspolitiek. Dat geldt in sterke mate voor de liberalen. Het is een ingrijpende wijziging van standpunten zoals die bijna een eeuw hebben gegolden. Het urgentieprogramma van de VVD formuleert het kort maar verrassend: 'Bevordering der samenwerking, zowel cultureel, economisch als militair, van alle democratische staten, ter verdediging van de christelijke beschaving.'¹

De omschrijving duidt erop dat de Verenigde Naties niet de organisatie is geworden waaraan die taak kan worden opgedragen. Zoals eerder vermeld, heeft dat te maken met de teleurstelling over het optreden van deze volkerenorganisatie in de Indonesische kwestie.

De naïviteit waarover Stikker zich bezorgd toonde, is in deze jaren ruimschoots aanwezig. Als op 9 april 1949 de plechtige ondertekening van het NAVO-verdrag plaatsvindt in de Constitution Hall in Washington, legt Stikker een belangwekkende, ten dele profetische verklaring af:

Het verdrag dat wij straks zullen tekenen maakt een einde aan een illusie: de hoop dat de Verenigde Naties alleen de wereldvrede zouden kunnen handhaven. Tegen wil en dank zijn wij tot de slotsom gekomen dat het Handvest, hoe onmisbaar ook, in de wereld zoals zij werkelijk is, onvoldoende bescherming biedt voor de beginselen, welke wij, de vertegenwoordigers der Westerse wereld, als levensvoorwaarden beschouwen. Daarom achten wij het onze plicht dit verdrag te sluiten. Dit verdrag bedoelt geenszins alleen het einde van een illusie

vast te leggen, het bedoelt veeleer te zijn de geboorte van een nieuwe hoop op duurzame vrede.²

Strikker is op dit moment al meer een Atlantisch dan een Europees denker, en is Korthals en Wendelaar in dat opzicht ver vooruit.

Voor de appreciatie van de NAVO is, net als bij de Verenigde Naties, de Indonesische kwestie het voornaamste criterium. Hoe kan de NAVO-bondgenoot Verenigde Staten zo weinig bondgenootschappelijk optreden in het Verre Oosten? In ieder geval zullen wij ons zelf moeten inspannen. Die opvatting zal bij de opstelling van de VVD inzake defensie en internationale politiek gedurende de gehele periode de boventoon voeren.

Het is de reden waarom de Tweede-Kamerfractie in 1950 bij monde van Vonk het vertrouwen in de christelijk-historische minister Schokking opzegt:

Er is echter twijfel bij mij gerezen of de minister zelf wel de innerlijke overtuiging heeft die mogelijkheden te bezitten, welke thans nodig zijn om zowel staatkundig als militair leiding te geven aan de opbouw, vrijwel uit het niets van een Defensie-apparaat, dat binnenlands kracht wekt en buitenlands verbied afdwingt.³

Die opmerking is op zijn plaats. De Koninklijke Landmacht vestigt in die periode in Nederland de indruk slechts te bestaan uit verzorgende eenheden die elkaar verzorgen. Het 'circus van Kruls' (de chef van de Generale staf) is een van de minder vleende omschrijvingen.

Na deze inleidende beschieting door Vonk is het Oud die aan het einde van het debat de negatieve balans opmaakt. Hij lokt geen Kameruitspraak uit, maar geeft de minister-president (Drees), die tijdens dit deel van het debat achter de regeringstafel heeft plaatsgenomen, in overweging om te komen tot een interne reorganisatie, ten einde het vertrouwen te herstellen.⁴

Oud voorkomt zo dat een motie zijnerzijds wordt verworpen. Daarmee zou hij immers zijn doel niet bereiken, eerder het tegendeel. Men vergeet weleens dat een verworpen motie ook een Kameruitspraak is. Schokking heeft uit het verloop van het debat de consequentie getrokken en is afgetreden.

De gebeurtenissen in Oost-Europa en Korea stimuleren de liberalen haast te maken met de defensie-inspanning. Niet morgen maar vandaag, is de mening van Korthals.⁵

De liberale staatssecretaris mr. W.H. Fockema Andreae poogt de doelmatigheid te verhogen, maar hij constateert een groot gebrek aan sturingsmogelijkheden op het departement. Hij blijft te kort in functie om iets substantieel te berei-

ken. Generaal Hasselman, die Kruls opvolgt als chef van de Generale Staf, zal pogen hierin verbetering te brengen, door het opzetten van een Bureau Statistiek op het Hoofdkwartier Generale Staf. Dat krijgt tot taak een betrouwbaar beeld te verschaffen van de materiële en personele situatie in de Koninklijke Landmacht.

Bij de volgende algemene beschouwingen worden Ouds gedachten nog beheerst door Europa. West-Duitsland moet zijns inziens worden ingeschakeld bij de defensie in Europees verband. Dat voorkomt immers dat er een zelfstandige Duitse krijgsmacht ontstaat. Wij mogen ons niet laten leiden door overigens volkomen begrijpelijke sentimentsoverwegingen:

Zulk een aaneensluiting zal bovendien een heilzaam tegenwicht kunnen vormen tegen een al te grote invloed van de Verenigde Staten van Amerika. Ik heb grote sympathie voor de Verenigde Staten en ik ben dankbaar voor hetgeen zij voor ons hebben gedaan. Ik hoop dat de samenwerking van het Westen met de Verenigde Staten blijvend zal zijn, maar ik geloof dat een al te grote Amerikaanse hegemonie juist voor die samenwerking op den duur gevaarlijk kan blijken en dat het daarom ook noodzakelijk is dat wij de Europese eenheid bevorderen.⁶

Hoe sterk de 'begrijpelijke' sentimentsoverwegingen ten opzichte van Duitsland nog zijn, blijkt als de Liberale Internationale in 1952 zijn congres in Amsterdam wil houden. De Nederlanders eisen dat er op dat congres geen woord Duits zou worden gesproken, zelfs als dat de terugtrekking van de Duitse delegatie zou betekenen. De Liberale Internationale gaat op die eis niet in, en de VVD trekt zich terug als organisator van het congres.⁷

Bij de behandeling van de defensiebegroting 1951 in de Eerste Kamer, die door ministerswisselingen (Schokking, 's-Jacob en daarna Ir. C. Staf) zeer vertraagd is, levert Wendelaar een opmerkelijke bijdrage. Anders dan Korthals een jaar eerder juicht hij het optreden van onze troepen in Korea onder auspiciën van de Verenigde Naties toe: 'Hier wordt de basis gelegd voor het optreden van een internationale macht in dienst van de Verenigde Naties.' Voor wat betreft de Duitse inbreng volgt hij de opvatting van Oud, waarbij hij meent dat Duitsland het ons niet gemakkelijk maakt. Wendelaar illustreert dit met een literair-historische verwijzing: 'Reeds Tacitus schijnt geschreven (!) te hebben dat de Bataven leven voor de vrijheid, de Galliërs voor de roem en de Teutonen voor de macht.' Ze zijn echter onmisbaar om de Russen een tijdje halt toe te roepen.

In minister Staf heeft hij meer vertrouwen dan de Tweede-Kamerfractie heeft uitgesproken. Maar Wendelaar wijst er wel nadrukkelijk op dat zijn plannen 'alleen kunnen slagen bij krachtige hulp uit Amerika'.⁸

Is Wendelaar bij deze beschouwing duidelijk voorstander van Atlantische samenwerking, Oud is nog steeds van oordeel dat dit allereerst een taak (hij noemt het zelfs een allereerste *eis*) van de democratische landen van Europa is. Waardering voor Amerika, zo herhaalt hij bij de algemene beschouwingen op 13 november 1951 zijn standpunt van een jaar eerder, mag ons de ogen niet doen sluiten voor de gevaren die er dreigen (en die er op zichzelf al zijn) wanneer één natie zo'n overwegende positie inneemt.⁹

Het lijkt opvallend dat over een zo gewichtig punt van beleid een dergelijk verschil kan ontstaan, zonder dat dit, en dat is eveneens opvallend, leidt tot een publieke botsing van meningen. Die zou in de cultuur van de VVD eigenlijk niet hebben gepast.

Wellicht is de achtergrond dat het opwerpen van tegenstellingen de zaak niet dient, of dat de loop der gebeurtenissen de uiteindelijk beslissende factor zal zijn. A.W. Abspoel, die de parlementaire rubriek in *Vrijheid en Democratie* verzorgt, voelt dit zuiver aan. Naar aanleiding van de begrotingsbehandeling van Buitenlandse Zaken in november 1951 spreekt hij met waardering over de 'geest van Straatsburg' die over de Kamerleden (niet alleen de VVD'ers) vaardig is geworden, maar vervolgt hij wat ongerust:

*Het op zo hoog peil staand debat dat bij de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken in de Tweede Kamer met minister Stikker is gevoerd, maakte nu en dan wel eens de indruk dat het hier zou gaan om: Atlantische of Europese gemeenschap. Ten onrechte nochtans, naar wij menen. Atlantische samenwerking waarvoor in het Noord-Atlantische Verdrag der twaalf NAVO-landen (de Verenigde Staten, Canada en 10 Europese landen, met inbegrip van het Brits Verenigd Koninkrijk) de grondslag is gelegd, sluit een Europese aaneensluiting geenszins uit.*¹⁰

Stikker maakt in dit debat duidelijk dat hij de voorkeur geeft aan een Atlantische samenwerking waarin Engeland, Commonwealth, Verenigde Staten en Europa zich thuis voelen. Maar Abspoel erkent dat de Tweede Kamer (inclusief de VVD) en Stikker niet volkomen op één lijn zitten. Dan volgt een zin die de trouwe Abspoel volstrekt kenmerkt: 'Minister Stikker achtte dit zelf echter geen verschil in conceptie doch slechts een verschil in accent en op gezag van de minister zijn we gaarne bereid dit te aanvaarden.'¹¹

De zeer passieve wijze waarop het kabinet aanvankelijk heeft gereageerd op de besprekingen in Parijs, duidt erop dat het inderdaad meer dan een accentverschil is, dat tussen Kamer en Kabinet bestaat, zoals Abspoel zo delicaat citeert.

Korthals blijft sceptisch ten opzichte van de Verenigde Naties. De grootste deugd van de volkerenorganisatie is dat zij een 'gesprekscentrum' vormt: de laatste mogelijkheid van gesprek tussen Oost en West. Maar de Verenigde Naties kunnen zich beter buiten zaken houden waarbij sterke sentimenten leven.

Hij betuigt van harte instemming met het optreden van dr. C. Patijn als Nederlandse gedelegeerde, die gewezen heeft op onze bedenkingen tegen de Zuid-Afrikaanse rassenspolitiek (dat is zeven jaar voor het bloedbad van Sharpeville!). Maar menig (buitenlands) politicus, die met veel bewogenheid en scherpste de toestanden in Zuid-Afrika veroordeelt, zou er goed aan doen ook de toestanden in eigen land te bezien.¹²

Hiermede zet Korthals de koers die de VVD zal blijven vasthouden ten opzichte van de apartheid. Volstreekte afwijzing van het systeem, humanitaire steun aan de slachtoffers van de apartheid. Op dat stramien zal in de komende jaren voort worden geborduurd, waarbij accentverschillen zonder enige twijfel zijn aan te wijzen. Na het bloedbad van Sharpeville in 1960 komt het Comité Zuid-Afrika tot stand. Dit initiatief vindt vooral steun in kringen van de Partij van de Arbeid, maar uit VVD-kringen neemt de secretaris van de afdeling Amsterdam H.J.L. Vonhoff deel, evenals H.H. Jacobse en dr. E. Nordlohne.¹³ Uit de SGP, CPN en PSP treden geen vertegenwoordigers toe tot dit comité.

Zowel mr. W.J. (Molly) Geertsema (voorzitter van de Tweede-Kamerfractie 1963-1966 en 1969-1971) als Van Riel (voorzitter van de Eerste-Kamerfractie 1958-1976) veroordelen de apartheid. De laatste noemt het 'onaanvaardbaar dat deze mensen enerzijds wel worden gebruikt, maar anderzijds hen de meest fundamentele burgerrechten, zoals het stemrecht worden onthouden'.¹⁴ Beiden zijn echter afkerig van vergaande sancties tegen Zuid-Afrika. Geertsema is ten opzichte van het stemrecht van de zwarte bevolking terughoudender dan Van Riel.¹⁵ De positie van Zuid-Afrika als strategische factor van betekenis voor het Westen speelt voor Van Riel een grote rol. Daarom is hij als de sancties in de VN aan de orde zijn voor onthouding van stemmen: 'Zuid-Afrika is in verband met de Russische maritieme expansie om zijn havens volkomen onmisbaar. Wij dienen over steunpunten te beschikken voor duikbootbestrijding, en daarom is Afrika maritiem en in de lucht van Westers levensbelang'.¹⁶

Die opvatting van Van Riel is een illustratie van de door de VVD gevoerde beleidslijn. Onze keuzes dienen telkens in sterke mate afhankelijk te zijn van de overweging in hoeverre die van invloed zijn op ons vrije voortbestaan. Daarbij vraagt de VVD grote financiële en persoonlijke offers. Met beide behoort echter zorgvuldig te worden omgegaan, in het belang van een doelmatige defensie.

Het dienstplichtig personeel wordt, afhankelijk van de rang, voor eerste oefening achttien of vierentwintig maanden onder de wapenen geroepen. Als voor de dienstplichtigen op bruuske wijze door minister Staf en generaal Hasselman

een liftverbod wordt afgekondigd, komt Oud in het geweer tegen het ‘ouderwets’ geluid dat hij van de minister en de generaal heeft gehoord:

Het geluid van een ouderwetse minister van Oorlog van voor 1914 toen burgerministers van Oorlog nog niet aan de orde waren; van een ouderwetse generaal die in de dienst geen oog heeft voor psychologische vragen van de verhouding tussen soldaat en burger, die hierbij een rol spelen.¹⁷

Oud zou Oud niet zijn als hierbij niet een constitutioneel punt aan de orde werd gesteld. Staf, voor wiens beleid bij de VVD in het algemeen waardering bestaat, heeft zich bij het liftverbod in de Kamer beroepen op het oordeel van Prins Bernhard als inspecteur-generaal van de krijgsmacht. Dat de minister het oordeel van de Prins op hoge prijs stelt en het kabinet zich laat informeren over wat de Prins op internationale missies heeft ervaren, vindt Oud uitstekend. Maar de adviezen behoren binnenskamers te blijven, teneinde te voorkomen dat de opvatting van een lid van het Koninklijk Huis onderwerp van politiek debat wordt.

In wezen zet Oud daarmee een vraagteken bij de functie die de Prins bekleedt. Temeer daar hij zijn betoog adstrueert met de geschiedenis van de tachtigjarige Wellington, die heeft voorgesteld Prins Albert, de echtgenoot van Koningin Victoria, opperbevelhebber van het Engelse leger te maken, en de negatieve reactie daarop van Prins Albert en de Engelse premier Gladstone (‘een geval van ouderdomszwakte’).

Bij de behandeling van de Parijse akkoorden in de Eerste Kamer laat Molenaar een nieuw geluid horen over onze politiek. Wel is de dreiging uit het Oosten zijn uitgangspunt, maar hij vindt niet dat wij van Europa naast de wereldmachten Sovjet-Rusland en de Verenigde Staten een derde ‘macht’ moeten maken. ‘Je prends mon bien où je le trouve’ (ik grijp mijn voordeel waar ik het vind), aldus Molenaar. Kan het in ‘Europees verband, akkoord, kan het met meerdere, ook andere landen, het is mij liever’.¹⁸ Over de Europese Defensiegemeenschap, die niet van de grond kwam, pinkt hij geen traan weg. Anders dan Korthals en Oud, en sterker dan fractiegenoot Wendelaar, neemt hij afstand van supranationale opvattingen over louter West-Europese samenwerking.

Telkenmale is de vraag aan de orde of onze defensie-inspanning het gewenste resultaat oplevert: een garantie voor onze veiligheid. Als de NAVO-commandant, generaal Gruenther, verklaart dat wij vanzelfsprekend in een conflict niet sterk genoeg zullen zijn en ons dan in het achterland moeten terugtrekken - te weten Zuid- en West-Frankrijk -, wekt dit grote onrust. De Bondsrepubliek (maar dus ook de Benelux) kan niet worden verdedigd. De troostende toevoeging: ‘Natuurlijk kunnen wij het later weer bevrijden,’ helpt niet om de commotie te bezweren.

Wendelaar vindt het ongehoord dat een generaal zo'n verklaring in het publiek lanceert. Het ondermijnt de positie van hen die met verve de NAVO hebben verdedigd.¹⁹ De afloop is voorspelbaar. Men laat weten dat de mededelingen van de generaal volstrekt verkeerd zijn geïnterpreteerd. Maar wel moet worden vastgesteld dat het onmogelijk is stand te houden in het hele NAVO-gebied, als de West-Duitse strijdkrachten niet op volle sterkte zijn. Dit is een pijnlijke waarheid, want wij betalen toch een 'verzekeringspremie' van anderhalf miljard gulden per jaar.

In 1956 vinden twee ingrijpende internationale gebeurtenissen plaats: de Russische inval in Hongarije, dat zich poogt los te maken van het Sovjet-blok, en de Engels-Franse interventie na de nationalisatie van het Suezkanaal door Egypte - een interventie die door de Verenigde Naties een halt werd toegeroepen. Het is consequent dat de beoordeling hiervan tot verschillende uitkomsten leidt. Het ligt voor de hand dat in de gebeurtenissen in Hongarije een bevestiging wordt gezien van de noodzaak de verdediging van de Westelijke wereld te versterken.

Maar Korthals brengt daar tegelijkertijd de hiervan afwijkende houding van de Verenigde Staten mee in verband. De wijze waarop die 'een te geringe verbondenheid met hun Atlantische bondgenoten tonen wanneer niet direct Amerikaanse belangen aan de orde zijn,' noemt hij triest. Onze politiek van zelfbehoud moet door de Amerikanen niet worden opgevat als resten van kolonialisme. De Amerikanen nemen in dat opzicht een verkeerde houding aan, door aan de kant van Oosterse staten te gaan staan tegenover het Westen. Om zelfbehoud gaat het bij het optreden van Israël. De Egyptische president Nasser heeft dit land bij herhaling bedreigd. De militaire operatie van Frankrijk en Engeland werd nodig, toen met het Suezkanaal de levensader van West-Europa werd bedreigd.

Berkhouwer, die bij dit debat zijn maidenspeech uitspreekt, pakt nog steviger uit. Hij spreekt, na een juridisch betoog waarin hij de onrechtmatigheid van het optreden van de Egyptische regering aantoont, van een *justum bellum* (een gerechtvaardigde oorlog) tegen de agressie van Nasser. Daarom zijn Frankrijk en Engeland ten onrechte als agressors gebrandmerkt.

De Verenigde Naties zijn volgens Korthals en Berkhouwer niet te vertrouwen. Dat er een vredesmacht naar de Suezkanaal-zone zal gaan, leidt bij hen derhalve niet tot enig enthousiasme. 'Het is te hopen dat er achteraf geen bittere spijt over zal bestaan, dat alleen het clubje van de Verenigde Naties in Egypte achterblijft,' is het commentaar van Korthals.

Dat is een geheel andere benadering dan van Wendelaar, die indertijd in Korea de basis zag voor een internationale macht in dienst van de Verenigde Naties. Bij de taxatie van de gebeurtenissen wordt geheel voorbij gezien aan de verstrekkende consequenties, die het optreden van Engeland en Frankrijk gehad zou-

den hebben, als daar geen einde aan was gemaakt. De Verenigde Naties zou de weg van de Volkenbond zijn opgegaan. President Eisenhower, die dan juist is herkozen, oordeelt dat hier een belangrijke stap is gezet: 'Voor de eerste maal in de geschiedenis ondergaat een internationale machinerie, door de naties opgezet om internationale geschillen te regelen, een waarlijk grondige test.'²⁰

Berkhouwer, die zich intensief met de kwestie-Ambon bezighoudt, snijdt ook de Hongaarse opstand aan en schuwt krachtig taalgebruik allerminst:

Is er een principieel verschil tussen Ambon en Hongarije? Beide volkeren zijn overweldigd. Hongarije wordt geknecht door Mongoolse borden. Ambon is overweldigd door de tot RI [Republiek Indonesia] gedecapiteerde RIS [Republiek Indonesia Serikat], waarvan de president zonder ophouden verkondigt dat er in zijn land eigenlijk maar één politieke partij dient te zijn, waarvan niet anders kan worden gezegd dan dat deze waarschijnlijk verdacht veel zal moeten lijken op de Moscovitische eenheidspartij.²¹

Voor een maidenspeech kan het er ruimschoots mee door.

Bij de kabinetsformatie van 1959 krijgt de VVD het departement van Defensie toebedeeld. De politieke situatie is gecompliceerd, omdat de drie confessionele partijen met moeite afscheid hebben genomen van de Partij van de Arbeid. Vooral de antirevolutionairen liggen dusdanig dwars, dat er op het allerlaatste ogenblik nog door Beel moet worden onderzocht of een combinatie met de Partij van de Arbeid toch nog mogelijk is.²²

In die delicate situatie moet Oud bij het voorstellen van kandidaat-ministers nog meer dan gewoonlijk rekening houden met de opvattingen van de coalitiepartners. Die hebben grote bezwaren tegen Van Riel. Oud is zelf ook niet van hem gecharmeerd. Het Eerste-Kamerlid Baron mr. R.H. de Vos van Steenwijk heeft hem weliswaar medegedeeld dat de gehele Eerste-Kamerfractie Van Riel opgenomen wil zien in het kabinet, maar zelfs dat legt onvoldoende gewicht in de schaal.

De Quay, die het kabinet formeert, is van oordeel dat Van Riel een belemmering zou zijn voor het slagen van de formatie. Oud stelt dan Sidney van den Bergh voor. Dit is een tactisch handige zet, want Van Riel kan daar geen bezwaar tegen maken. Van den Bergh is vice-president van Unilever, penningmeester van de VVD en heeft als reserveofficier een generaalsrang bereikt.

Het ministerschap van Van den Bergh is van korte duur. Particuliere omstandigheden maken zijn aftreden onvermijdelijk. Dat is niet, zoals vaak wordt aangenomen, het gevolg van een bevestiging van preutse kleinzieligheid omdat hij met een getrouwde vrouw samenleeft. Van den Bergh helpt de vrouw, zijn toe-

komstige echtgenote, haar kinderen aan het vaderlijke gezag te onttrekken en brengt ze over naar Nederland met behulp van zijn diplomatieke paspoort. In de Verenigde Staten dreigt een rechtzaak wegens 'contempt of court'. Dat zou een onmogelijke situatie voor elke minister zijn maar zeker voor die van Defensie, die een nauwe relatie met de Verenigde Staten moet onderhouden.

Van den Bergh heeft weliswaar boos gereageerd als Oud en Korthals hem erop wijzen dat hij de eer aan zichzelf moet houden en aftreden, maar hij ziet er de redelijkheid wel van in. Daarom hervat hij niet alleen zijn werkzaamheden als vice-president van Unilever, maar treedt hij eveneens onmiddellijk weer aan als penningmeester van de VVD, in welke functie hij nauw met Oud samenwerkt.

Enkele jaren later, in 1962, als vaststaat dat Oud niet op de kandidatenlijst zal terugkeren, wijdt Sidney van den Bergh uiterst vriendelijke woorden aan hem in een radio-uitzending van de VVD.²³ In dat opzicht is zijn beoordeling van Van Riel interessant. Als die in 1970 zijn vertrek uit de Eerste Kamer bevordert, is Van den Bergh niet mals in zijn oordeel: 'Door zijn egocentrisme en door het feit dat het hem weinig kan schelen hoe anderen over hem denken, zal Van Riel niet gauw voor een goede vriend tot een opoffering bereid zijn.'²⁴

Er is geen sprake van dat Sidney van den Bergh als minister van Defensie door Van Riel zal worden opgevolgd. Het Tweede-Kamerlid mr. F.G. van Dijk maakt Oud attent op ir. S.H. Visser, de secretaris van het Verbond van Werkgevers.

Visser is een door en door fatsoenlijk man, maar van een rechtlijnigheid die de grens met de tacteloosheid nu en dan overschrijdt. Het heeft het karakter van een noodgreep dat hij een plaats in het kabinet verwerft. Politieke ervaring heeft hij nauwelijks en militaire kennis evenmin. In de Nieuw-Guinea-kwestie heeft hij - zoals gememoreerd - door zijn onbevangen naïviteit de verbazing gewekt van zijn collega Beerman.

De Tweede-Kamerfractie steunt hem echter, omdat zijn ideeën parallel lopen met de politieke lijn van de partij. Zijn defensienota wordt als kort en helder gekarakteriseerd.

De VVD meent in zijn geheel dat defensie-inspanning moet worden opgevoerd. In de Tweede Kamer is J.H. Couzy, de gewezen commandant van het Eerste Legerkorps, de krachtige tolk van deze opvatting.

De verkiezing van luitenant-generaal Couzy is enigszins verrassend verlopen. Bij de voorbereiding van de kandidaatstelling in 1959 is de behoefte gevoeld aan een militaire deskundige, afkomstig uit de krijgsmacht. Het Hoofdbestuur kandideert daarom een luitenant-kolonel. De verkiezingsraad volgt dat advies, en meestal is het dan een gelopen race. De situatie is nu echter gecompliceerder dan in voorgaande jaren, omdat de VVD vanwege de electorale voorspoed met wisselende lijsten gaat opereren. Daardoor wordt de situatie iets vlottender dan op algemene ledenvergaderingen waar de kandidatenlijst uiteindelijk wordt vastgesteld, tot dan toe gebruikelijk is. De afdeling Apeldoorn maakt daar gebruik

S.J. van den Bergh (1898-1977)

Sidney James van den Bergh is geboren en opgegroeid in Rotterdam, waar hij het gymnasium bezoekt en economie gaat studeren. Van huis uit is hij politiek geïnteresseerd. Zijn vader, Sam, is als vooruitstrevend liberaal enige tijd lid van de Tweede Kamer voor het district Rotterdam. Diens oudere broer, Zadok, is terzelfder tijd Kamerlid als Vrijzinnig Democraat voor het district Den Helder. Van den Berghs moeder is een actief Vrijzinnig Democrate; zij is goed bekend met Aletta Jacobs.

Als zijn broer George lid wordt van de SDAP en afziet van opvolging in de zaak, moet Sidney zijn studie staken om in de voetsporen van zijn vader te treden. George wordt later de bekende staatsrechtgeleerde in Amsterdam. Sidney wordt vice-president in de Raad van Bestuur van Unilever.

In 1917 en in 1931 is hij reserveofficier. Hij wijkt als kapitein van de *intendance* uit naar Engeland in de meidagen van 1940. Daar wordt hij kwartiermeester-generaal en uiteindelijk generaal-majoor.

Hij is voor de oorlog actief in de Vrijzinnig Democratische Bond. Op zijn tweeëntwintigste wordt hij penningmeester van de afdeling Rotterdam, twee jaar later lid van het Hoofdbestuur. Als Oud minister wordt, neemt hij opnieuw het penningmeesterschap voor zijn rekening.

In 1951 wordt hij als penningmeester lid van het Dagelijks Bestuur van de VVD. Dat onderbreekt hij korte tijd voor het ministerschap van Defensie, om vervolgens dit ambt weer op te nemen tot 1969. Daarnaast is hij zowel lid van de gemeenteraad van Wassenaar als lid van Provinciale Staten van Zuid-Holland. Van 1963 tot 1971 is hij lid van de Eerste Kamer.

Sidney is een aimabel man. Hij heeft niet de neiging zijn welvaart te etaleren. Zijn benadering is uiterst doelgericht. Als in een gesprek een door hem uitgekozen directeur ter sprake komt en Van Riel zich afvraagt of dát nu een veelzijdige kandidaat is, riposteert Van den Bergh: 'Ja, Harm, maar hij gelooft in Omo.'

In wankelende financiële situaties is zijn naam als penningmeester goed om kredietwaardig te blijven. Toch zal de sanering van de financiële situatie pas onder Haya van Someren plaatsvinden. Wel legt hij allerlei contacten tussen mensen in en buiten de VVD. Vanwege zijn niet nadrukkelijke optreden wekt hij weinig weerstand, maar hij is evenmin snel van zijn stuk te brengen. Evenmin is hij geneigd om zoetsappige zaken over zijn kant te laten gaan.

Een van zijn dromen heeft hij niet kunnen verwezenlijken. Hij was ervan overtuigd dat er op de zeebodem nog ongekende exploitatiemogelijkheden zouden kunnen worden ontwikkeld om voedsel te produceren. Een andere dagdroom is tenslotte wel uitgekomen. In 1975 schrijft Sidney in zijn door Jouke Mulder verzorgde autobiografie:

Door uiterst links in de PrdA is de zogenaamde polarisatie ontwikkeld, een ontwikkeling die tegen de liberale beginselen van ware democratie en verdraagzaamheid ingaat.

Op het moment dat ik dit schrijf is daardoor samenwerking tussen de VVD en de PrdA onmogelijk geworden, maar ik hoop en geloof dat dit niet zo zal blijven en dat er mogelijk weer samengewerkt zal worden tussen een vooruitstrevende VVD en een niet-marxistische Partij van de Arbeid.

*S.J. van den Bergh
[foto Simon E. Smít]*

van en verdedigt Couzy met verve. Oud, die in dit geval geen sterke voorkeur heeft, laat de vergadering weten dat een luitenant-generaal in ieder geval hoger is dan een luitenant-kolonel. Die logica spreekt de aanwezigen aan, en gezien ook de geografische spreiding van de VVD-lijst gaat de vergadering om en kiest voor Couzy.

In deze periode wordt de Atlantische samenwerking verder benadrukt. Het *Liberaal bestek* uit 1962 meldt:

Verreweg het belangrijkste vraagstuk is het internationale probleem van de verhoudingen van het westen tot het oosten.

Het oosten begint voor ons op enkele honderden kilometers afstand bij het IJzeren Gordijn en het strekt zich uit tot het uiterste puntje van Siberië en China. Het 'oosten' vormt voor de vrijheid en de democratie een ernstige bedreiging. Het is daarom letterlijk een eis van leven en dood dat aan de afweer van deze bedreiging alle krachten worden besteed. Militair moet Nederland dit doen in de defensieovereenkomsten van de Atlantische Gemeenschap, de NAVO.²⁵

De Europese samenwerking wordt in het *Liberaal Bestek* 1962 vooral gezien als internationale economische samenwerking. De politieke samenwerking moet gericht zijn op 'het tot stand komen van een waarlijk Atlantische Gemeenschap'. Van Riel, die toch al het idee heeft dat Visser op *zijn* stoel zit, is van het begin af uiterst kritisch over hem, al onderschrijft hij de politieke lijn op dit beleids-terrein. Zo is er zelfs bij Van Riel reden tot instemming met vooral de wijze waarop de kwaliteit van het militaire materieel wordt verbeterd, en de versterking van de defensie met onder meer de *Honest John*, een wapensysteem dat in geval van een conflict een nucleaire taak moet vervullen.

Een groot probleem ontstaat echter als minister Visser wordt geconfronteerd met een op zichzelf niet al te wezenlijk personeelsprobleem. Een medewerker van zijn departement vraagt de aandacht voor misstanden bij het materiaalbeheer. Als deze man, Van der Putten, geen gehoor krijgt, maakt het dagblad *De Telegraaf* zich van de zaak meester. Van het begin af aan treedt minister Visser in de zaak onhandig op. Hij, de integere bewindsman, weet zo de indruk te wekken dat hij op kwalijke wijze onbehoorlijke praktijken wil dekken, ten koste van een gewetensvolle ambtelijke medewerker. De VVD raakt door deze situatie in rep en roer.

Oud, die met het persoonlijk optreden van Visser behoorlijk in zijn maag zit, dekt hem desondanks met al zijn gezag. Een aantal leden uit de Tweede-Kamerfractie, onder wie Haya van Someren-Downer, verzet zich tegen de opstelling van Oud.

Hierover ontstaat een hoog oplopend conflict met Van Riel. Deze zegt in een hoofdbestuursvergadering het vertrouwen in Oud op en kondigt aan dat hij in de Eerste Kamer een aanval op Visser zal doen. Oud, die beseft dat daarvoor geen meerderheid in het parlement zal zijn, geeft daarop geen commentaar.

De aanval van Van Riel in de Eerste Kamer is ten opzichte van een geestverwant minister ongemeen scherp:

*Het motief is geen ander geweest dan het vaststellen van het feit, dat het op een of ander punt aan deze minister iets mankeert, waardoor hij niet op dit ogenblik op deze plaats tot een bruikbare bewindsman kan worden gemaakt.*²⁶

De conclusie is dat de gehele Eerste-Kamerfractie het vertrouwen in de minister opzegt. Maar, zoals Oud heeft voorzien, deze standpuntbepaling leidt niet tot politieke consequenties. De meerderheid van de Eerste Kamer volgt de VVD-fractie niet. Van Riel boet daardoor aan prestige in. Een tijd later, met Oud terugblikkend op die episode, beklagt Van Riel zich dat die hem niet expliciet heeft gewaarschuwd. Oud zegt daarop: 'Maar ik heb je toch niet gezegd, dat je het moest doen?'

De affaire-Van der Putten is een van de oorzaken van de desastreus verlopende Provinciale-Statenvierkiezingen. Het aftreden van Oud en de ontkoppeling van functies in Hoofdbestuur en Kamerfracties zijn de verdere interne gevolgen.

Sidney van den Bergh heeft de gang van zaken met meer dan normale interesse gevolgd. Hij had Visser aangeboden om hem op de hoogte te stellen van lopende zaken, maar Visser had zich niet geïnteresseerd getoond. Hij heeft zich daarover bij Oud negatief uitgelaten, maar voor Oud is dat geen nieuws. De verhouding tussen minister Visser en Kamerfractie liep van het begin af aan buitengewoon stroef.

Positief is de mening van de Eerste-Kamerfractie over de minister van Buitenlandse Zaken, de KVP'er Luns. Het Kamerlid mr. De Wilde geeft in zijn compliment aan Luns onuitgesproken maar exact het verschil aan tussen hem en Visser. 'Luns stond op de basis van de realiteit en wist een goed onderscheid te maken tussen de wereld hoe men die zou willen en de wereld hoe die in werkelijkheid was.'²⁷

In 1963 vindt in de VVD de aflossing van de wacht plaats. De Kamerverkiezingen verlopen iets gunstiger dan de Statenverkiezingen een jaar eerder, maar er gaan toch niet minder dan drie zetels verloren. Het kabinet-Marijnen telt desondanks weer drie VVD-ministers. Defensie is daar niet meer bij. Wel krijgt dit departement een liberale staatssecretaris, W. den Toom, die zich in het bijzonder met de luchtmachtzaken zal belasten. Tot dat ogenblik is hij nog actief militair (luitenant-generaal-waarnemer); hij is directeur Materiaal Luchtmacht. Het is opvallend dat hij bij zijn benoeming nog geen lid van de VVD is. Dat geldt eveneens voor zijn collega op Verkeer en Waterstaat, M.J. Keyzer, zodat men zich in de VVD-gelederen afvraagt of de kabinetsformatie wellicht mede een ledenwerfcampagne ten doel heeft.

Ernstiger is aanvankelijk de kritiek op de structuurwijziging van het departement van Defensie. De uit de KVP afkomstige minister P.J.S. de Jong staat een

Willem den Toom is een onbekende in de VVD-kring, maar hij maakt een zeer gunstige entree op een vergadering als hij een fraai verhaal uit zijn diensttijd vertelt:

Als jong officier was ik met de troep op manoeuvre, toen wij witte bonen kregen waarin een kolonne rode bosmieren behaaglijk was gehuisvest. De mannen bedankten voor de maaltijd en ik gaf een andere maaltijd, waarvoor ik de kosten declareerde bij de intendance. Model rapporteerde ik: dat de bonen, witte, grote verontreinigd waren met mieren, bos, rode, grote. De intendance vroeg mij een monster op te sturen, en ik kreeg daarna een afwijzing. Weliswaar waren

er in de bonen, witte, grote inderdaad mieren, bos, rode, grote aangetroffen, doch niet in een zodanig aantal dat het voedsel niet had kunnen worden gegeten. Vandaar dat de maaltijd van bonen, witte, grote met de mieren, bos, rode grote niet had mogen worden vervangen.

Den Toom heeft daarop geantwoord van de intendance begrepen te hebben dat de troep had moeten eten van de bonen, witte, grote met de mieren, bos, rode, grote, zodat hij voor de kosten opdraait, maar dat hij de intendance nu wel beschouwt als hoeren, oude, grote.

verticale structuur voor met horizontale bindingen. Naast Den Toom worden A. van Es en J.C.E. Haex staatssecretaris van marine respectievelijk landmacht. De VVD is niet erg enthousiast over deze reorganisatie, maar geeft de minister het voordeel van de twijfel.²⁸

Aanvankelijk bestaat er twijfel aan de capaciteiten van minister De Jong. Hij reageert in het algemeen nogal laconiek. Dat irriteert Couzy in hoge mate, al groeit bij hem gaandeweg het vertrouwen. Zijn zoon zal later in een spiegelbeeldige situatie verkeren: diens laconieke houding zal dan nog wel eens de ministers en andere politici irriteren.

Geertsema, die Oud is opgevolgd als fractievoorzitter, wijdt in zijn rede tot de algemene vergadering in Zwolle na de val van het kabinet-Marijnen meer aandacht aan de buitenlandse politiek dan tot dusver gebruikelijk. Naast duidelijke standpunten tegen de apartheid in Zuid-Afrika en voor solidariteit met voorvechters van burgerrechten in Spanje en Portugal, brengt hij de Verenigde Naties en de Atlantische samenwerking ter sprake. Opmerkelijk is zijn uitspraak over het uittreden van Indonesië uit de Verenigde Naties. Hij betreurt die stap en spreekt de wens uit dat Indonesië tot inkeer zal komen en tot terugkeer zal beslui-

ten. Als eerste parlementariër spreekt Geertsema uit dat hij zich schaart achter een uitspraak van achtendertig prominente Nederlanders, dat handhaving en versterking van het Atlantisch bondgenootschap hoeksteen behoort te zijn voor het Nederlandse buitenlands beleid.²⁹

Die verklaring, naar aanleiding van het Franse veto tegen de toetreding van Engeland, is afkomstig van een groep vooraanstaande Nederlanders uit de politiek, het bedrijfsleven en de wetenschap. Tot de adressanten aan minister Luns behoren tien oud-ministers. De ondertekenaars doen een dringend beroep op de regering om in deze maanden, waarin het gaat om een zo'n belangrijke en wellicht definitieve keuze, onwrikbaar vast te houden aan de beginselen van de Atlantische politiek en zich niet, onder het etiket van een Europese Unie, te laten meeslepen in een koers die aan Europese eenwording en aan de samenwerking van de Atlantische wereld onherstelbare schade zou toebrengen.³⁰

Dat Luns zich haast om zijn instemming te betuigen, ligt voor de hand. Als ook Geertsema dit doet, betekent het een duidelijke prioriteitenstelling voor de NAVO en samenwerking in Atlantisch verband. Het is een bijstelling van de koers op dit punt. Of zijn toehoorders in Zwolle dat allemaal hebben begrepen? De opmerking van Van Riel dat de resolutie meer was afgedaan dan mathematisch afgehandeld, geeft daarvoor geen aanwijzing. Voordat de groep van achtendertig zijn open brief had ingezonden, was een door de Teldersstichting ingestelde commissie buitenlands beleid tot dezelfde slotsom gekomen.

Na het intermezzo van het kabinet-Cals treedt in 1969 opnieuw een kabinet aan waarin de VVD is vertegenwoordigd. Den Toom wordt in het kabinet-De Jong minister van Defensie. Op het departement van Buitenlandse Zaken resideert opnieuw Luns. Hij pleegt zich bij elke kabinetscrisis publiekelijk af te vragen, wie in het nieuwe kabinet zijn collega's zullen zijn. H.J. de Koster wordt als staatssecretaris belast met Europese Zaken.

Op het internationaal toneel zijn er twee zaken die de aandacht opeisen. Het conflict in Vietnam, dat in het Nederlandse parlement en op straat de gemoeiden bezighoudt, en de Russische inval in 1968 in Tsjechoslowakije.

Den Toom krijgt ten gevolge van die laatste gebeurtenis een fikse verhoging van het defensiebudget. Naar het oordeel van de VVD was dat veel te laag, gemeten aan de taken die de militaire organisatie moest vervullen en de ernst van de dreiging uit het Sovjet-blok. Die dreiging is buiten de VVD in brede kring ontkend, dan wel minder serieus genomen. In Tsjechoslowakije wordt naar het oordeel van de VVD het bewijs geleverd dat die opvattingen lichtvaardig zijn. Tegenover hen die menen dat Rusland door deze actie vooral zichzelf beschadigd heeft, wordt onder anderen door Van Riel stelling genomen:

Persoonlijk neig ik tot de mening dat zij alles hebben bereikt wat ze wilden, voor een betrekkelijk lage prijs. Velen, diplomaten en deskundige journalisten inbegrepen, overschatten naar mijn gevoelen sterk de negatieve betekenis van onplezierige reacties in de hele wereld binnen de grenzen van streng autoritair geregeerde landen [...]. Mij lijkt het daarom onwaarschijnlijk dat de houding van het Tsjechische volk of de afkeuring van het Sovjet-optreden in andere landen door de bolsjevistische machthebbers als een zware debetpost bij het maken van de Tsjechoslowaakse afrekening wordt gezien, al zullen zij die dingen wel vervelend vinden.³¹

Vooraf door polemologen wordt betoogd dat de defensie-inspanningen overbodig zijn en dat indringende gesprekken met de bezetters veel effectiever zijn dan militaire machtsmiddelen. Dr. H.J. Tromp is van die opvatting een exponent. Vonhoff dient hem in 1970 van replek:

De heer Tromp is oud genoeg om zich de persberichten sinds 21 augustus 1968 te herinneren. Hij weet dan wat de geweldloze verdediging van de Tsjechen met betrekking tot hun vrijheid heeft te betekenen. Niets. De onderdrukking van de conservatieve communisten gaat door, gaat steeds verder en harder door.³²

Toxopeus behandelt op de ledenvergadering van de VVD in maart 1969 in Groningen het lastige probleem van de verdediging van de vrijheid met een niet-democratische bondgenoot, in dit geval Griekenland tijdens het dan heersende kolonelsbewind, en Portugal:

Het conflict tussen wat men als ideaal ziet en wat men in werkelijkheid kan en wil bereiken is voortdurend voor de ongeduldigen onder ons zeer frustrerend. Toch wijs ik u op dat conflict. Het geeft aanleiding tot bittere discussies zonder wezenlijke betekenis. Men kan zijn militaire bondgenootschap niet verzwakken door een niet-democratische bondgenoot op een strategisch keerpunt geleiden, uit te stoten. Het gaat om eigen vrijheid en veiligheid tegenover de prijzenswaardige drang alle volken de democratie te schenken.³³

Vervolgens keert hij zich scherp tegen de regimes in Spanje, Portugal en Griekenland, maar niet minder tegen die in de Sovjet-Unie, Cuba en communistisch China. Onomwonden spreekt hij zijn steun uit voor Israël.

In het algemeen wordt het militaire beleid van minister Den Toom positief gewaardeerd. Een nieuwe factor die hem minder bevalt, is de opstelling van een deel van het dienstplichtig personeel. Hun organisatie, de Vereniging Voor Dienstplichtige Militairen (VVDM) stelt zich radicaal op. Het totale leefklimaat, het werkoverleg, het appèl, de controle op haar en baardgroei en het gedrag van meerderen ten opzichte van soldaten zijn onderwerp van felle acties. De lengte van de haardracht en de groetplicht worden hiervan symbolen.

Den Toom brengt zeer aanzienlijke verbeteringen tot stand, maar de VVDM is daarmee allerm minst tevredengesteld. Er vinden felle discussies plaats tussen de VVDM en Kamerleden, in een 'teach-in'-vorm. Vonhoff wijst er daarbij op dat Den Toom meer heeft gedaan in deze kabinetsperiode dan in de kwart eeuw daarvoor is geschied.

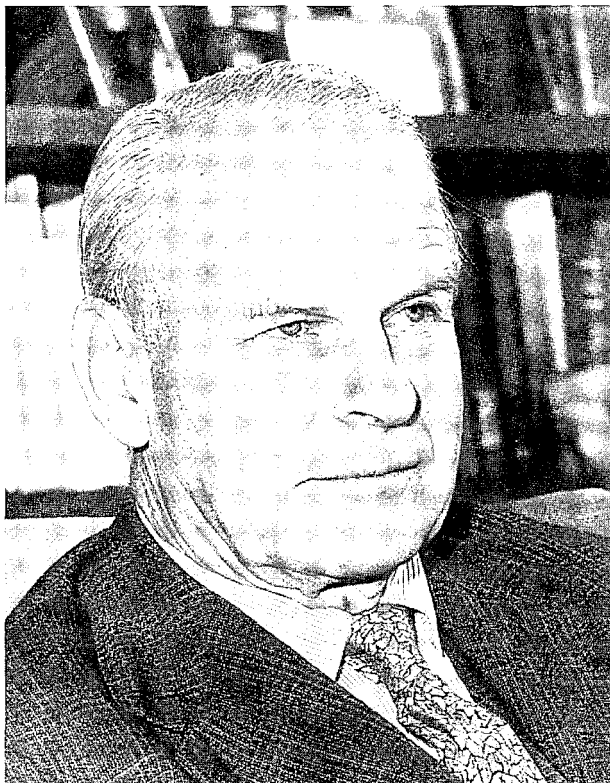
Een probleem is dat PvdA en D'66 de VVDM voluit steunen. Zo demonstreert een aantal Tweede-Kamerleden voor de militaire strafinrichting in Nieuwersluis, ten behoeve van de VVDM-militairen die de krijgstucht hebben geschonden. De ARP, CHU en KVP vertonen soms een weifelend gedrag. De politieke basis is voor de minister daardoor allerm minst stevig.

Tegen het einde van de kabinetsperiode laat Vonhoff hem weten dat de fractie hem wat de haardracht betreft niet zal steunen. De VVD acht deze zaak geen kabinetscrisis waard, gelet op de politieke consequenties op langere termijn. Den Toom geeft dan toe, maar zal achteraf allerm minst gelukkig zijn met wat er tijdens zijn ministerschap op dit deel van het personeelsbeleid is gebeurd.³⁴

Het is voor Den Toom een bittere teleurstelling dat hij in de nieuwe coalitie niet zal terugkeren, terwijl toch de VVD de defensieportefeuille in het kabinet-Biesheuvel zal behouden. Dat hem dit niet tijdig wordt medegedeeld en hij het uit de krant moet vernemen is, zacht uitgedrukt, ook niet elegant.

Hans de Koster is staatssecretaris bij Luns. Luns is zeer gesteld op een mooi donkerblauw kostuum met een lichte krijtstreep. Op een onbewaakt ogenblik verschijnt De Koster in Brussel op een vergadering waar Luns een vrijwel identiek pak draagt. Luns maakt daar een opmerking over: 'Wil je mevrouw De Koster vragen om voortaan een ander kostuum voor je uit te hangen?'

In een volgend kabinet is De Koster minister van Defensie; Luns is dan aangetreden als Secretaris-Generaal van de NAVO. De Koster laat hem voor zijn eerste bezoek netjes weten: 'Apropos, ik zal gekleed zijn in een donkerblauw kostuum met een krijtstreep. Misschien wil je mevrouw Luns vragen om daar met het uithangen van een kostuum rekening mee te houden?'

H.J. de Koster
[foto Hanneke Kortland]

De Koster wordt met de portefeuille belast. Het wordt in VVD-kring betreurd dat hij Luns niet opvolgt op Buitenlandse Zaken. Die post heeft de KVP geclaimd voor de fractievoorzitter Schmelzer, die na het ten val brengen van het kabinet-Cals geen onverdeelde bewondering in eigen kring meer geniet; de afsplitsing van de Politieke Partij Radicalen is daarvan onder meer het gevolg geweest. Voor die concurrentie moet de VVD-kandidaat wijken.

Minister De Koster komt terug op de door De Jong indertijd geïntroduceerde verticale organisatie van het departement. Alleen Van Es wordt staatssecretaris, maar hij moet de marine loslaten als speciaal takenpakket.

Het tij is niet gunstig voor De Koster. De belangstelling voor defensie is in het kabinet niet groot; voorrang wordt gegeven aan een strikte beheersing van de uitgaven. Minister-president Biesheuvel is erop uit de minister van Financiën volop te steunen. De mentale afstand tot De Koster is bij Biesheuvel groter dan ten opzichte van de andere liberale ministers, Geertsema en Langman.

Het kabinet is weinig tijd gegund, en tijd is wat De Koster nodig heeft om zijn plannen op een rij te zetten. Tegen de zin van de VVD staat Schmelzer achter de

H.J. de Koster (1914-1992)

Henri Johan (Hans) de Koster studeert na zijn eindexamen in 1931 (HBS-b in Leiden) economie in Amsterdam. Na zijn kandidaatsexamen begint zijn carrière als ondernemer bij Meelfabriek 'De Sleutels' in zijn geboortestad Leiden.

In de Tweede Wereldoorlog onderscheidt hij zich als hoofd van de spionagegroep 'Peggy'. Hij werkt nauw samen met K.F. Beukema toe Water, die de groep 'Kees' leidt. De Koster heeft waardevolle contacten en stuurt geregeld berichten naar Londen, onder andere over de voedselvoorziening. In die hoedanigheid krijgt hij direct informatie van de voedselcommissaris S.L. Louwes. Aan Beukema toe Water geeft de meelfabrikant 10.000 gulden om een spionagegroep op poten te kunnen zetten. De Koster staat onder grote spanning en vindt steun bij Walraven van Hall, de illegale bankier van het verzet. Tegen het einde van de oorlog geeft hij door aan welke goederen behoefte zal bestaan. In New York is dan C. van Stolk, als bijzonder regeringscommissaris van de Nederlandse regering, al jaren actief aan het inkopen. Na de bevrijding gaat De Koster een jaar naar New York om met Van Stolk samen te werken als assistent-regeringscommissaris in het 'Food Bureau New York'.

Hij maakt in zijn *Herinneringen* de regels bekend die een illegaal in acht moet nemen. Zwijgzaamheid, geen glamour, discipline - en als je moet vluchten en onderduiken: mijd je vrienden. Aan de oorlog houdt hij rugklachten over. Voor zijn heldhaftig gedrag krijgt hij de 'Bronzen Leeuw'.

Na de oorlog is hij tot 1967 directeur van De Sleutels. Van 1961 tot 1967 is hij algemeen voorzitter van het Verbond van Nederlandse Werkgevers en tevens plaatsvervangend voorzitter van de Sociaal Economische Raad. Internationale ervaring doet hij onder meer op als president van de l'Union des industries de la Communauté Européenne in Brussel en als vice-voorzitter van een adviescommissie van de OECD.

Na zijn staatssecretariaat en het ministerschap wordt hij in 1973 lid van de Tweede Kamer. In 1977 steekt hij het Binnenhof over en wordt in de Eerste Kamer gekozen. In 1980 neemt hij afscheid van het parlement en is tot 1984 lid van de Raad van State in buitengewone dienst. In deze tijd volgt hij Haya van Someren op als penningmeester van de VVD.

Van 1978 tot 1981 is hij voorzitter van de Assemblee van de Raad van Europa. Daarom bemoeit hij zich met het patrimonium van Europa en volgt in dat opzicht Lord Duncan Sandys op.

Het is een lange lijst van activiteiten die De Koster heeft ontplooid. Hij heeft een plezierige wijze om met mensen om te gaan, waarbij een zekere ijdelheid hem niet vreemd is. Hij is de drager van een indrukwekkende rij binnen- en buitenlandse onderscheidingen, en wil er graag op wijzen dat hij die heeft verworven voordat hij een politieke functie ging bekleden.

Voor het buitenlands beleid krijgt hij naar zijn oordeel binnen de VVD onvoldoende weerklank. Vandaar zijn uitspraak dat de houding van de VVD ten opzichte van dat onderwerp hem doet denken aan iemand die een slijterij heeft maar geheelonthouder is. Dat laatste is met De Koster zeker niet het geval.

toenaderingspolitiek van Nixon tot China. Ook Biesheuvel steunt dat beleid van harte. Dat daarvoor Taiwan wordt opgeofferd, is allerm minst naar de zin van de VVD. Berkhouwer acht het niet in overeenstemming met het *Handvest* om een land van die omvang te verstoten.³⁵ Op die ontwikkeling kan De Koster evenmin veel invloed uitoefenen.

In het algemeen moet worden vastgesteld dat De Koster er niet in is geslaagd de defensie-uitgaven op het peil te brengen dat de VVD als wenselijk voor ogen stond. In dat opzicht gaapt er op dit terrein tussen theorie en praktijk een aanzienlijke kloof. Hij heeft het moeilijk om zijn positie tegenover zijn opvolger te bepalen.

Dat is in het kabinet-Den Uyl aanvankelijk minister Vredeling. Die wordt een spraakmakende minister, doordat hij over generaals opvallende meningen ventileert, maar ook over partijcongressen. Als zijn partij hem op een congres wil voorschrijven welke vliegtuigen moeten worden aangeschaft, is zijn commentaar: 'Partijcongressen kopen geen straaljagers.'

Opvallend is de positieve kritiek van Van Riel:

*Laat ik beginnen met te zeggen dat ik waardering heb voor minister Vredeling; een socialistische minister die durft te zeggen dat hij het met wat de leden van de fractie van de PvdA stellen beslist niet eens is, is in de Nederlandse politiek een rara avis, een zeldzame vogel, die iets meer dan normaal geboden appreciatie verdient.*³⁶

Een blijk van herkenning, zou men bijna veronderstellen.

In het algemeen oordeelt de Eerste-Kamerfractie van de VVD over het duo Vredeling-Stemerding positiever dan de Tweede-Kamerfractie. Als de laatste Vredeling is opgevolgd, die Europees Commissaris is geworden, spreekt Van Riel wederom een waarderend oordeel uit: 'Het consequente werken van de heer Stemerding in het belang van de krijgsmacht wordt overal op prijs gesteld.'³⁷ De defensiespecialist van de VVD in de Tweede Kamer, A. Ploeg, heeft net als De Koster zulke teksten voor Stemerding niet paraat. Niet onbegrijpelijk, want niet alleen is er om politieke redenen een behoefte zich scherp af te zetten tegen de nieuwe bewindslieden; voor De Koster komt erbij dat hij over het verloop van de gebeurtenissen diep teleurgesteld is.

De gehele politieke situatie wordt gekenmerkt door een scherpe voortzetting van de polarisatie tussen de PvdA en de VVD. Wiegel ziet daarin de mogelijkheid om de aanhang van zijn partij sterk te vergroten. Hij wil zijn aanhang verbreden door de onvrede over het kabinet-Den Uyl bij ARP- en KVP-kiezers te versterken. Hem staat een bredere volkspartij voor ogen dan de traditionele libe-

rale partij die de VVD tot dan toe was geweest. Dat kleurt zijn wijze van oppositie voeren. Hij geeft direct commentaar op de wekelijkse persconferenties van Den Uyl en kiest onderwerpen die *'the man in the street'* direct aanspreken als *'eyecatchers'*.³⁸

Wiegels aanpak levert het verwachte electorale succes, maar vergroot het gevaar van een isolement. Dat dit niet gebeurt, is vanuit het gezichtspunt van de VVD te danken aan de overmoed in de socialistische gelederen ten opzichte van de christen-democratische coalitiepartners en de oppositionele CHU. Men ziet in PvdA-kringen onvoldoende in dat de vorming van het Christen Democratisch Appèl zou moeten leiden tot omzichtigheid bij de onderhandelingen voor het nieuwe kabinet, en verklaart onbekommerd de een na de andere christen-democratische voorman onacceptabel als minister. Zo komt er na de ten onrechte vaak als het 'eerste' kabinet-Den Uyl aangekondigde ministersploeg nooit een tweede.

Het kabinet-Van Agt/Wiegel krijgt in dr. R.J.H. Kruisinga een minister van Defensie die onoverkomelijke bezwaren heeft tegen de invoering van de zogenaamde neutronenbom. In deze kabinetsperiode komt dit vraagstuk prominent aan de orde.

Een poging om Ploeg als staatssecretaris aan Kruisinga toe te voegen wordt door de minister vrijdeld. De doopsgezinde pacifist en de grenadier en oud-Korea-strijder staan mijlenver van elkaar af. Dr. W.F. van Eekelen vindt in de ogen van de minister wel genade. Zakelijk is dat moeilijk verklaarbaar, want deze is niet minder duidelijk dan zijn fractiegenoot Ploeg. Dat blijkt bij de discussie over het 'neutronenwapen' of de 'neutronengranaat', zoals dit defensiemiddel door voorstanders wordt aangeduid, dan wel de 'neutronenbom', zoals de tegenstanders hem betitelen. (Een duidelijk voorbeeld van herbenoeming, zou de radicale sociaal-democraat Piet Reckman constateren.)³⁹

Van Eekelen spreekt zich na zijn beëdiging als staatssecretaris uit voor dit wapen. Dezelfde avond laat de minister weten er persoonlijk tegen te zijn. 'Persoonlijk', maar dat kan bezwaarlijk als lid van een kabinet dat nu eenmaal staatsrechtelijk als eenheid naar buiten treedt. Omdat dit een onmogelijke positie is, verdwijnt hij al snel uit het kabinet.

Mr. W. Scholten, lid van de Raad van State, oud-Tweede-Kamerlid en oud-staatssecretaris van Financiën, wordt zijn opvolger. In zijn beleid kan de VVD zich goed vinden.

De discussie over de neutronenbom bedreigt het kabinet ten zeerste. Het CDA is sterk verdeeld. Een meerderheid stemt voor een motie waarin als oordeel wordt uitgesproken dat de productie van het wapen ongewenst is.⁴⁰ Dat deze Kamerleden daarmee achter een actie zijn gaan staan die mede door de Sovjet-ideoloog Soeslov was georkestreerd, konden ze niet vermoeden.⁴¹ Ploeg had daarvoor al gewaarschuwd. Hij zei niet nee tegen de neutronenbom en stelde vast: 'Welaan,

dan ben ik de dissonant in dat door het persbureau Tass getoonzette orkest.⁴²

Een politiek conflict wordt voorkomen door de mededeling van de Amerikaanse president Carter dat hij de productie van het neutronenwapen opschort, ten einde de Sovjet-Unie tot concessies over te halen.⁴³ Later dat jaar komen de Verenigde Staten hierop gedeeltelijk terug. Carter staat de productie toe van een nieuwe generatie koppen voor tactische kernwapens. Een roerige Kamer reageert emotioneel en verdeeld.

VVD-fractievoorzitter mr. J.G. Rietkerk laakt het optreden van het CDA 'dat zich door de oppositie laat voorschrijven hoe de tekst van een motie moet worden. Daar heb ik bijzonder weinig waardering voor.'⁴⁴ De 'loyalisten' (zoals de dissidente minderheid in de CDA-fractie wordt genoemd) zorgen voor veel botsinkjes en botsingen bij het bepalen van het totale veiligheidsbeleid. Na de discussie over het neutronenwapen gebeurt dat vervolgens in het debat over de opstelling van achtenveertig kruisraketten in Nederland, tegen de installatie van Russische SS-20-raketten. Opnieuw is het CDA verdeeld. Daardoor wordt de Nederlandse regering gedwongen in NAVO-verband een voorbehoud te maken over de uiteindelijke beslissing in 1981.

Het liberale Tweede-Kamerlid mr. drs. F. Bolkestein mengt zich in deze discussie met een opvatting die tijdens de Vietnam-debatten eveneens opgeld deed in de VVD-fractie: 'Ieder buitenlands beleid is functie van de binnenlandse politiek.'⁴⁵ Zijn analyse van de mogelijkheden die de Sovjet-Unie zoekt om West-Europa te domineren, sluit aan bij de inzichten die de VVD bij het buitenlands beleid altijd heeft uitgedragen.

In het algemeen neemt de belangstelling voor internationale zaken binnen de VVD steeds verder toe. Dat geldt eveneens voor de Teldersstichting, als prof. dr. ir. J.J.C. Voorhoeve er de scepter zwaait. Voordien hadden mr. H.P. Talsma en J.J. van Aartsen er al zorg voor gedragen dat de grote afstand tussen Teldersstichting en het praktisch politiek bedrijf aanzienlijk werd verkleind.

De strijd tussen de dominee en de koopman beheerst in 1979 opnieuw de gedachtevorming over het mensenrechtenbeleid, met name over Zuid-Afrika. Bolkestein in de Tweede Kamer en Haya van Someren en prof. dr. G. Zoutendijk in de Senaat wijzen bij herhaling op de noodzaak om verbindingen met het land te onderhouden en niet af te breken. Zoutendijk, die Zuid-Afrika goed kent, meent dat Van der Klaauw het slachtoffer is van onvolkomen informatie. Naar zijn oordeel wint de dominee het kennelijk, want hij constateert dat Nederland zich 'een recente traditie van moralisme, betweterij en selectieve verontwaardiging in de buitenlandse politiek' heeft aangemeten.⁴⁶ Van der Klaauw heeft van die 'traditie' veel last, omdat de 'loyalisten' in de CDA-fractie op essentiële momenten dwarsliggen. Daardoor wordt hij in zijn beleid met enige regelmaat geconfronteerd met standpunten die hij onredelijk vindt maar die desondanks een

meerderheid verwerven, zoals het weren van een multiraciaal samengestelde sportploeg van Zuid-Afrika op de Paralympics in Arnhem. Desondanks blijft de hoofdlijn van het beleid met betrekking tot Zuid-Afrika wat de liberalen op dit punt beogen: vergroten van de veiligheid door nauwe samenwerking met de Verenigde Staten.

Wel is duidelijk dat Van der Klaauw Van Agt meer ruimte heeft geboden om zich met de buitenlandse politiek in te laten dan een minister-president tot dan toe had. Een deel van de kritiek op Van der Klaauw is daarmee wellicht verklaard. Ruimte bieden wordt niet altijd als een politieke deugd beschouwd.

Het tweede kabinet-Van Agt, met de PvdA en D'66 in plaats van de VVD, is aan regeren niet toegekomen. Het is afdoende getypeerd door een voorbijganger die Den Uyl (in dit kabinet vice-premier en minister van Sociale Zaken) op het Haagse Binnenhof toevoegt: 'Denk erom, Joop, dat je je niet laat wegpesten.' Dat was precies waar men mee bezig was.

Het derde kabinet-Van Agt organiseert verkiezingen; daarna kan er weer worden bestuurd. Bij de formatie van het eerste kabinet-Lubbers doet de VVD afstand van Defensie. De portefeuille van Buitenlandse zaken is al vastgelegd voor de CDA-staatssecretaris uit het tweede en derde kabinet-Van Agt, mr. H. van den Broek. Voor ontwikkelingssamenwerking bestond aanvankelijk de voorkeur voor mr. A.H. Geurtsen, maar deze is niet bereid om dit ministerschap te aanvaarden. De media zullen er wel bij varen. Tot haar eigen en veler verrassing wordt mevrouw drs. E.M. Schoo voor die post voorgedragen.

In het algemeen wordt de formatie door de opvolger van Wiegel, drs. E.H.T.M. Nijpels, met een losse teugel volbracht. Voor het staatssecretariatschap op Defensie wordt de grens met de operette overschreden door het niet juist taxeren van de weerstand die Ploeg zou oproepen bij het CDA, en zeker bij minister De Ruiter, die afkomstig is uit de antirevolutionaire bloedgroep, waarin van oudsher de meest principiële tegenstanders van het liberalisme worden gevonden.

Overhaast wordt dan een beroep gedaan op Charles Schwietert, zonder enige vorm van antecedentenonderzoek. Schwietert blijkt niet de kwalificaties te hebben die hij heeft voorgegeven en treedt na drie dagen terug. Daarna wordt drs. W.K. Hoekzema op dit departement belast met personeelsaangelegenheden. Hij aanvaardt de functie om de partij uit de problemen te helpen, maar zou de voorkeur hebben gegeven aan een ongestoorde burgemeesterscarrière.

Men kan dit verloop achteraf weliswaar rationaliseren door te stellen dat het CDA in een betere positie verkeerde om de problematiek van de kruisluichtwapens aan te pakken, maar het is niet in overeenstemming met de liberale bestuurlijke traditie om zo met gecompliceerde vraagstukken om te gaan. Volledig-

heidshalve moet hier worden vermeld dat Ploeg getroost werd met het staatssecretariaat op Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

Het wordt evenmin door alle liberalen positief beoordeeld dat Nijpels bij zijn 'advisering' publiekelijk nauwelijks verholen kritiek op het staatshoofd uit. Hij omschrijft de tot dan toe gevolgde procedure met de woorden: 'Twintig dagen zijn verloren gegaan om te komen tot de vorming van een daadkrachtig en eensgezind kabinet.'⁴⁷ Hij doelt er daarbij op dat eerst is onderzocht of de PvdA een kabinet zou kunnen formeren met het CDA.

Van Eekelen wordt staatssecretaris op Buitenlandse Zaken en zal zich vooral met de Europese aangelegenheden occuperen. Met Voorhoeve krijgt de fractie van de VVD in de buitenlandse sector, zoals wij eerder constateerden, een geduchte versterking. Dat is niet overbodig, omdat Bolkestein door zijn benoeming tot staatssecretaris van Economische Zaken (met in het buitenland de titel van minister) de fractie verlaat. Weisglas zal in de fractie de praatpaal voor de minister van Ontwikkelingssamenwerking zijn.

De directe liberale invloed op de vormgeving van het defensiebeleid en het buitenlands beleid is door deze portefeuillevverdeling in vergelijking met het eerste kabinet-Van Agt sterk gereduceerd.

De discussies over de plaatsing van de kruisraketten nemen een hoge vlucht. Er heerst 'Hollanditis', zoals de tegenstanders trots melden bij de organisatie van zeer grote demonstraties, en bij blokkades van de vliegbasis Woensdrecht, waar te zijner tijd eventueel de plaatsing zal worden geëffectueerd.⁴⁸

De VVD wil op dit punt geen concessies doen en houdt vast aan het NAVO-dubbelbesluit. Als de premier ten gevolge van de onrust in zijn partij en daarbuiten met vernuftige constructies wil komen die de helderheid van het besluit vertroebelen, dan wordt het de liberalen duidelijk dat een kabinetscrisis daarvan het gevolg zal zijn. Van den Broek sluit zich nadrukkelijk bij het standpunt van de liberale ministers aan. Lubbers speelt in deze kwestie een bijzonder ingewikkeld spel, waarbij hij in eerste instantie de fractievoorzitter De Vries van het CDA en zijn geestverwante ministers Van den Broek en de Ruiters volledig informeert, Nijpels ten dele, en Van Aardenne niet. Intensief overleg ten huize van Voorhoeve, zowel in eigen kring als met de CDA-fractiespecialisten, is een ingrediënt voor het opvoeren van de spanning.⁴⁹

Uiteindelijk ontstaat met wat mitsen en maren de principiële bereidheid om kruisraketten te plaatsen. Het hangt er nu van af in hoeverre de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie tot overeenstemming komen. De hierboven aangehaalde stelling van Bolkestein wordt door dit verloop van zaken en de volgende parlementaire discussie treffend geïllustreerd.

De Sovjet-ambassadeur Beletski nodigt delegaties van de PvdA, CDA en VVD uit om een bezoek aan Moskou te brengen.⁵⁰ Evenals zijn collega uit de Ver-

enigde Staten heeft hij over de problematiek intensief contact met politici, bestuurders en particulieren. Het is een periode waarin Nederland klaarblijkelijk voldoende interessant wordt geacht om topdiplomaten naar af te vaardigen.

In deze jaren is Voorhoeve onvermoeid bezig om het veiligheidsbeleid als vredespolitiek toe te lichten en te verdedigen. De uitgaven voor de defensie-inspanningen dalen echter in plaats van te stijgen, wat nodig zou zijn om de taakstelling in NAVO-verband te realiseren. J.D. Blaauw ('Marineblauw' genoemd, om verwarring met fractiegenoot P.M. Blauw te voorkomen, die als landbouwspecialist 'Boerenblauw' wordt genoemd), is korzelig als de regering telkenjare achterblijft bij de toezeggingen op dit gebied. Het is daarom zeer onredelijk dat hij wordt gepasseerd voor het voorzitterschap van de Assemblée van de WEU vanwege de Nederlandse besluiten voor de kruisraketten. De waarschuwing dat wij onze internationale reputatie op het spel zetten, is niet ongegrond.⁵¹

Staatssecretaris Hoekzema zet door dat vrouwen bij de krijgsmacht alle functies moeten kunnen bekleden. Hij stuurt daarom schepen met een gemengde bemanning de zee op. Met zijn specifieke portefeuille staat hij wel aan de rand van de besluitvorming op strategisch-politiek gebied. Hij rondt zijn periode als bewindsman af op een vrij unieke wijze, door zijn functie feitelijk overbodig te verklaren. 'Het was goed, maar ik wil nu weer burgemeester worden,' laat hij Jan Hensema van het *Nieuwsblad van het Noorden* weten.⁵²

Minister Schoo houdt zich bezig met de rol van de vrouw in het buitenland. Dit is in het ontwikkelingsbeleid een vergeten groep. Op de Wereld Vrouwen Conferentie in Mexico houdt zij een opmerkelijke rede. De belangrijkste elementen zijn bevolkingspolitiek, werkgelegenheid en gezinsplanning, waarbij voorbehoedsmiddelen niet alleen beschikbaar moeten zijn, maar ook gebruikt moeten worden. De omvangrijke boskap brengt zij eveneens ter sprake. 'We moeten proberen deze gigantische vicieuze cirkel de komende periode te doorbreken,' aldus minister Schoo.⁵³

Maar er wordt van haar niet gezegd dat zij op het gebied van de ontwikkelingssamenwerking roldoorbrekend is geweest. Na het aftreden van het kabinet wordt zij na enige tijd ambassadeur in India.

Deze jaren concentreert de VVD zich op de schending van mensenrechten in het Oostblok. Nijpels neemt het initiatief bij de vrijlating van de Russische dissidente Irina Grivania. Dit initiatief wordt door de gehele Kamer ondersteund. Met succes, want ze wordt vrijgelaten en vertrekt naar het Westen.

Het gaat mis met een nieuwe marineorder voor Taiwan. Zonder overleg met wie ook kondigt Nijpels aan dat daarvoor een vergunning moet worden gegeven. Overleg met H.H. Jacobse, in die tijd woordvoerder over zaken die Taiwan betreffen, is er al evenmin geweest. Bolkestein, die hard werkt aan een verbetering van de relatie met China, voorziet grote problemen en is van dit voorstel

allerm minst gecharmeerd. Anders dan Van der Klaauw, die op basis van deze argumenten aanvankelijk stelling neemt tegen de eerste levering van duikboten aan Taiwan maar Nijpels tegemoet wil komen, houdt Bolkestein aan zijn standpunt vast.

Nijpels zoekt met zijn stijl van leiding geven aan de fractie bepaald meer het isolement dan zijn voorganger. Hij laat zelfs een elektronische vergrendeling en een rood lampje boven de deur van zijn werkkamer aanbrengen. Ongedwongen binnenlopen is er niet meer bij.⁴ De kans op kortsluiting wordt zo wel erg groot.

De verkiezingen van 1986 leveren een zware nederlaag op voor de VVD. Zowel in de fractie als in de partij leidt dit tot heftige gemoedsbewegingen. De kritiek op Nijpels is algemeen en het lijkt beter hem een plaats te geven in de luwte van het kabinet. Zoutendijk is daar de bedenker van, overigens tegen het uitdrukkelijk en unaniem advies van zijn fractie in. Voorhoeve wordt de politieke aanvoerder, aanvankelijk samen met dr. R.W. de Korte, die als minister van Economische Zaken tevens vice-premier wordt. Dit 'duolisme' werkt echter niet, en zo komt de verantwoordelijkheid al snel bij Voorhoeve alleen.⁵⁵

Anders dan bij het eerste kabinet-Lubbers krijgt de VVD het ministerschap van Defensie aangeboden. Vonhoff, op dat moment Commissaris van de Koninkingin in Groningen, weigert die post, omdat een redelijk verlangen niet wordt ingewilligd, namelijk een geestverwant als opvolger. Bovendien zou de vestiging van het hoofdkantoor van de PTT in Groningen nog kunnen worden teruggedraaid. Het weigeren van een toezegging door Lubbers om de opvolging te regelen: 'zelfs als de VVD een excellente kandidaat zou hebben is de kans niet meer dan "fifty-fifty"' geeft de doorslag.

Van Eekelen komt nu op die post. Voor Ploeg is het zuur dat hij weer niet in aanmerking komt, maar hij heeft nu eenmaal de reputatie een weinig genuanceerde houwdegen te zijn. Een onbeheerste aanval op de Anne Frank Stichting, die hij cryptocommunistisch noemt, wordt gezien als een '*lettre non-ministre*'.

Bij het aanbieden van de ministerspost op Defensie is overigens op voorhand bedongen door de formateur dat staatssecretaris Van Houwelingen op die post gehandhaafd moest blijven. In de ogen van Vonhoff is dit in ieder geval staatsrechtelijk bedenkelijk, en gezien de opvattingen van Van Houwelingen ook niet aantrekkelijk. Van Eekelen zal dit ervaren.

De hoofdlijn van het beleid blijft ongewijzigd. De Verenigde Staten en de Sovjet-Unie onderhandelen intensief over een wederzijdse wapenreductie. Het kabinet houdt daar rekening mee, maar de bereidheid om tot plaatsing van de kruisraketten over te gaan, wordt in het regeerakkoord onomwonden bevestigd.⁵⁶

Bolkestein, die niet terugkeert in het kabinet, wordt vice-voorzitter van de fractie. Hij zal onder meer het defensiebeleid van de VVD behandelen.⁵⁷

Een oude erfenis doet Van Eekelen de das om. Zijn beleid wordt door de VVD-fractie niet warm ondersteund, al is er inhoudelijk weinig op aan te merken. Wel wordt hem aangerekend dat de defensiemiddelen onvoldoende groeien.

In het eerste ministerie-Lubbers was Van Eekelen als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken mede verantwoordelijk voor het paspoortdrama. Er moest een nieuw fraudebestendig paspoort worden geïntroduceerd en die taak moest gedecentraliseerd bij de gemeenten worden uitgevoerd. Op Buitenlandse Zaken is toen de problematiek luchthartig onderschat. Er heeft een volstrekt onbegrip geheerst over het vakmanschap en de omvang van de taak zoals die door de provincies en de grote gemeenten werd verricht. Het gevolg was dat de zaken financieel, organisatorisch en kwalitatief in het honderd liepen.

Dit alles wordt minister Van Eekelen nu alsnog voor de voeten geworpen. Wat niet wegneemt dat het curieus is een bewindsman aan te vallen op beleid uit een vorige periode op een andere post. Dat zou alleen gerechtvaardigd zijn geweest bij onwettige handelingen die niet eerder aan het licht zijn getreden. Bij de integere Van Eekelen is daar geen sprake van.

De VVD is kennelijk niet bij machte om dit lot van Van Eekelen af te wenden, vooral omdat op Buitenlandse Zaken de CDA-staatssecretaris Van der Linden eveneens het veld moet ruimen tengevolge van de paspoortaffaire. Hem treft het verwijt dat hij de Kamer verkeerd heeft voorgelicht.

Het paspoortdrama is onderzocht door een Parlementaire Enquête Commissie. Op 6 september 1988 legt Van Eekelen in de Tweede Kamer een verklaring af, waarin hij het rapport van de commissie op de korrel neemt.

Mijn aan de commissie overgelegde schriftelijke verklaring is zelfs niet in het verslag van de verhoren opgenomen. Mijn bezwaren tegen het rapport betreffen het feit dat men de problemen heeft ontleed in verschillende aspecten, vervolgens een nogal theoretische, althans weinig op de bestuurlijke praktijk gerichte, analyse daarvan geeft en tenslotte deze aspecten onvoldoende in een algemeen kader plaatst.⁵⁸

Hier kan de commissie het mee doen. De voorzitter was drs. L.M.L.H.A. Hermans, lid van de VVD-fractie in de Tweede Kamer.

Van Eekelen moet constateren dat hij de steun van de VVD-fractie zal moeten ontberen, en hoewel hij bereid is zich tot het uiterste te verdedigen, heeft een minister van Defensie tevens tot taak de verliezen te beperken.⁵⁹

Met Van Eekelen wordt de liberale ministersploeg verlaten door iemand die over goede contactuele eigenschappen beschikt, een capaciteit waaraan de partij in de komende jaren veel behoefte zal hebben.

Bolkestein krijgt de gelegenheid zich nu ook in het binnenland minister te noemen: hij volgt Van Eekelen op.

Lubbers komt met Voorhoeve in aanvaring over het aftreden van Van der Linden. Het is opvallend dat de minister-president voor zijn geestverwante staatssecretaris zoveel warmere bewoordingen heeft dan voor de minister. Hij heeft dan al duidelijk gemaakt dat hij Van Eekelen niet zal steunen.⁶⁰ Er is daarvoor geen draagvlak in het CDA. Lubbers verwijt Voorhoeve dat hij in zijn commentaar de integriteit van Van der Linden heeft aangetast. Het verweer van Voorhoeve is bagatelliserend, maar dat vindt de minister-president smakeloos. Het spoot niet tussen de twee, en dat zal politieke gevolgen hebben.

Ook de positie van minister Van den Broek is in het geding. Als de Kamer opnieuw zou uitspreken dat de conclusies van de Parlementaire Enquête Commissie moeten worden onderschreven, evenals de aanbevelingen, dan zou het lot van de minister van Buitenlandse Zaken zijn bezegeld. Van den Broek en Lubbers zijn bereid de aanbevelingen over te nemen, maar niet de conclusie over het verleden. Dan zou het kabinet vallen. Dat zou ook gebeuren als de VVD een dergelijke uitspraak zou ondersteunen, omdat dit de basis aan het kabinet zou hebben ontnomen. Op zichzelf zou dat consequent zijn, ook voor het CDA, want het betreft een zaak waar de Kamer al eerder eenstemmig over is geweest.

Voorhoeve maakt zijn positie duidelijk. Hij wil geen kabinetscrisis over de paspoortenkwestie. Maar hij laat verder geen misverstand bestaan. 'De minister-president en de minister van Buitenlandse Zaken vroegen om het recht op een eigen mening. De VVD geeft hen dat recht en heeft dat recht zelf ook, en houdt dus onverkort vast aan die conclusies van de enquêtecommissie.'⁶¹

Het kabinet zal de rit niet uitdienen. Het zullen plannen zijn op het gebied van natuur, milieu en waterhuishouding die een fataal conflict tussen fractie en kabinet ten gevolge hebben. De bedorven stemming, ook tussen liberale bewindslieden onderling, zal dat probleem onbeheersbaar maken. Bovendien vindt de Kamerfractie dat er reden is het optreden van de minister-president te wantrouwen. Men meent dat hij de VVD voortdurend poogt te kleineren.

Voor wat betreft het defensiebeleid begint de wereld te veranderen.

Het optreden van Gorbatsjov leidt tot grote veranderingen. Deze gaan verder dan de Russische leider waarschijnlijk wil, maar zaken krijgen soms hun eigen beloop. In ieder geval moet ook de VVD wennen aan andere machtsverhoudingen in de wereld. Dat is, gezien de hecht gegroeide opvattingen en de gewenning daaraan, geen eenvoudig proces. Bolkestein zal het voortouw nemen.

Na de val van het tweede kabinet-Lubbers volgt in 1989 een ongelukkige verkiezingscampagne. Hierbij wordt ten onrechte de suggestie gewekt dat Hans Wiegel terug wil komen op het landelijk politiek toneel. Voorhoeve wil zich ondanks de breuk met Lubbers uitsluitend op het CDA oriënteren om tot nieuwe samenwerking te komen na de verkiezingen.

Na de verkiezingsnederlaag van 1986 volgt in 1989 opnieuw een verlies, ditmaal van 5 zetels. Voorhoeve treedt terug, als de partijvoorzitter dr. L. Ginjaar hem op de hoogte stelt van negatieve gevoelens die in de partij leven. Dat daardoor een zeer roerige tijd binnen de VVD aanbreekt, die in 1990 op de algemene vergadering te Zwolle tot een uiterst onaangename sfeer leidt, wordt hier volledigheidshalve vermeld.

In deze periode vindt de Golfoorlog plaats: een grote militaire operatie tegen Irak dat Koeweit heeft overweldigd. Nederland levert een adequate bijdrage aan de militaire inspanning. Wel valt het Weisglas op dat de PvdA-ministers in dit verband remmende factoren zijn.⁶²

De afschaffing van de dienstplicht is een andere ingrijpende wijziging waarop de VVD zich moet instellen. De problemen in het voormalige Joegoslavië vergen eveneens grote aandacht. Het is niet duidelijk in hoeverre Nederland daarin betrokken wil worden. Er is irritatie dat Nederland en Europa niet in staat zijn om tot een behoorlijke besluitvorming te komen. Naarmate de etnische zuiveringen en gevechten langer duren nemen de twijfels toe. Uiteindelijk worden hier toch onderdelen van de Nederlandse krijgsmacht ingezet.

Een groot taboe in onze samenleving is het probleem van de asielzoekers en andere minderheidsgroepen. Wie dit aan de orde stelt als probleem, is in sommige kringen onmiddellijk verdacht. Zo laat men de kiezers in de kou staan en geeft men ruimte aan inderdaad uiterst bedenkelijke groepen in onze samenleving. Dat is het gevolg van het 'goed bedoelen' waartegen Bolkestein waarschuwt. 'Het kwam aan op de bedoeling waarmee men iets deed. Misschien was het gevolg rampzalig. Maar wie het beste met de mensheid voorhad kon rekenen op ruim krediet.'⁶³ Bolkestein doorbreekt zo de schadelijke taboesfeer. Van '*dogooders*' komen wel verdachtmakingen, maar in dit geval is er in brede kring een zo duidelijk gevoel van opluchting, dat de stemmen van diegenen die schande roepen geleidelijk zachter gaan klinken.

Hier ligt de sleutel van het electoraal succes in 1994. Hier ligt ook de bedreiging. Taboedoorbreking is liberaal bij uitstek, maar het dient gepaard te blijven gaan met het vasthouden aan principiële uitgangspunten, die in ons land en daarbuiten gericht zijn op het ontwikkelen van zelfstandige kracht. Anders gezegd: op ontplooiing van mensen.

De VVD en het onderwijs

De zorg voor het onderwijs is een zaak die bij uitstek past in de liberale traditie. Volksontwikkeling is een machtig middel om mensen de kans te bieden zich te ontplooien. Dat behoort niet alleen een zaak van de overheid te zijn. Zowel in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als later in de vrouwenbeweging - men denke aan 'Arbeid adelt' en 'Tesselschade' - is de vrijzinnige invloed groot.

Bij deze laatste twee staat het verwerven van eigen inkomen voorop, maar het ontwikkelingselement is daarvan niet los te zien. De verstandsonwikkeling zag men, zeker sinds 1848 en in de jaren vijftig, eveneens in dienst van 'meerdere [namelijk geestelijke] volkomenheid'.

De waarde van de onderwijzersstand wordt zelfs afgemeten aan de veredeling en beschaving zijner burgers.¹ De organisatie van het onderwijs krijgt in het midden van de negentiende eeuw haar beslag. Daarna speelt de schoolstrijd een dominante rol, zowel in het onderwijs als in de gehele Nederlandse politiek. Het gevolg is op allerlei gebied een blokkade, waardoor het oplossen van controversiële punten ten eerste wordt bemoeilijkt. Zo wil de overgrote meerderheid van de rechterzijde de leerplichtwet in 1900 tegenhouden, daarbij gesteund door een enkele oud-liberaal en de socialisten, die de schoolvoeding tegelijk geregeld willen zien.

De stemming lijkt 50-50 te zullen worden, maar op de dag van de stemming werpt het paard van de vrij-antirevolutionaire afgevaardigde Schimmelpenninck zijn berijder op diens ochtendrit uit het zadel. Deze breekt zijn been en kan derhalve niet tegenstemmen. Met 50-49 komt de wet er in de Tweede Kamer door.² In liberale kring veronderstelt men dat het paard intelligenter was dan de ruiter.

In de Eerste Wereldoorlog zal de vrijzinnig democraat dr. D. Bos de weg openen naar de onderwijsapificatie, de financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs. Onder zijn tactvolle en deskundige leiding stelt een staatscommissie een eindrapport op dat algemene erkenning krijgt.³ Deze financiële gelijkstelling betekent geenszins dat daarmee de positie van het openbaar onderwijs is veilig gesteld. Zoals in het eerste hoofdstuk is vermeld, kost de voortgaande tegenstelling tussen bijzonder en openbaar onderwijs Marchant zijn ministeriële positie.

Na de Tweede Wereldoorlog is het niet anders. Nog in 1956 slaat P.C. Boevé in *Liberaal Reveil* alarm over misbruik van de Lager Onderwijswet 1920 door de Limburgse gemeentelijke en provinciale overheid. Het geval-Heer, dat hij aan de orde stelt, staat niet op zichzelf; het is de VVD die op dat punt zeer alert is.⁴

Mevrouw A. Fortanier-de Wit (1907-1997)

Jeanne Fortanier-de Wit, onderwijzeres in Rotterdam en Den Haag, behoort tot de veelbelovende jongeren in de Liberale Staatspartij. In de LSP behoort zij tot diegenen die door het organiseren van Liberaal Sociale Congressen de partij trachten te moderniseren. Zij steunt de pogingen om Telders tot voorzitter gekozen te krijgen.

Haar politieke carrière is dan al begonnen in de gemeenteraad van Rotterdam. In 1941 zou zij voor de LSP zeer waarschijnlijk een verkiesbare plaats hebben verworven. Op 15 oktober 1939 spreekt zij voor de AVRO-microfoon over de taak van de vrouwen in oorlogstijd.

Daarin komt een passage voor die autobiografisch aandoet: 'En dat geldt zeker voor deze tijd, dat bij wie in staat is verantwoordelijkheid te dragen, dit opgewekt moet doen. Er zijn ook mensen, die verliefd zijn op de zorg, die schaduwen willen zien. Onze eerste plicht tegenover onszelf en de anderen is: het leven te aanvaarden.'

Die positieve instelling kenmerkt haar gehele optreden. Na de bevrijding, zij is dan secretaresse van de *Vereniging van Industriescholen voor meisjes* in Rotterdam, steunt zij Korthals bij zijn streven om tot een nieuwe partij te komen waarin de Liberale Staatspartij kan opgaan.

In 1946 wordt zij lid van de Tweede Kamer. Buiten die functie is zij onder meer bestuurslid van het Prins Bernard Fonds en de Centrale Vereniging van Openbare Leesalen. Hoewel zij korte tijd in Amsterdam woont - haar echtgenoot dr. G.F. Fortanier is directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau in die stad - wordt zij niet beschouwd als een Amsterdams Kamerlid. Het bestuur van die afdeling vindt haar weliswaar actief en charmant, maar is met haar politieke standpunten niet altijd ingenomen. Haar afwijzende bejegening van *De Telegraaf* vindt men zelfs afkeurenswaardig.

Oud is zeer met haar ingenomen als collega, hoewel ze ook tegenover hem geen blad voor de mond neemt. Zo schrijft ze hem in augustus 1948 dat ze de indruk krijgt dat de fractieleden goed genoeg zijn voor het kleine werk, maar uitgesloten zijn als het gaat om het uitzetten van de principiële lijnen en de belangrijke beslissingen.

In de Tweede Kamer wordt zij zeer gewaardeerd. Zij dwingt respect af door haar politieke instinct en het feit dat zij in debatten stevig van repliek kan dienen, zonder dat dit ook maar enig moment onelegant wordt of als 'onvrouwelijk' wordt ervaren.

Als in maart 1955 het televisiedebat wordt gevoerd, waarbij de televisie voor de eerste maal in onze parlementaire geschiedenis verslag doet, wordt zij door de pers unaniem aangewezen als de 'televisiester' van de Tweede Kamer.

In 1958 beëindigt zij haar Kamerlidmaatschap. Zij heeft enige keren gezondheidsproblemen gehad en wil bovendien meer aandacht besteden aan de opvoeding van haar zoon. Haar vertrek wordt in brede kring betreurd.

De VVD doet daarom voor minder veeleisende functies nog steeds een beroep op haar. Zo wordt zij in het roerige jaar 1966, als Gruyters afscheid neemt van de VVD, lijstaanvoester voor de Provinciale Statenverkiezingen in de hoofdstad. Zij blijft gedurende één periode lid van de Noord-Hollandse Staten.

Bij jongeren is zij zeer populair. Met haar speciale timbre, haar stem die soms wat hees lijkt te klinken, is zij een gewaardeerd spreekster. Bovendien wordt haar onafhankelijke opstelling op de juiste waarde geschat.

In 1966 adviseert zij JOVD-voorzitter Hans Wiegel, die naar de totstandkoming van een Liberaal Beraad streeft, als er verontrusting is over het imago van de VVD en over de opkomst van D'66. Zij heeft open oog voor jong talent en is bereid met een open geest naar opvattingen te luisteren, zonder dat zij populair klinkende concessies doet.

Op het gebied van de emancipatie van de vrouw laat zij zich eveneens gelden, zoals bij het bestrijden van de toestand dat de huwende ambtenares wordt ontslagen. Jeanne Fortanier-de Wit behoort tot de beste smaakmaaksters die de VVD heeft gehad, de smaakmakers meegerekend.

A. Fortanier-de Wit
[Fotoarchief VVD]

De belangrijkste naoorlogse liberale woordvoester bij dit onderwerp in de Tweede Kamer is mevrouw A. (Jeanne) Fortanier-de Wit. Zij is een van de initiatiefnemers van de oprichting van de Partij van de Vrijheid. Als oud-onderwijzeres kent zij de problematiek van binnen uit. Zij verwerft in de Kamer en in de Partij van de Vrijheid, later de VVD, groot gezag. Gezien haar oprechte verstandhouding met de JOVD en met haar fractievoorzitter kan men zeggen: bij jong en oud. Haar optreden voor de VVD in de Tweede Kamer bij de herziening van het kinderrecht wordt opmerkelijk en succesvol genoemd.⁵ Dat is nog in de periode van de Partij van de Vrijheid.

In die tijd heeft ze te maken met de katholieke minister van Onderwijs dr. J.J. Gielen. Hij is een exponent van het verzuilde onderwijs. Daarom zet hij het beleid van zijn voorganger, de socialist dr. G. van der Leeuw, overboord. Slechts het instituut van de Stichting Nederlandse Onderwijs Film (NOF), dat hij wil opheffen en onderbrengen bij verschillende verzuilde onderwijsgeledingen, blijft behouden. De Partij van de Arbeid, die om coalitieredenen Gielen de vrije hand moet laten, komt in dit geval in het geweer. Jeanne Fortanier laat die mogelijkheid niet lopen, zodat het NOF wordt gered.⁶

Principieel is de discussie over de vraag of bij eisen van geschiktheid de instelling van een sollicitant in de beschouwing mag worden betrokken. Op een Rijksbureau in Brabant wordt specifiek om een rooms-katholiek gevraagd. Minister-president Beel (KVP) vindt dat 'onder omstandigheden' aanvaardbaar. Gielen moet daartegen niets weten van eisen die een *openbare* school zou kunnen stellen aan een positieve gerichtheid van sollicitanten ten opzichte van dat onderwijs. Jeanne Fortanier legt hem dan de vraag voor: 'Meent de minister dat een sollicitant die voorstander is in beginsel van de openbare school, de geschiktheid bezit om een bijzondere school met toewijding te dienen?' Dat vindt de minister onvergelijkbaar.⁷ Waaruit blijkt hoe gevoelig deze zaken liggen.

Bij herhaling blijkt dat de verkiezingsuitslag van 1946 in confessionele kring aanleiding geeft tot forse restauratiewerkzaamheden van de levensbeschouwelijke verdeling in ons land.

In het kabinet-Drees/Van Schaik, dat in 1948 aantreedt, heeft Gielen geen zitting. Van Schaik heeft hem nog lang in de race gehouden, maar kiest uiteindelijk voor prof. dr. F.J. Rutten.

Rutten moet zijn voorganger overigens zelf mededelen dat de keuze op hem is gevallen, omdat het Van Schaik aan de tijd daartoe ontbreekt. Politiek is een hard vak, en soms harder dan nodig. Als staatssecretaris treedt anderhalf jaar later mr. J.M.L.Th. Cals op.

Er heerst algemeen onvrede over de organisatie van het onderwijs. Jeanne Fortanier betreft daarbij een eigen stelling: 'Onderwijsvernieuwing moet beginnen

met de vernieuwing van de onderwijsopleidingen en een betere beloning van de onderwijsgeveenden.' Daarin staat de gehele Kamer tegenover de minister.

Mevrouw Fortanier legt de vinger op de zere plek. Er is overleg gepleegd in een commissie tussen vertegenwoordigers van de minister en die van de onderwijsorganisaties, waarin koppeling aan de ambtenarsalarissen was toegezegd, maar waarbij om formele redenen geen vastlegging mogelijk was in het BBRA (Bezoldigings Besluit Rijks Ambtenaren, een regeling uit de bezettingstijd). Dat de minister zich niet gebonden acht door zijn vertegenwoordigers in het overleg, acht zij de dood voor ieder overleg. Zij vraagt om openbaarmaking van de notulen van het overleg. Dat gebeurt niet, 'omdat de besprekingen vertrouwelijk waren'. De Kamer slikt die opstelling van de minister.

Uiteindelijk neemt men genoeg met de heropening van het overleg. De duizenden onderwijzers die tien dagen voor deze discussie in Utrecht een demonstratie hadden gehouden, kunnen hier nauwelijks tevreden mee zijn geweest. Het rouwtrekken duurt dan nog enige tijd, maar dan komt er een compromis. Bepaalde categorieën (de onderwijzers met belangrijke bijaktes en de vijftigjarigen - de term 50+ komt pas later in de mode) worden in de ambtelijke schalen ingepast.⁹

De positie van het openbaar onderwijs blijft een punt van discussie, waarbij de traditionele verdeling rechts - links (dus confessioneel - niet-confessioneel) nog steeds opgeld doet. De KVP-afgevaardigde mr. dr. J.G. Stokman betoogt bij herhaling dat het openbaar onderwijs neerkomt op overheidsscholen, die 'bestuurd moet[en] worden door een orgaan dat mag worden geacht te zijn een orgaan van het gehele volk'.¹⁰ Dat klinkt fraaier dan het is, want het betekent dat de openbare school in grote delen van het land is overgeleverd aan principiële tegenstanders van deze vorm van onderwijs.

In de Eerste Kamer neemt Wendelaar de handschoen op. Hij herhaalt de opmerking die in de Tweede Kamer aan de orde is geweest: men kan niet verwachten dat de openbare school kan gedijen als het bestuur en de leerkrachten meer voor het bijzonder onderwijs voelen.

Kan men volhouden dat een openbare school, die bestuurd en geleid wordt door voorstanders van de bijzondere school, gekoesterd wordt met die warmte en liefde, welke de bijzondere school in vele gevallen zo tot zegen strekken?

*Immers neen. Welnu, dan wordt de openbare school onrecht aangedaan.*¹¹

De tijd is nog niet rijp om tot een redelijke oplossing te komen. Het verwijt uit liberale kring is terecht. Met een formeel beroep op de pacificatie en de daarop gebaseerde Lager Onderwijswet, wordt de openbare school materieel tegenge-

werkt. Het zijn achterhoedegevechten, maar waar het om de verdediging van gevestigde belangen gaat, kunnen die een taai karakter hebben.

In de beide Kamers wordt aan incidentele gevallen aandacht besteed. Heer versus Spaarndam; Schelluinen tegenover Nootdorp. Het is in ieder geval goed voor de topografische kennis. Dat er met verschillende maten wordt gemeten, zoals Wendelaar veronderstelt, wordt door minister Rutten ontkend. In de praktijk moet echter worden vastgesteld dat honderdvierenvijftig leerlingen in Heer niet voor een eigen openbare school in aanmerking kunnen komen en tweeëntwintig in Spaarndam wel voor een rooms-katholieke school, al zouden daar tenminste honderdvijfentwintig scholieren voor vereist zijn.

De conclusie dat de pacificatiegeest de debatten heeft gedomineerd, kan derhalve niet worden getrokken. De strijd om de posities van het bijzonder en openbaar onderwijs luwt eerst in de jaren zestig.

Wendelaar en Molenaar snijden een onderwerp aan dat nog veel langer actueel zal blijven. Zij maken bezwaar tegen het feit dat bij het hoger onderwijs beurzen en toelagen naderhand moeten worden terugbetaald. Wendelaar meent dat dit bezwaarlijk is voor hen die na voltooiing van hun studie bij hun intrede in de maatschappij (die dus met recht 'kil' genoemd mag worden) nog de kosten moeten terugbetalen die zij in hun studietijd hebben gemaakt.¹²

R. Zegering Hadders, een zeer praktisch politicus met een grote ervaring in het lokale bestuur (hij is wethouder in Emmen en heeft onderwijs in zijn uitgebreide portefeuille), vraagt bij herhaling de aandacht voor de salarissen van leraren bij het Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs (VHMO) - zoals het VWO in die tijd wordt aangeduid. Hij wijst erop dat leraren direct hoger moeten worden ingedeeld, omdat er voor hen geen verhoging in rang inzit, op de enkeling na die directeur of rector wordt.

Zegering Hadders acht het voorts een ernstige tekortkoming dat er slechts een kleine marge bestaat tussen de salarissen van leraren en van schoolleiders. Daar zou gedenivelleerd moeten worden.¹³

Het geeft Jeanne Fortanier veel voldoening dat er een wettelijke regeling wordt ingediend voor de kweekschool voor onderwijzers. Zij vindt de vorming van onderwijzers van grote betekenis, maar ook de vooropleiding voordat ze naar de kweekschool gaan. Daarom constateert ze met tevredenheid dat een groter aantal studenten zich bij de kweekschool meldt met HBS of gymnasium als vooropleiding. De ULO als voorportaal bij uitstek voor de kweekschool vindt mevrouw Fortanier te licht. Zij voelt evenmin iets voor de gedachte dat een kweekschoolstudent met een onvoldoende voor gymnastiek toch de bevoegdheid krijgt om dat vak op de lagere school te geven.

Opvallend is haar betoog waar het is gericht op het deel der leerlingen dat in

Roelof Zegering Hadders is een praktisch en nuchter politicus.

In Emmen is hij een zeer gezien wethouder. In de Kamerfractie spreekt hij niet zelden een relativerend woord. Als de zaak te ingewikkeld wordt, zegt hij: 'Kijk eens, Mijnheer de Voorzitter, ik ben maar een eenvoudige Drentse heihaas, maar zou het niet verstandig zijn om na te gaan wat er gebeurt als we tegen stemmen. Richt dat wat uit? Als dat nou niet zo is, moeten wij hier dan erg ingewikkeld doen over theoretische verschillen?' Maar ook buiten de Kamer doet hij dat. Als het kabinet in 1946 een beroep op de bevolking doet om ter wille van de toestand in het Westen van het land het elektriciteitsgebruik

te verminderen, geeft Emmen daaraan uiteraad gevolg en beperkt de straatverlichting tot het uiterste.

Als Eerste-Kamerlid rijdt Zegering Hadders door Amsterdam en ziet dat de stad over het algemeen volop in het licht is. Hij passeert de Berlagebrug. Ook op de fraaie Jugendstilbrug branden de lampen uitbundig. Zegering Hadders laat zijn chauffeur stoppen en telt de lampen op de Berlagebrug.

Het zijn er meer dan in heel Emmen brandend worden gehouden. Teruggekeerd in Emmen maakt hij aan de spaarzaamheid subiet een einde.

Opnieuw weet Emmen dat de gemeente in hem een verstandige wethouder heeft.

de gelegenheid wordt gesteld een lagere bevoegdheid te halen. Die zullen naar haar oordeel in ruime mate steun moeten krijgen door middel van beurzen, en niet door renteloze voorschotten.¹⁴

Hier volgt mevrouw Fortanier niet alleen de opvatting van Wendelaar. Het verkiezingsprogram van 1952 (van de hand van Oud) spreekt de duidelijke taal van het ontplooiingsliberalisme: 'Bij de hervorming van het onderwijs wordt als hoofddoel voor ogen gehouden, dat aan iedere gebleken bekwaamheid gelegenheid tot volle ontplooiing wordt geboden.'

Cals, die na een volstrekt onopvallend staatssecretariaat Rutten opvolgt, trekt vrijwel alle door zijn voorganger ingediende voorstellen in en zal ze na kleine verandering als eigen wetsvoorstellen naar de Kamer geleiden. Rutten wijt dit aan het departement, dat er op uit zou zijn het imago van Cals op te poetsen.¹⁵

Een typisch naoorlogs probleem is de beschikbaarheid van schoolgebouwen. In de oorlog is een groot aantal scholen verwoest, beschadigd en verwaarloosd door oorlogshandelingen of militair gebruik, zodat er begin jaren vijftig een tekort aan lokalen ontstaat, vooral als de babyboomers leerplichtig worden. Het is opvallend dat het onderwijsbeleid er niet in slaagt dit probleem op tijd aan te pakken, hoewel die toevloed van scholieren zes jaar van tevoren voorzien kon

worden. Het verschijnsel zal zich na zes jaren herhalen bij het voortgezet onderwijs, en vervolgens opnieuw bij het hoger onderwijs en de universiteiten.

Wendelaar komt in de Senaat terug op de optimistische replek die minister Rutten aan de overzijde van het Binnenhof aan Jeanne Fortanier heeft gegeven. De minister heeft gezegd dat hij, als er gebrek aan ruimte is, wil overgaan 'tot enig rouleren'. Dat betekent dat klassen naar huis worden gestuurd. Wendelaar vindt dit bedenkelijk. Hij heeft weinig vertrouwen in de aanpak van de minister. Na te hebben gewezen op de nadelige sociale gevolgen voor stadskinderen die op straat gaan zwerven, sluit hij dit deel van zijn betoog af met de woorden: 'En ik wil dat gezegd hebben, ook al vrees ik dat ook dit aan dovemansoren is gezegd.'¹⁶

Zegering Hadders brengt een aspect van het onderwijs ter tafel dat in de discussies over organisatie en opbouw van het onderwijs niet zelden onderbelicht blijft: het samenspel tussen onderwijs en verenigingsleven op het platteland.

Gegeven het teleurstellende peil van het gymnastiekonderwijs acht hij het van betekenis dat gymnastieklokalen van rijksscholen gratis aan verenigingen ter beschikking worden gesteld, opdat deze een taak op zich nemen die het onderwijs laat liggen. Van het onderwijs in de lichamelijke opvoeding komt, aldus Zegering Hadders, 'niets of zeer weinig terecht'.

Het lager onderwijs dat in die gebieden vaak eindonderwijs is, heeft in het buitengebied veel te lijden van de gemeente classificatie. De beloningsschaal van gemeenteambtenaren is afhankelijk van de klasse waarin de gemeente is ingedeeld. Dit heeft een trek van onderwijsgegenden naar de stad tot gevolg. In een periode van schaarste aan leerkrachten - in de geschiedenis van het onderwijs een geregeld weerkerend verschijnsel - heeft dat voor het onderwijs buiten de steden zeer nadelige gevolgen.

De opmerkingen van Zegering Hadders bij de begroting-1953 werpen een licht op de infrastructurele betekenis van het lager onderwijs op het platteland. De verschraling daarvan, tot in de jaren negentig toe, is mede een bedreiging voor de leefbaarheid in kleine kernen.

Bij herhaling komt de schaalproblematiek van de leraren ter tafel. Cals, wiens eerste begroting als minister dit is, wil met de lerarenorganisatie overleggen om tot verbetering te komen. Die verbetering zal echter op zich laten wachten totdat mr. E.H. Toxopeus als minister van Binnenlandse Zaken zowel een denivelering van de ambtelijke salarisschalen tot stand brengt als het trendbeleid doorvoert. Na de afbraak van het trendbeleid gaat het met de salarissen van onderwijsgegenden weer de verkeerde kant uit.¹⁷

Bij de wijziging van de lager-onderwijswet, die Cals wel van zijn voorganger Rutten heeft overgenomen, bepleit Jeanne Fortanier vergeefs de invoering als experiment van Esperanto. Cals wil daartoe de mogelijkheid wel openen, maar de rechterzijde van de Kamer voelt er niets voor. Met uitzondering van de anti-

revolutionair mr. A.B. Roosjen wijst rechts het artikel af. Esperanto heeft voor hen toch teveel een politieke geur die hun niet bevalt.

De industrialisatie, die na de Tweede Wereldoorlog in ons land in een stroomversnelling geraakt, trekt de aandacht van de VVD. Goed hoger onderwijs is voor die ontwikkeling van de allergrootste betekenis, aldus Jeanne Fortanier. Met een variant op een bekend gezegde: de ingenieur gaat voor de industrialisatie uit. Een complicatie vindt ze dat de ingenieurs die afstuderen nog zo weinig industrie-*minded* zijn. Ongeveer driekwart van hen werkt in overheidsbedrijven, het onderwijs of in de politiek - de bestuurlijke sector.

Het welslagen van de industrialisatie is van eminente betekenis. Elk jaar komen er dertigduizend arbeidskrachten bij. Alleen de groei van onze industrie en het bevorderen van de export van onze producten kan soelaas bieden bij het onderbrengen van deze groep. Met enige aarzeling leidt dat tot de conclusie dat er een tweede Technische Hogeschool moet komen, al moet ertegen worden gewaakt dat Delft wordt verwaarloosd. 'Beter een voortreffelijk uitgeruste Technische Hogeschool dan twee onvoldoende ingerichte instituten.' Die tweede zal er komen. Het kabinet kiest voor Eindhoven.

Om de keuze voor te bereiden, heeft burgemeester van Utrecht jhr. mr. C.J.A. de Ranitz een rapport uitgebracht. Hij was voor zijn benoeming tot burgemeester hoofd van de departementale afdeling Hoger Onderwijs, en hij was er voor die tijd aan gewend om op dit terrein zelfstandig grote beslissingen te nemen.¹⁸ De Ranitz, en op zijn verslag baseert Jeanne Fortanier zich, vindt de industriële factor alleen niet doorslaggevend. Hij noemt als verdere criterium de stedenbouwkundige en culturele factor. Daardoor komt De Ranitz tot de conclusie dat de beste vestigingsplaats Arnhem zou zijn. Bovendien is de toevloed van potentiële studenten groter in de combinatie Delft-Arnhem dan in Delft-Eindhoven, zelfs als Twente daaraan wordt toegevoegd.

Het baat allemaal niet, want Cals heeft zijn zinnen op Brabant en dus op Eindhoven gezet.

In elk geval is zeker dat het aantal studenten op technische hogescholen sterk zal toenemen. De gedachte die Jeanne Fortanier twee jaar eerder ter tafel heeft gebracht over de steun die meer begaafde leerlingen van kweekscholen zouden moeten krijgen, werkt zij bij deze gelegenheid verder uit. 'Alle jonge lieden uit ons volk' die de vereiste aanleg hebben, moeten in de gelegenheid worden gesteld om die studierichting te volgen. Dat kan alleen 'wanneer de economische omstandigheden van deze kandidaten daarvoor geen hinderpaal zijn'. Zij vraagt van de minister een zodanige verhoging van deze post op de komende begroting, dat er 'op veel ruimere schaal dan tot nu toe geldelijke toelagen kunnen worden gegeven voor het volgen van de studie en voor het deelnemen aan het daarbij behorende, algemeen opvoedende, gemeenschapsleven'. Student zijn is voor haar duidelijk meer dan studeren.

De Kamervoorzitter en de aanvoerder van de ARP, dr. Jan Schouten, ontraden haar de motie bij dit onderwerp in stemming te brengen en adviseren het probleem in een breder kader aan de orde te stellen. Om te voorkomen dat de motie wordt verworpen, houdt zij die daarom aan tot een later tijdstip.

Het initiatief is in deze kwestie duidelijk bij de VVD komen te liggen. Bij een later debat wordt de motie verworpen, want dit succes gunnen de regeringspartijen haar niet. Voor Jeanne Fortanier speelt het welslagen van de industrialisatie daarbij, zoals wij hebben gezien, de belangrijkste rol.¹⁹

Er is tevens sprake van de behoefte een maatschappelijke ontwikkeling in gang te zetten die leidt tot de versterking van de middengroepen. Duidelijk wordt dat in 1958 geformuleerd door Van Riel: 'Zo afkerig als ik ben van nivellering, die in zekere zin altijd een gelijkmaking naar beneden is, zozeer geloof ik in een gelijkmaking naar boven door het gebruik maken van alle dienstbare middelen om alle kinderen, die daarvoor ook maar enigszins geschikt zijn, hoger onderwijs te doen volgen.'²⁰ Deze opvatting zal Van Riel in een of andere vorm nog vaak herhalen. Het is zijn overtuiging dat daardoor een brede volkspartij een factor van betekenis in de Nederlandse politiek kan worden. Maar dan dient men afstand te nemen van de voorstanders van een principieel gericht liberalisme.

Dat is de bron van veel onrust die hij nu en dan veroorzaakt.

Telkens terugkerende fenomenen in het onderwijs zijn de discussies over de klasgrootte en de omvang van het onderwijzersbestand. In 1954 is er weer een periode dat er een tekort is aan onderwijzeressen en onderwijzers. De onderwijzeres die trouwt wordt ontslagen, vervolgens in noodsituaties toch weer voor de klas gezet - maar met een slechtere rechtspositie dan ze als ongehuwde had.

De problemen worden verergerd doordat, vergeleken met 1938, het percentage van het nationaal inkomen dat in 1953 aan onderwijs wordt besteed met een vierde is verminderd. Dat resulteert in onaanvaardbaar grote klassen. Meer dan 35 leerlingen is regel, en klassen met zo'n 45 tot 64 leerlingen zijn geen uitzondering. Bij dat laatste gaat het om 200.000 leerlingen: ongeveer 20% van de totale schoolbevolking.

Hier wordt de grens tussen soberheid en kortzichtigheid in de verkeerde richting overschreden. De zaak wordt nog enigszins draaiende gehouden doordat 1200 gehuwde onderwijzeressen worden ingezet en 283 gepensioneerden zich beschikbaar stellen.

Opvallend is dat Jeanne Fortanier zich in beginsel positief opstelt ten opzichte van een verandering of vernieuwing van het voortgezet onderwijs. De gedachte van keuze- en kernvakken spreekt haar aan. Zij zou voorts graag een verant-

woord aantal experimenten hiermee van start willen zien gaan. Latere onderwijspecialisten zullen een aanzienlijk terughoudender opstelling kiezen. Gedeeltelijk kan dat worden verklaard doordat het plan-G. Bolkestein, de nota-Rutten en de nota-Cals nog niet leven bij hen die in de praktijk van het onderwijs werkzaam zijn, zodat de onderwijswereld daarop niet heftig reageert. Daarnaast geldt dat het Nederlandse onderwijssysteem volgens Jeanne Fortanier zodanige gebreken vertoont, dat de introductie zou moeten worden toegejuicht van een aantal vernieuwingen die de rigiditeit ervan verminderen.²¹

Die instelling bepaalt mede haar houding in het debat over de introductie van het Fries als leervak op de Friese scholen. Dit voorstel wordt in de Tweede Kamer verdedigd door de eerste vrouw die in Nederland achter de regeringstafel heeft plaatsgenomen: de uit de KVP afkomstige staatssecretaris dr. A. de Waal. Zij wijst in dat debat op de grote betekenis van het onderwijs in de Nederlandse taal. Dat hoort tot het cultuurbezit van het gehele volk en maakt onze eenheid tot een levende werkelijkheid. Daarom is het voor haar van belang om na te gaan hoe het verloop van zaken op een tiental proefscholen is geweest.

Met vreugde stelt zij vast dat de spontaniteit bij de leerlingen bij het uitdrukken van gedachten en gevoelens groter was geworden dan voor het experiment. Dat doel wijkt niet af van wat men wil bereiken bij het onderwijs in de Nederlandse taal. Uiteraard dienen er voorzieningen te worden getroffen voor kinderen die verhuizen.

Alles bijeengenomen kan een bijdrage aan het behoud van cultureel erfgoed worden geleverd waarbij zowel het Fries als het Nederlands welvaren.²²

Zowel Zegering Hadders als Jeanne Fortanier hebben zich in een reeks van jaren met enthousiasme op de schoolgeldproblematiek geworpen. Voor de liberalen geldt dat het schoolgeld niet de schoolkeuze door de ouders moet bepalen. De consequentie daarvan is dat als men de keuze doet tussen het afschaffen van schoolgeld voor de leerplichtige leeftijd of voor het vervolgonderwijs daarna, de laatste categorie eerder in aanmerking zou moeten komen dan de eerste.

Hierover voert Jeanne Fortanier een principiële debat met Beel, die de langdurig zieke Cals vervangt. Zij meent dat het meer voor de hand ligt dat voor verplicht onderwijs schoolgeld wordt gevraagd. Kosteloos onderwijs wijst zij af. Zij acht het een ervaringsfeit dat een financiële bijdrage voor bewezen diensten in het algemeen stimulerend werkt voor de aandacht en de belangstelling der betrokkenen. Voor de niet-leerplichtige jeugd is dat al het geval: ouders brengen een offer voor hun kinderen, in het belang van die kinderen, maar tevens tot algemeen nut, omdat de maatschappij van die betere opleidingen de vruchten plukt. Jeanne Fortanier dient een amendement in om deze gedachte gestalte te geven.

Niet onbelangrijk acht zij de gunstige bijwerking van haar gedachtegang voor

de middengroepen. De regering vergt door schoolgeld te vragen voor het vrijwillig onderwijsbelasting van hen 'die van oudsher gewend zijn zich veel te getroosten voor de opleiding van hun kinderen; onderwijzers, leraren en andere intellectuele beroepen; mensen die door de nivelleringspolitiek van de laatste jaren nauwelijks of niet in staat zijn, hun culturele rol in ons volksleven te vervullen'.²³

Het is een betoog dat een aantal elementen bevat die bij dit onderwerp geregeld een rol zullen blijven spelen. De denivellering, de onbelemmerde schoolkeus en het profijtbeginsel (*avant la lettre*) horen tot die categorie.

Oud ziet het schoolgeld als een vorm van belasting en kiest mede daarom voor de boven omschreven verdeling. Men wil een bepaalde groep van de bevolking in het bijzonder laten profiteren van een lastenverlichting. Dat geeft dit debat een bijzonder politieke lading.

Er is in het kabinet echter een compromis gesloten en daar wil Beel aan vasthouden. Daarom dreigt Beel het ontwerp terug te nemen als het VVD-voorstel zal worden aangenomen. Dat gebeurt uiteraard niet.²⁴

In de VVD-Kamerfractie treedt daarna een opvallende verschuiving op in de visie op het schoolgeld. Schoolgeld zal in de jaren zestig en zeventig veeleer beschouwd worden als een rechtvaardige bijdrage voor een genoten goed dan als een belasting. Vandaar dat er gepleit wordt voor het afschaffen van het schoolgeld voor de leerplichtige leeftijd. Waar de overheid een verplichting oplegt, is er reden om terughoudend te zijn met het opleggen van een last.

Mejuffrouw De Waal, die verder geen potten breekt tijdens haar optreden als staatssecretaris, valt wel op door de wijze waarop zij voorrang geeft aan het confessionele beroepsonderwijs. Er doen zich verschijnselen voor die identiek zijn aan wat zich al eerder heeft afgetekend bij het lager onderwijs. Er worden verschillende maatstaven gehanteerd, maar dat feit wordt glashard ontkend. Hoe wel: glashard? Mejuffrouw De Waal zegt het recht niet zonder meer te willen ontkennen op het stichten van een christelijke landbouw-huishoudschool door de Hollandse Maatschappij van Landbouw. Ze wil het erkennen onder bepaalde omstandigheden, afhankelijk van de concrete situatie. De school gaat naar de Christelijke Boeren en Tuinders Bond.²⁵

Een bijzondere plaats kent het Eerste-Kamerlid H.D. Louwes toe aan het huishoudonderwijs als welvaartsbevorderende factor. Dat ligt overigens geheel in de lijn van de socialistische minister van Sociale Zaken J.G. Suurhoff.

Louwes gaat wel verder dan in de VVD wenselijk wordt geacht. Zo bepleit hij niet alleen verplicht huishoudonderwijs voor fabrieksmeisjes, maar ook voor meisjesstudenten. Zijn fractiegenoot mr. R.H. baron de Vos van Steenwijk koppelt daar voor meisjesstudenten de verplichting aan vast om enige tijd in een

gezin te werken als huishoudelijke hulp. Het is niet alleen minister Suurhoff die voor deze inval niets blijkt te voelen. De Vos van Steenwijk kondigt uitdrukkelijk aan niet namens de fractie te spreken.²⁶

In de Nederlandse onderwijspolitiek komen er twee ontwikkelingen op gang die de onderwijswereld in sterke mate beroeren en die de VVD tot grote activiteiten zullen aanzetten. Het is de totstandkoming van de Mammoetwet (een totale reorganisatie van het voortgezet onderwijs) door Cals en de reorganisatie van het universitair bestuur die door prof. dr. G.H. Veringa, minister van Onderwijs en Wetenschappen in het kabinet-De Jong, wordt voorgesteld. Hij is de beoogde opvolger van De Jong in de KVP als lijststaanvoerder en wellicht minister-president.

De Tweede-Kamerfractie van de VVD had zich, zoals wij hiervoor zagen, niet onwelwillend opgesteld ten opzichte van een ingrijpende herstructurering van het Nederlandse onderwijsstelsel. Wel had Jeanne Fortanier bij de presentatie van de nota-Cals daaraan waarschuwend toegevoegd dat er pas 'spijkers met koppen' geslagen konden worden wanneer de Kamer de betreffende wetsontwerpen voor zich zou hebben. Dat voorbehoud was betekenisvol. In brede onderwijskring ontstaat grote onrust omdat Cals' wetsvoorstel wordt ervaren als een vergaande verschraling van het onderwijsaanbod. Er wordt bovendien in de eerste jaren van het voortgezet onderwijs een gelijkvormigheid afgedwongen die het schrikbeeld van intellectuele nivellering oproept.

Het is aan Haya van Someren-Downer om de fakkel van Jeanne Fortanier op onderwijsgebied over te nemen. Het behoeft geen betoog dat zij in de geschiedenis van de VVD een prominente plaats inneemt, doordat zij buiten en na het Kamerlidmaatschap in de VVD belangrijke functies gaat vervullen. Mr. F. Kort-hals Altes constateert terecht: 'De naam van Haya van Someren is onverbreekelijk verbonden met de periode van groei en bloei van het Nederlandse liberalisme sedert het eind van de jaren vijftig.'²⁶

Het gezag om die rol te vervullen verwerft Haya van Someren in de Tweede Kamer, waarvan ze in 1959 lid wordt. Om zich in de moeilijke onderwijsmaterie in te werken, activeert zij de landelijke onderwijscommissie, waarin onder anderen dr. J.N. van der Ende, drs. P. Steenbergen en H.J.L. Vonhoff een belangrijke rol spelen.

Haar hoofdbezwaren zijn velerlei. Een belangrijk principieel bezwaar is dat het openbaar onderwijs wordt achtergesteld bij het bijzonder onderwijs.

De Partij van de Arbeid heeft het daar ook moeilijk mee, maar accepteert het wel. Bij de eindstemming is in die fractie stemdwang opgelegd: waar de meerderheid voor is, moeten ook de tegenstanders voor stemmen. De woordvoerder van de PvdA is C. Kleijwegt, die bij zijn stemverklaring uitspreekt dat de door

Foto verwijderd wegens copyright.

*G.V. van Someren-Downer
[Spaarneslail VoHmrchicj]*

socialisten en liberalen geconstateerde rechtsongelijkheid voor het openbaar onderwijs in de toekomst zo veel mogelijk ongedaan zal worden gemaakt.²⁷

Haya van Someren vindt dat dit punt alleen al van zodanig gewicht is, dat daardoor vóór stemmen onmogelijk wordt. De belofte van Kleijwegt is een loos gebaar en daar voelt het liberale Kamerlid niet voor.

Daarnaast zijn er de onderwijskundige bezwaren. De brugklas is geen behoorlijk middel om te determineren: 'Wij vragen ons af, of men op 13-jarige leeftijd werkelijk kan selecteren voor gymnasium, atheneum, havo of mavo.'²⁸ Voorts is er de positie van het gymnasium, en ten slotte de financiering van deze operatie zonder dat de toerusting van de scholen eronder zal lijden.

De zorgen over de opleiding van onderwijsgeevenden zijn groot. Cals weet op slimme wijze de organisatorische kanten van het wetsontwerp waar de KVP zeer voor is en het onderwijskundig deel dat de PvdA aantrekkelijk vindt, zo aan elkaar te knopen, dat er uiteindelijk een meerderheid ontstaat.

De wijze waarop Haya van Someren de discussie heeft voorbereid, wekt grote bewondering. Tussen haar entree in de Tweede Kamer en de openbare behandeling van de Mammoetwet is ze intensief bezig met overleg en oriëntatie. Voor-

G.V. van Someren-Downer (1926-1980)

Haya Downer wordt geboren met de voornamen Gerarda Victoria. Pas in 1973 wordt haar eerste naam gewijzigd in Haya, haar roepnaam van jongs af. Het tekent haar gevoel voor perfectie dat ze het niet laat bij het *hanteren* van haar roepnaam, maar dat officieel bekrachtigd wil zien. Haya heeft geen gemakkelijke jeugd gehad, omdat haar familie in de oorlog nationaal-socialistische sympathieën koestert. Ze toont dan al een sterk karakter door zich daaraan te onttrekken. Ze voelt mee met haar fractiegenoot Couzy, die in een soortgelijke situatie heeft verkeerd. Op het Barlaeus Gymnasium in Amsterdam is zij een geziene figuur. Hedda van Gennep getuigt van haar: 'Die meid was best.' Ze speelt in het schoolleven ook als oud-leerling een zeer actieve rol. Toneelspelen is een passie. Nog jaren later spreekt ze met warmte over haar rol als Medea. Haar carrière gaat echter niet in de richting van de toneelkunst maar van de journalistiek, na een onvoltooide academische opleiding.

In de padvinderij ontmoet ze Jan van Someren, die haar echtgenoot wordt. Voor het dagblad *De Telegraaf* verzorgt ze aanvankelijk de kunstrubriek, maar na enige tijd wordt de politieke redactie haar werkgebied. Op de krant voelt ze zich als een vis in het water.

Ze is zeer geïnteresseerd in de politiek, en woont in 1948 de oprichtingsvergadering van de VVD in het Amsterdamse Bellevue bij. Niet als journaliste maar als jonge belangstellende, samen met Vönhoff.

Haya excelleert op vele terreinen. Zo verwerft ze bij de vermaarde judoleraar Gé Koning de zwarte band. In die periode een zeldzame graad in deze sport.

In verkiezingscampagnes laat zij zich samen met andere jongeren actief gelden. Per geluidswagen en boot wordt de stad doorkruist. Het levert soms gepeperde ontmoetingen op in een niet overall geestverwante hoofdstad. Haar aanpak van verkiezingscampagnes verraden de school-Citroen in de Amsterdamse afdeling en haar ervaringen bij *De Telegraaf*. Direct, fel, ad rem en niet benauwd voor een stevige formulering.

Zo typeert ze als journaliste op 26 februari 1959 de socialistische aanvoerder Burger: 'Als jongen van tien zwom hij het Hollands Diep over [...]. Er waren moed en wilskracht voor nodig; beide bezit hij. Er was geen doorzicht of tact voor nodig; die bezit hij niet.' Het stuk is haar zwannenzang voor de krant. Een paar weken later is ze Kamerlid. Dan begint een glanzende VVD-carrière.

In de Tweede Kamer is zij een geducht afgevaardigde. Later is ze dat eveneens in de Senaat, waar ze Van Riel in 1976 opvolgt als fractievoorzitter. Ze is een voorzitter die de onder Van der Pols ingezette modernisering met kracht voortzet. Ze activeert de leden en saneert de partijfinanciën door de fameuze 'tientjesacties', een idee van het hoofdbestuurslid P. Vogely, dat ze op een schitterende wijze realiseert. Later zal ze zich als penningmeester opnieuw inzetten om de altijd mage-re partijfinanciën op orde te houden.

Ze is een zeer geziene spreekster met vaak originele invallen. Zo maakt ze van politieke prenten

dia's en vertoont die op haar spreekbeurten om zo de politiek voor buitenstaanders te verlevendigen.

Ze legt een groot aantal kilometers af. Ze is een fervent en hardrijdend automobiliste. Voor de late avondritten naar huis heeft ze overigens wel altijd een herenhoed bij zich, die ze opzet om te verhinderen dat ze wordt lastig gevallen.

Tijd is voor haar een heilig begrip. Ze is bijna dwangmatig bevreesd om ergens te laat te komen. Haar betogen zijn flamboyant en soms ambivalent. Ze voelt zich aangetrokken tot moderne standpunten, maar kiest in de praktijk soms welhaast emotioneel voor zeer traditionele opvattingen.

Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in haar benadering van Van Riel. Ze ziet zeer wel de bezwaren van zijn optreden, maar steunt in het algemeen zijn politieke lijn. Na haar verhuizing naar Rotterdam wordt die ontwikkeling markanter. De samenwerking met Hans Wiegel en Harm van Riel is zo duidelijk dat Aantjes die zal karakteriseren als de drie h's: 'Halen, Hebben en Hou-den'. Eveneens zeer sterk is haar binding met Frits Korthals Altes, secretaris tijdens haar voorzitterschap en haar opvolger als voorzitter.

Op een tweetal cruciale momenten kijkt ze terug. Als DS'70 het kabinet-Biesheuvel in 1972 verlaat, vindt ze dat de VVD moet volgen. Dat gebeurt niet omdat Wiegel dit politiek onverstandig acht. Haya speelt dan met de gedachte dat Wiegel zou moeten worden vervangen, maar het komt niet tot een feitelijke uitvoering.

Een soortgelijke situatie doet zich voor als Andriessen in 1980 aftreedt als minister van Financiën in het kabinet-Van Agt/Wiegel. Dan zwicht ze opnieuw voor de keuze die Wiegel maakt: 'Niet opstappen.'

De grote tragedie in haar leven is dat ze niet tot een kabinet heeft kunnen toetreden. In 1963 wil Geertsema haar niet staatssecretaris van Onderwijs laten worden, omdat hij de fractie niet verder wil verzwakken. Als hij haar dan voorlegt dat hij overweegt de *Elsevier*-journalist Ferry Hoogendijk te polsen, ontploft ze - niet onbegrijpelijk. Later zal ze wel bij diens promotie optreden als paranimf.

In 1967 liggen de kaarten niet anders. Opnieuw ontgaat haar een post in het kabinet omdat de Kamerfractie haar niet kan missen. Helaas is zij in 1977 al zo ernstig ziek dat ze niet tot het ministerschap van Onderwijs en Wetenschap kan worden geroepen.

Haar laatste jaren verlopen tragisch. Daardoor is het einde van haar politieke loopbaan (bijvoorbeeld door het verloop van het abortusdebat in de Eerste Kamer in 1976) minder glanzend dan haar gegund zou zijn.

Haya van Someren is in brede kring populair geweest. Bij verkiezingen voor de Rijnmond en de Provinciale Staten van Zuid-Holland in 1966 weten de kiezers haar, hoewel ze onverkiesbaar staat, te vinden. Met voorkeurstemmen wordt ze ruimschoots gekozen. Plichtmatig neemt ze de laatste functie aan, maar een enthousiast Statenlid is ze niet geworden.

Als Haya overlijdt, is de partij diep verslagen. Haar moedige gevecht tegen de kanker, een gevecht

dat zij moest verliezen, en haar controle over de gang van zaken gedurende haar laatste levensdagen maken diepe indruk. Ook daarin was zij een perfectioniste.

Dat een van de zalen in de Tweede Kamer haar naam draagt is een terecht eerbetoon aan een belangrijke politica.

al het ontrafelen van de planprocedure, waar de achterstelling van het openbaar onderwijs in ligt besloten, is een zeer intelligente wijze van politiek bedrijven.²⁹

Op de universiteiten en hoge scholen neemt de onrust onder studenten toe. Ongetwijfeld wordt die mede veroorzaakt door de grote toeloop van studenten. Dit op zichzelf zeer gewenste resultaat van een beleid dat erop is gericht om deze onderwijsinstituten toegankelijker te maken, levert binnen de instellingen aanzienlijke organisatorische problemen op. In 1938 waren er 12.000 studenten, in 1952 zijn dat er 29.000. Die groei zet zich verder in hoog tempo voort.

Om een aantal zeer uiteenlopende redenen is er in het buitenland studentenverzet. In Nederland is de als verouderd ervaren bestuursstructuur een steen des aanstoets. Vooral de vrijwel onbeperkte macht van de hoogleraar wordt door studenten afgewezen.

In de VVD-Tweede-Kamerfractie is dr. K. van Dijk de specialist op dit gebied. In de Eerste Kamer wordt de onderwijsportefeuille in eerste aanleg behandeld door dr. P.G. van der Vliet, maar Van Riel laat zich evenmin onbetuigd.

Zijn verklaring voor de oproerigheid is dat het niet zoveel moeite en concentratie meer kost om een meisje uit haar blouse te krijgen. Op de vraag van Joop van Tijn, wat nu de primaire oorzaken zijn van wat Van Riel pleegt te noemen: de 'oproerkraaijerij' van het Westen, volgt een korte beschouwing.

In de eerste plaats een gemis aan voldoende emotionele inhoud onder groepen die tevens - bij alle verschuivingen in de tijd - gelijkgesteld kunnen worden met studenten en kantoorbedienden, afkomstig uit niet-proletarische milieus. Tot circa dertig jaar geleden werd een groot deel van de vitale energie van die mensen gebruikt voor de bestrijding van de sexuele instincten.

Als je drie maanden bezig bent om een blouse losgeknoopt te krijgen, heb je geen tijd over om je emotioneel met andere dingen bezig te houden.³⁰

Voor de meest begaafden bepleit Van Riel een speciale behandeling. Hij wil een apart studietraject voor hoogbegaafden, waar men alleen via een streng vergelijkend examen kan worden toegelaten. Hij ziet daar een vorm van sociale demo-

cratisering in: 'Wanneer men deze opleiding, die automatisch tot de topfuncties in de samenleving voert, alleen via het vergelijkend examen openstelt en niet meer afhankelijk maakt van de vraag, wie de studie betaalt, is dit naar mijn gevoel op dat punt een uitgesproken vooruitgang.'³¹

De duur van het overleg over veranderingen put het geduld van de studenten uit, en zo komt het tot een bezetting van de Economische Hogeschool van Tilburg. Deze ontwikkeling veroorzaakt een stroomversnelling in de andere universiteiten. In Amsterdam komt het eveneens tot een bezetting: van de aula en het administratief centrum 'het Maagdenhuis'.

Minister Veringa komt dan kort daarna met een nota over bestuurs Hervorming van universiteiten en hogescholen.³² In zijn voorstellen probeert Veringa een middenpositie in te nemen. Van Dijk kan zich daar goed in vinden, al poogt hij in de bestuurscolleges, waarin studenten zitting nemen, een vorm van proportionaliteit in te voeren. Daarmee beoogt hij het aantal te bezetten zetels in overeenstemming te brengen met het opkomstpercentage van studenten bij de verkiezingen van de universiteitsraden. Het voorstel is kansloos. De VVD-fractie besluit er geen consequenties aan te verbinden bij het uiteindelijke stemgedrag.

In de universitaire gemeenschap is het enthousiasme niet groot. Dr. P.A. Delvaux vertolkt de mening van hen die denken dat het begrip democratiseren onduidelijk is, als het om onderwijsinstellingen gaat die aan democratisch gezag zijn onderworpen en zich daarnaar gedragen. Hij meent dat de autonomie van de universiteiten door de Wet Universitaire Bestuurs Hervorming 1968 ernstig zal worden aangetast.³³ Die opvatting wordt door de Kamerfractie niet onderschreven. Van Dijk meent dat de tot dan geldende Wet Wetenschappelijk Onderwijs (WWO) vervangen moet worden. Dat gebeurt door de Wet Universiteits Bestuur (WUB). Dit standpunt wordt door alle Kamerfracties zonder uitzondering gedeeld.

Met welke inzet curatoren zich ook van hun taak kwijten, de omstandigheid dat zij hun zwaar te vervullen hoofdfunctie in het openbaar bestuur hebben, maakt de adequate invulling van het universitair bestuur illusoir. Soms is er sprake van een directe belangentegenstelling. Zo moeten burgemeester Becht van Tilburg en burgemeester Samkalden van Amsterdam optreden bij de bezettingen in hun steden als handhavers van de openbare orde.

De periode van het kabinet-Biesheuvel die hierop volgt, duurt te kort om tot ingrijpende veranderingen te komen. Het kabinet-Den Uyl, dat daarna aantreedt, brengt de nodige onrust, niet in de laatste plaats op onderwijsgebied. Minister van Onderwijs prof. dr. J. van Kemenade en staatssecretaris prof. dr. G. Klein, die zich speciaal belast met het hoger onderwijs, bombarderen de onderwijswereld en de Kamer met nota's en commissies. Door de VVD-fractie wordt tegen-

gas geboden door een kwartet onderwijsspecialisten. Vooral het gedram van de minister om voordat de Mammoetwet goed en wel is ingevoerd opnieuw het onderwijsgebouw ondersteboven te keren en de middenschool te introduceren, is doelwit van kritische beschouwingen. Er moet voor alles rust komen in het onderwijs, is de liberale opvatting.

Bij het hoger onderwijs wordt de belasting buitengewoon zwaar: 'De WUB ontpopt zich namelijk als een monster dat menselijke energie, tijd en papier verslindt. Tegenover dergelijke vraatzucht kan geen goede betrokkenheid, geen spreiding van controle op invloeden gedijen.' Aldus een rapport van de Teldersstichting uit deze periode.³⁴

In ditzelfde geschrift wordt gewezen op het gevaar dat zich een vlucht van de kwaliteit zou kunnen voordoen. Daarbij mag niet worden gegeneraliseerd: de buitenwereld met alternatieve mogelijkheden verschilt per vakgebied. Het werkklimaat is minder aantrekkelijk; dat is 'mede een gevolg van de vele tijdrovende en weinig vruchtdragende vergaderingen en van de onrust in het universitaire bedrijf, veroorzaakt door de bestuursstructuur van de WUB'.³⁵

Het is in deze atmosfeer dat prof. dr. A. Pais in het kabinet-Van Agt/Wiegel aantreedt als minister van Onderwijs. De politieke top van het parlement wordt iets verzwaaard. Een minister zonder portefeuille wordt belast met het wetenschapsbeleid (dus nadrukkelijk niet het wetenschappelijk onderwijs). Het aantal van twee staatssecretarissen blijft ongewijzigd. Zij zullen zich in het bijzonder met basisonderwijs en beroepsonderwijs bemoeien, maar een van hen wordt door Pais gekortwiek. Het betreft A.J. Hermes, die het kleuter- en basisonderwijs wil hervormen, maar dat ziet Pais als zijn eigen taak.

De keuze is op Pais gevallen, omdat Wiegel van hem verwacht dat hij in het kabinet de liberale inbreng op sociaal-economisch terrein zal versterken. Het kabinet heeft zich puinruimen tot doel gesteld, vanwege de uit de hand gelopen boedel die het kabinet-Den Uyl heeft nagelaten. Voorts zal de financiële situatie op het Departement van Onderwijs en Wetenschappen door hen moeten worden gesaneerd.

In de onderwijswereld zijn er enige verwachtingen over het ongedaan maken van ongewenste ontwikkelingen binnen het onderwijs, zoals die vanaf het invoeren van de Mammoetwet hadden plaatsgevonden. Daarbij gaan velen ervan uit dat dit kabinet spoedig verdwijnt. Pais proeft dat er op het departement niet anders wordt gedacht. Hij maakt daarom bij de eerste ontmoeting met de ambtelijke top duidelijk dat dit kabinet de rit wil uitdienen en dat het verstandig zou zijn daarmee rekening te houden.

Met zijn financieel-economische inbreng in het kabinet in zijn geheel stelt Pais niet teleur. Hij houdt, evenals prof. dr. W. Albeda, de minister van Sociale Zaken, lange verhalen in de ministerraad. Hij had weliswaar in het VVD-verkiezings-

programma gepleit voor minstens achttien miljard bezuinigingen in vier jaar tijd, maar de praktijk blijkt weerbarstiger dan de programbedenker zich kon voorstellen. Het komt erop neer dat ombuigen zeer gewenst is, maar dat onderwijs er geld bij moet krijgen voor het oplossen van personeelsproblemen en het verbeteren van voorzieningen.³⁶ Dit is niet alleen de weergave van de toenmalige directeur-generaal rijksbegroting drs. Th.A.J. Meys. Minister van Financiën mr. F.H.J.J. Andriessen getuigt eveneens van dit probleem. 'Pais heeft mij als *big spender* zelfs zwaar tegengewerkt.'³⁷ Van Aardenne drukt zich vriendelijker maar niet anders uit:

*En met Arie Pais, de VVD-minister van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen [onjuist-HJLV], zat ik in de partijcommissie die het rapport 'Puinruimen' schreef. De hyperindividualist Pais was niet meer zo puinruimerig toen hij eenmaal minister was en daar plaagde ik hem soms mee. Als iedereen moest inleveren begon hij een uitgebreid betoog over de wereldeconomie, dat eindigde met de conclusie dat op onderwijs niet kon worden bezuinigd.'*³⁸

Bij het indienen van de begroting voor het dienstjaar 1980 weigert Pais de onderwijsbegroting op de afgesproken datum te produceren. Hij overschrijdt de termijn zodanig, dat de Staatsdrukkerij op Prinsjesdag niet voor een gedrukte tekst kan zorgen. Het kabinet heeft er de avond voor die Prinsjesdag nog laat over vergaderd.

De conclusie moet luiden dat er door de opstelling van de loyalisten in het CDA, die het kabinet-Van Agt niet wensen, door het optreden van de minister van Sociale Zaken Albeda (sterk gesteund door de CDA-fractievoorzitter) en door het gedrag van de *spending* ministers, waarbij Pais een hoofdrol vervult, van de taakstelling 'puinruimen' niets terecht komt.

In de VVD ontstaat daarover zeer grote onrust. Niet alleen wanneer Andriessen aftreedt als minister van Financiën, maar ook een jaar later, in augustus 1980, vindt men de situatie zodanig dat Rietkerk (dan fractievoorzitter), Zoutendijk (die de dan al doodzieke Haya van Someren vervangt als voorzitter van de Eerste-Kamerfractie) en Korthals-Altes (partijvoorzitter) menen dat de VVD met het kabinet moet breken. Na een spannende avond in hotel Royal besluiten de VVD-ministers onder leiding van Wiegel dit niet te doen, en uiteindelijk leggen Rietkerk en de zijnen zich daarbij noodgedwongen neer. De kritiek op Pais en Van Aardenne is daarmee niet van tafel, maar hij heeft geen politieke gevolgen.

Terug naar het onderwijs. Op dit gebied is Pais bepaald productief. Hij benut de door hem verworven financiële ruimte om een aantal knellende personeelsproblemen op te lossen. Maar ook anderszins weet hij de aandacht te trekken.

Zo staat in de Memorie van Toelichting het deel dat over dat onderwerp gaat in de Friese taal.

Minister Pais leidt in 1979 een delegatie naar China om de uitwisseling tussen studenten uit China en sinologen en geologen uit Nederland te bevorderen. Hij besluit zijn gastheren te verrassen door zijn tafelspeech gedeeltelijk in het Chinees te houden. Het Nederlandse gezelschap is ondergebracht in een luxe-accommodatie met verschillende paviljoens, die aan de bovenzijde van de deur een groot rooster hebben. Als de minister hardop zit te oefenen op zijn speech,

dan is dat buiten hoorbaar. Wanneer een van de reisgenoten nog even iets met Pais wil overleggen en naar zijn paviljoen gaat, ontdekt hij dat dit een bron van groot vermaak is voor de Chinese wachtposten. Die zitten zich voor de drempel van het paviljoen uitbundig vrolijk te maken als zij luisteren naar de stroom van klanken die de excellentie produceert. Zo oogst Pais met één tafelspeech een veelvoudig succes.

Van geheel andere orde is de indrukwekkende rede die hij houdt als W. Aantjes in 1978 van diens voetstuk wordt gestoten als fractievoorzitter van het CDA vanwege het verzwijgen van zijn oorlogsverleden. Pais moet daarbij tussen twee klippen door zeilen. De oppositie verwijt het kabinet het Rijksinstituut van Oorlogsdocumentatie en de directeur daarvan prof. dr. L. de Jong onvoldoende in de hand te hebben gehouden. Bovendien is de voorzitter van de Tweede Kamer te laat en onvoldoende geïnformeerd.

Dat vergt een straffe verdediging van het instituut, waarvoor Pais de eerst verantwoordelijke is. Tegelijkertijd moet de indruk van een strafexpeditie tegen Aantjes, die zowel fractievoorzitter van het CDA is als aanvoerder van de loyalisten, worden vermeden. Voor Pais persoonlijk komt daarbij dat hij in de oorlog tot degenen hoorde voor wie de bezetter 'een speciale aandacht had'. 'Dat die vervloekte oorlog dit na 33 jaar nog moet aanrichten,' aldus Pais. 'Wie zijn de overwinnaars en wie de verslagenen?'³⁹

Een majeure operatie is de nieuwe opzet van het wetenschappelijk onderwijs die Pais tezamen met de minister van Landbouw mr. A.P.J.M.M. van der Stee (verantwoordelijk voor de Landbouw Hogeschool te Wageningen) in mei 1978 gestalte geeft in de nota *Hoger Onderwijs voor velen*. Hierin wordt de tweefasenstructuur geïntroduceerd. Voor het doctoraalexamen is de eerste fase van vier jaar bestemd, voor het postdoctorale deel - de tweede fase - is twee jaar beschikbaar. Daaraan zal ongeveer 40 procent van de studenten deelnemen, is het uitgangspunt.

Het ingrijpende voorstel leidt tot negatieve reacties. In een enkel opzicht wijkt de kritiek niet af van de liberale bezwaren tegen Van Kemenade: het ongeduld van de minister om, terwijl de herstructurering nog in volle gang is, alweer met een nieuwe opzet te komen.

Meer instemming verwerft Pais door lectoren de titel professor toe te kennen. De positie van de lectoren gaf reden tot onduidelijkheid en bij de betrokkenen niet zelden ergernis. De oplossing van de minister wordt daarom als een verbetering ervaren.

Op wetgevend gebied is Pais bijzonder productief. De nieuwe wet op het basis-onderwijs (1981) is er een voorbeeld van. Daarbij voert hij de leerplichtige leeftijd in vanaf vijf jaar. Dat wetsvoorstel wordt met algemene stemmen aangenomen. Overeenkomstig de afspraak bij de kabinetsformatie behandelt Pais de principiële hoofdlijnen en het kader voor het wetsvoorstel en beperkt staatssecretaris Hermes zich tot de (overigens niet onbelangrijke) technische invulling.⁴⁰

Datzelfde jaar volgt de regeling van de medezeggenschap van personeel, ouders en leerlingen. Het oogstjaar wordt gecombineerd met de indiening van wetsvoorstellen op het gebied van het Hoger Beroepsonderwijs en het Wetenschappelijk Onderwijs. Een met meerdere collega's ingediende nota over de volwasseneneducatie vormt het slotakkoord.

Desondanks blijft in brede kring het onvoldane gevoel bestaan dat Pais medeverantwoordelijk is voor het niet bereiken van de hoofddoelstelling van het kabinet-Van Agt/Wiegel: het saneren van de financiën. Daaraan wordt het verlies van twee zetels bij de Kamerverkiezingen geweten.

Hans Wiegel vindt het daarom noodzakelijk om bij het debat over de regeringsverklaring van het tweede kabinet-Van Agt (Van Agt/Den Uyl) dit beeld te retoucheren. 'Is het waar dat het vorige kabinet er met de pet naar heeft gegooid?' vraagt hij zich af. Van Agt (uiteraard niet onbevooroordeeld): 'Noch de nota van Van der Stee noch enkel ander document dat mij ter beschikking staat wetstigt de conclusie dat in enige fase door het Kabinet met petten zou zijn gegooid op welk terrein dan ook.' Voorts moet 'ferm worden weersproken' dat het kabinet-Van Agt/Wiegel een chaotische situatie zou hebben achtergelaten.⁴¹ Dat laatste zou ook wel heel erg zijn geweest, maar helemaal overtuigen doet deze uitwisseling van opvattingen toch niet.

Na de oppositieperiode in 1981 en 1982 neemt de VVD deel aan het kabinet-Lubbers. Op het departement van Onderwijs en Wetenschappen wordt mevrouw drs. N. (Nel) Ginjaar-Maas staatssecretaris. Veel speelruimte zal zij niet krijgen van de minister, drs. W.J. Deetman. Haar taak is het speciale aandacht te besteden aan experimenten en ontwikkelingen in het voortgezet onderwijs.

Het voortgezet onderwijs heeft haar bijzondere aandacht altijd gehad. Zij is een tegenstandster van de middenschool, als enige mogelijkheid voor leerlingen die het basisonderwijs achter zich laten.⁴²

Dat maakt haar positie niet eenvoudig. Het CDA is geporteerd voor experimenten met het voortgezet basisonderwijs. Mevrouw Ginjaar maakt zich grote zorgen over de onrust die dit weer in onderwijsland teweeg zal brengen. Maar aan een compromis valt in een coalitie nu eenmaal nooit te ontkomen.

Compromisloos is zij voor zover het over wiskunde gaat. In dat opzicht is zij een bondgenote van de liberale fractievoorzitter in de Eerste Kamer Zoutendijk: 'Wiskunde dat vind ik een centraal vak. Alle leerlingen moeten wiskunde krijgen.'⁴³

Een ander belangrijk thema is het behoud van het gymnasium. Daar zal ze in slagen.

Het is een periode waarin aan het ministerie van Onderwijs zware bezuinigingstaakstellingen worden opgelegd. Vooral een extra salariskorting van drie procent is moeilijk te verteren. In de Senaat wordt dat voorstel bijna verworpen. Het VVD-Eerste-Kamerlid dr. A. van Boven had willen tegenstemmen. Hij kan dat echter niet meer doen wanneer CDA-senatoren absent zijn zonder iets vooraf te melden. Nu is zijn stem doorslaggevend, en betekent het, als hij tegenstemt, dat ernstige politieke gevolgen niet zullen uitblijven. Na een uiterst pijnlijk afwegings- en overtuigingsproces, waarbij Zoutendijk zich terdege laat gelden, besluit Van Boven zijn stem toch aan het kortingsvoorstel te geven. Een zure zaak, is het algemeen oordeel in de VVD.

Zuur is in het algemeen de ervaring tijdens het tweede kabinet-Lubbers. De VVD is in zichzelf verdeeld en de stemming is in mineur. De onderlinge verhoudingen tussen de liberale ministers en staatssecretarissen zijn, zoals eerder opgemerkt, verre van goed.

De kabinetscrisis is daarvan een rechtstreeks gevolg.

Daarna komt een voorlopig einde aan directe liberale inbreng op het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. De gedachtevorming over onderwijs staat binnen de VVD daardoor natuurlijk niet stil. Dat blijkt uit het concept-verkiezingsprogramma voor de verkiezingen van 1998: 'Onderwijs is een van de belangrijkste instrumenten voor individuele ontplooiing en economische en sociaal-culturele vooruitgang.'⁴⁴ Daarbij heeft men het beleidsvoornemen voor ogen om kwaliteitsverbetering te bevorderen en geen nieuwe structuurdiscussie te entameren.

Dat past in de lijn van vijftig jaar liberale onderwijsopvattingen.

De VVD en het cultuurbeleid

Net als het onderwijs heeft het cultuurbeleid, met al zijn verschillende facetten, altijd grote aandacht van liberalen gehad. Daarbij zijn nogal eens tegenstellingen aan het licht getreden die zich soms verdichtten tot tegenstrijdigheden.

In de eerste plaats de vooropstelling dat dit bij uitstek een beleidsterrein is waar de individuele mens zijn talenten moet ontplooiën en zijn persoonlijke schoonheidsbeleving of andere emoties ervaren zonder inmenging van autoriteiten. Alleen: die autoriteiten zijn soms onmisbaar om het cultuurgebouw in stand te houden. Gemeenschapsgelden kunnen niet worden gemist. Al zal, met liberale instemming, sponsoring in sommige gevallen soelaas bieden.

In de tweede plaats de behoefte om de vrijheid van meningsuiting te garanderen, en daartegenover de verleiding om wat onwelgevallig is niet alleen te brandmerken als onacceptabel, maar al te vaak ook te bepleiten dat daar iets met de subsidiekraan aan wordt gedaan. Zelfs in deze dagen staat een liberaal volksvertegenwoordiger nog wel eens in deze traditie.

Het schoolvoorbeeld daarvan is echter niet het pleidooi om subsidies van sociale of culturele instellingen te verminderen of af te schaffen bij al te kritisch geachte uitlatingen tegen het regeringsbeleid. Wél een voorbeeld zijn de schriftelijke vragen van Wendelaar aan minister Rutten om te verhinderen dat een vijftiental moderne schilderijen van Nederlandse kunstenaars naar een tentoonstelling in Pittsburg gaan. Daardoor zou 'Nederlands grote naam op het gebied van de schilderkunst te Pittsburg worden geschaad'.¹

In de derde plaats het opkomen door liberale afgevaardigden en bestuurders voor een verbetering van de positie van de cultuur in onze samenleving, terwijl tegelijkertijd het geld, daaraan besteed, in de achterban nogal eens van negatief commentaar wordt voorzien.

In de vierde plaats worden de culturele uitgaven nogal eens afgewogen tegen de noodzakelijke kosten om de defensie te versterken. Niet altijd wordt daar zo krachtig stelling tegen genomen als door Zegering Hadders in de Tweede Kamer: 'Als wij van ons volk grote offers getroosten voor onze defensie, dan doen wij dat juist terwille van onze cultuur en dan mag het niet zo zijn, dat de cultuur in haar verschillende uitingen verkommert door de offers welke wij op een ander gebied brengen.'²

Tenslotte worden er geregeld pleidooien gehouden voor een grotere culturele component in het onderwijsprogramma, terwijl de vorming daarvan buiten schoolverband, zoals door socialisten en christen-democraten bepleit, terughou-

dend wordt benaderd. 'Iedereen moet zijn eigen culturele context kunnen bepalen,' zo formuleerde het liberale Eerste-Kamerlid drs. Y.P.W. van der Werff het.³

Daarnaast spelen op dit gebied de provincies en de gemeenten een zeer gewichtige en omvangrijke eigen rol. Het vormgeven van een beleid door de centrale overheid is daardoor slechts beperkt mogelijk. In het algemeen zullen liberalen die gedachte toejuichen. Het betekent echter wel dat er zich daardoor sterk uiteenlopende praktijken voordoen. De afstand tussen Kamerlid en achterban of programma is een gegeven, de afstand tot de lokale of regionale bestuurder is naar twee kanten toe groter. Zowel het behoud als het experiment kunnen op het gemeentelijk niveau sterk afwijken van de landelijk uitgedachte politieke desiderata.

Zo is in Amsterdam de voorzitter van de VVD-raadsfractie R.Th.J. le Cave-lier een fervent voorstander van het bouwen van een groots opgezet operagebouw. Hij brengt dat punt bij herhaling ter sprake.

Zijn motief is dat de hoofdstad daaraan dringend behoefte heeft, omdat er in de pauzes op een goede manier zaken kunnen worden gedaan, vooral met buitenlandse relaties. Die redegeving komt niet voor in rapporten van landelijke VVD-commissies die zich met de cultuur bezighouden. De conclusie moet daarom luiden dat beschouwingen over het cultuurbeleid in het algemeen een pluri-form karakter zullen hebben. Vandaar de constatering dat in die zin een één-vormige liberale cultuurpolitiek niet bestaat.⁴

Dat ligt duidelijk anders waar het om de media gaat. Van het ogenblik af dat de radio zijn intrede doet, ontmoet de wijze van distribueren van uitzendmogelijkheden door de overheid scherpe kritiek. Na de komst van de televisie wordt die nog feller. De onredelijkheid van het omroepstelsel ten opzichte van liberalen en communisten is in toenemende mate manifest.

Bij de intrede van de VVD in het parlement in 1948 heeft zich op het gebied van de cultuurpolitiek juist een radicale omslag voltrokken. Direct na de bevrijding is de portefeuille toevertrouwd aan de socialistische-doorbraakdominee prof. dr. G. van den Leeuw, die een 'actieve cultuurpolitiek' voorstaat. Daartoe heeft hij het departement van Onderwijs Kunst en Wetenschappen met een zware beleidsafdeling voor Kunst en Wetenschappen uitgebreid. Hij is bij zijn personeelsselectie weinig gelukkig en bovendien politiek onverstandig; hij let er meer op of iemands politieke richting overeenkomt met de zijne dan op de geschiktheid voor de ambtelijke taak op het departement.⁵

Zijn denkbeelden maken de KVP huiverig voor wat er op dit gebied te gebeuren staat. Daarom eisen de katholieken na de verkiezingen van 1946 het departement op voor een geestverwant. Dit wordt dr. J.J. Gielen, een oud-inspecteur van onderwijs. Hij draait de klok snel terug en heft de door Van der Leeuw in diens korte ambtsperiode tot stand gebrachte ambtelijke uitbreiding onmiddellijk weer op.

Op 24 juli 1963 wordt het kabinet-Marijnen beëdigd. De mediawetgeving zal voor dit kabinet in 1965 het struikelblok blijken.

De ministers van de confessionele partijen spannen zich met de oppositionele Partij van de Arbeid in om het verzuilde systeem onge-rept in stand te houden. Dat betekent dat er een einde zal komen aan de activiteiten van het radiozendschip Veronica, een zogeheten piratenzender, die net buiten de territoriale wateren ligt.

Zo ver is het nog niet, maar als de zender op 22 november 1963 ineens uit de lucht is, wordt er gedacht aan een onverhoedse ingreep door het nog betrekkelijk jonge kabinet.

Opgeschrikt door veel telefoontjes belt Haya

van Someren met een van de gebroeders Ver-weij, de eigenaren van Veronica. Het ant-woord is helder: na het overlijden van Konin-gin Wilhelmina had Veronica gewoon zijn lichte muziekprogramma met de luidruchtige reclameboodschappen voortgezet en daarop was veel kritiek geuit. De gebroeders Verweij willen soortgelijke protesten ont-gaan nu de moord op president John Ken-nedy eveneens tot heftige publieke reacties leidt. Daarom hebben ze het Veronica-pro-gramma stilgelegd, teneinde aanstoot te ver-mijden.

Maar, zo zeggen ze geruststellend tegen Haya: 'Straks gaan we weer door. Er is al een bottertje met Bach onderweg.'

De Partij van de Arbeid legt zich daar node bij neer, maar verzet zich tegen de terugkomst van Gielen als minister in 1948. Zoals in een vorig hoofdstuk beschre-ven gaat formateur Beel daar uiteindelijk mee akkoord.

Rutten treedt aan als minister en wordt na ruim een jaar gesecondeerd door mr. J.M.L.Th. Cals als staatssecretaris. Die zal zich met het mediabeleid belas-ten. De aanzetten om direct na de bevrijding tot een nationale omroep te komen worden de kop ingedrukt. Cals voltooit de restauratie van de oude toestand.

Opvallend is dat behalve bij de VVD ook in de kring van de CHU de gedachte bestaat aan een wijziging van het omroepbestel. Maar daar is het niet meer dan een korte opflikking. Dr. H.W. Tilanus moet er niets van hebben en zijn invloed in de Unie is groot, al bestaat daar op velerlei gebied een scala van meningen⁶.

Hoe moeilijk het vraagstuk politiek ligt, blijkt uit de parlementaire geschie-denissen van de omroepwet. In 1949 wordt Rutten om een omroepwet gevraagd. Cals deelt in juni 1950 in de Eerste Kamer mee dat er een wetsontwerp gereed is. In 1953 volgt de indiening van het wetsontwerp. En nu begint de stroperig-heid van de politieke procedure eerst goed te werken. Het voorlopig verslag volgt in 1954 (het antwoord van de Kamer aan de regering). De memorie van ant-woord van de inmiddels minister geworden Cals komt pas in 1959.

R. Zegeering Hadders (1912-1991)

Roelof Zegeering Hadders is wel de onderkoning van Drenthe genoemd.

Op velerlei gebied heeft hij al snel een vooraanstaande positie bekleed. Zoals veel generatiegenoten begint hij zijn publieke leven in de Bond voor Staatspensionering. Voor die organisatie, waarin veel vrijzinnige politici en aankomende politici actief zijn, is hij voor de oorlog regelmatig op pad.

Met zijn grote gestalte en zijn stem als een klok maakt hij op grote vergaderingen indruk. Maar hij is eveneens een meester in het overleg in kleine kring, wat in Drenthe voor het welslagen van ondernemingen minstens zo belangrijk is.

In 1939 doet hij voor de Liberale Staatspartij zijn intrede in Provinciale Staten van Drenthe en in de gemeenteraad van Emmen; in beide gevallen met voorkeurstemmen. Hij wordt direct gekozen tot wethouder. In zijn portefeuille zitten onder meer onderwijs, financiën en personeelszaken. Bekend is dat hij van elke solliciterende onderwijzeres of onderwijzer aan de openbare school tenminste één (proef)les bijwoont.

In de waterschapswereld opereert hij als voorzitter van het waterschap de Runde. Hij is afkomstig uit een Emmense familie van landontginners, en als zodanig is hij ook zijn loopbaan begonnen. Hij staat bekend om de royale wijze waarop hij steun verleent aan landbouwers om tot verbeteringen in hun bedrijfsvoering te komen. In die Drentse kring staat hij ook als paardenliefhebber in aanzien.

Van 1946 tot 1948 is hij voor de Partij van de Vrijheid lid van de Eerste Kamer. In dat laatste jaar steekt hij het Binnenhof over, om voor de VVD lid van de Tweede Kamer te worden. Tot 1971 blijft 'de langste man van de Kamer' lid van de VVD-fractie.

Zijn hoofdactiviteit is Verkeer en Waterstaat, maar vooral in de beginjaren is hij actief bij onderwijs en cultuur. Befaamd is zijn vernietigende bespreking van de eerste uitgave van de *Gouden Gids*. Norbert Schmelzer, de fractievoorzitter van de KVP, die commissaris is bij de betreffende uitgever, komt geschrokken informeren of de VVD-fractie soms een strafexpeditie tegen zijn onderneming beoogt.

In de Tweede-Kamerfractie geniet Zegeering Hadders groot vertrouwen. Hij volgt Korthals op als vice-voorzitter in de fractie. Tijdens kandidaatsstellingsperiodes biedt hij grote collegiale steun aan collega's die een minder onaantastbare positie bekleden dan hij. Zo treedt hij voor hen in het krijt op de vergadering van de verkiezingsraad.

Als Oud hem in 1962 met veel kracht poogt te bewegen tot speciale steun aan een van de kandidaten die hun plaats dreigen te verliezen, mr. E.G. van Dijk, krijgt hij nul op het rekest. Zegeering Hadders staat er voor *alle* collega's die zwak staan, en niet alleen voor de favoriet van Oud.

Kenmerkend is dat hij elke dag dat hij buitenshuis vertoeft telefonisch contact opneemt met zijn

echtgenote. Hij neemt daar alle tijd voor en beveelt het jongere collega's aan als goede gedragsregel.

Voor de gemeente Emmen is hij van grote betekenis geweest. Zo zou het Dierenpark niet de huidige vlucht hebben kunnen nemen als Zegering Hadders zich er niet intensief mee had bemoeid. Hij heeft er vanaf de drempel van zijn huis mee te maken gehad.

In 1984 wordt hem door de VVD de Thorbeckepenning toegekend. Voor zijn grote maatschappelijke verdiensten ontvangt hij hoge Koninklijke onderscheidingen: Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw en Commandeur in de Orde van Oranje Nassau.

Zijn laatste levensjaren zijn niet geheel vrij van financiële zorgen. Hij heeft in goed vertrouwen veel nieuwe ondernemingen mogelijk gemaakt die de recessieperiode van de jaren tachtig niet overleven. Daardoor wordt hij ook zelf zwaar getroffen.

R. Zegering Hadders
[Fotoarchief VVD]

Vervolgens komt de televisie (letterlijk) in beeld en dat betekent dat het wetsontwerp moet worden aangevuld. In 1965 wordt dat het struikelblok voor het kabinet-Marijnen. In 1966 dient minister mr. M. Vrolijk het wetsontwerp in en in 1967 is het minister dr. M.A.M. Klompé die de omroepwet door de Staten-Generaal leidt.

Dat betekent bij elkaar zeventien jaar liberaal 'jachtgebied'.

Cultuur is in die eerste naoorlogse jaren een luxeartikel. In het licht van de problemen van de wederopbouw, de verslechterende relatie met de Sovjet-Unie, de financiële problemen, de watersnoodramp van 1953, Indonesië en Korea is dat niet verbazingwekkend. De duidelijke aanzet van Van der Leeuw, maar die is slechts één jaar minister, wordt door de KVP als bedreigend ervaren voor de eigen identiteit. Gielen, Rutten en Cals zullen die weg daarom afsluiten.

Hoe verloopt daartegenover het liberale tegenspel? In die kring is men niet in alle opzichten ingenomen met de cultuuropvattingen van Van der Leeuw, maar de weerzin tegen de verzuiling en in de beste ogenblikken tegen domperij is zeker niet minder sterk.

Er is alle ruimte voor een eigen opstelling. In de Kamer wijst Zegering Hadders erop dat naar liberaal inzicht de overheid op dit punt beslist een taak heeft. Hij wijst de dichter Bernard Verhoeven, die voor de KVP in de Tweede Kamer zit, erop dat Thorbeckes 'kunst is geen regeringszaak' niet zo letterlijk moet worden opgevat, en hij helpt hem aan het volledige citaat.

Natuurlijk geven liberalen er de voorkeur aan dat in eerste instantie particulieren de kunst moeten steunen, maar de belastingdruk maakt het onmogelijk die taak te vervullen. En dan heeft de overheid een plicht. Wel blijft een liberale commissie in 1952 bij het Thorbeckiaanse standpunt 'dat de overheid niet moet worden gemengd in de beoordeling van kunst; dit moet door jury's gebeuren'.⁷

Wendelaar pleegt die grens nog wel eens uit het oog te verliezen. Soms in positieve zin, als hij de radio prijst als een te waarderen cultuurgoed. Maar dan treedt hij weer eens op als recensent, wanneer hij stelt dat er op muzikaal gebied nog heel veel te wensen blijft.⁸ En daar laat de senator het niet bij. Hij vestigt een slechte traditie door bij het onderwerp kunsten in 1952 niet alleen zijn pijlen te richten op het gedicht 'Oote' van Jan Hanlo, maar het onmiddellijk ook in verband te brengen met verleende subsidies.

*Het zou geen zin hebben, dergelijke uitingen van decadentie als men ze ernstig neemt, of van onbeschaamde uittarting van ons, arme lezers, als men ze niet au sérieux neemt hier te bespreken, ware het niet dat dit 'gedicht' oorspronkelijk gepubliceerd is in 'Roeping', een door de Staat gesubsidieerd tijdschrift.*⁹

Het zal nog vaker gebeuren dat door VVD-afgevaardigden bij onwelgevallige teksten of kunstuitingen onmiddellijk wordt geroepen of daar niet de subsidiëring aan moet worden onthouden. Zeker is die neiging groot als het om politiek onaangename uitingen gaat.

Overigens geldt dat niet minder voor sociaal-culturele activiteiten in bredere zin. Kritisch volgen van het beleid op het gebied van ontwikkelingssamenwerking of minderhedenbeleid leidt dan te snel tot pogingen de financiële kraan dicht te draaien. Zulke incidenten benemen soms het zicht op de werkelijke invalshoek waarmee het sociaal en cultureel terrein wordt betreden.

In de actieve bevordering van het culturele leven spelen liberalen vaak een belangrijke rol. Dat in deze sector geld goed besteed kan worden en zo'n besteding op de warme liberale steun kan rekenen, blijkt uit het feit dat Wendelaar in dezelfde rede in de Eerste Kamer Cals dank betuigt voor de ingrijpende vernieuwing van het Rijksmuseum in Amsterdam.

Dat voorspellen van maatschappelijke ontwikkelingen niet altijd trefzeker gebeurt, bewijst echter het VVD-Kamerlid J.G.H. Cornelissen. Hij is de middenstandsvertegenwoordiger bij uitstek. Op dat gebied zal hij vijftien jaar zijn bijdrage leveren, zeer praktisch gericht en soms met een taalgebruik dat gelardeerd is met wonderlijke versprekingen. Zo heeft hij het bij voorkeur over Gedupeerde Staten als hij over provinciebestuurders spreekt.

Over de televisie maakt Cornelissen zich ernstig zorgen. De regering zal met een financieringsplan moeten komen, verdeeld over negen jaar, van vijftientig miljoen gulden. Dat is dringend geboden, want 'de onzekerheid over de ontwikkeling van de televisie in ons land of het aantal uitzendingen zal toenemen, weerhoudt het Nederlandse publiek ervan zich een televisietoestel aan te schaffen'. Dat is meegevallen, of tegen, zo men wil.

De eerder vermelde opvatting van Zegering Hadders over de taak van de overheid op cultuurgebied is ook voor Jeanne Fortanier het startpunt voor haar positiebepaling bij de omzetting van de Voorlopige Raad voor de Kunst in een definitieve. De overheid heeft een voorwaardescheppende taak, waardoor de kunst in al haar vormen wordt bevorderd. Dat is een plicht waarbij de Raad voor de Kunst een belangrijk college van advies en bijstand kan zijn. Het gaat daarbij volgens Jeanne Fortanier om cultuur en de financiering van de cultuur. Daarover dient de Kamer met de minister of staatssecretaris te overleggen, als de Raad voor de Kunst zich na enige tijd een positie heeft verworven.

Interessant is haar opvatting dat de Raad voor de Kunst bij vacatures in de Raad een voorkeur moet kunnen laten blijken bij het opstellen van de volgorde de voordracht, die dan bindend is. Cals wil hiervan niet weten. Hij opteert voor een alfabetische volgorde, zodat hij voldoende recht kan doen aan de grote gees-

telijke stromingen in ons volk en aan de regionale spreiding. Cals wint het pleit en krijgt daardoor een Raad voor de Kunst die stevig aan de teugel gehouden kan worden. Een belangrijke verbetering is dat de Raad voor de Kunst in meerderheid uit kunstenaars zal bestaan.¹⁰

De VVD-woordvoester heeft met de 'geheimzinnigheid' rondom de adviezen wel wat problemen, maar het lijkt al heel wat dat de meerderheid van notabelen uit de voorlopige Raad voor de Kunst het in de nieuwe raad niet meer voor het zeggen zal hebben.

Voorzover het de beoefening van de kunsten betreft, is er bij de VVD een duidelijke voorkeur voor het stimuleren van podiumkunsten. Daarbij speelt een rol dat voor het welslagen van die uitvoerende kunstbeoefening de waardering van het publiek vaak een zwaarwegender factor is dan bij sommige individuele kunstuitingen.

Bij de moderne schilderkunst, zoals die door jhr. Sandberg in het Amsterdamse Gemeentemuseum wordt geïntroduceerd, is er in de achterban soms sprake van stevige kritiek. In dat opzicht is Wendelaar de vertolker van wat in de VVD-kring zeker leeft. Bij Van Riel is het een axioma dat de VVD een opstelling moet kiezen die positief wordt gewaardeerd door de zwijgende meerderheid. Die is afkerig van complicaties:

Hun hoofddoel is om het behoorlijk goed te hebben, met rust te worden gelaten, en niet te veel met moeilijkheden geconfronteerd te worden. Je moet een zodanige politiek voeren dat je de niet-geëngageerden zo weinig mogelijk afstoot en zo veel mogelijk bindt.¹¹

Die algemene observatie van Van Riel over de politieke machtsvorming beïnvloedt zonder meer zijn benadering van de cultuurpolitiek.

Treffend komt dat tot uiting bij een *cause célèbre* in januari 1964, als de VARA in het satirische programma *Zo is het toevallig ook nog eens een keer* een aanval lanceert op de slaafsheid waarmee de kijkers zich gewonnen geven aan de beeldbuis. Dit gebeurt in de vorm van een aanbidding die elementen bevat uit het Onze Vader en de Tien Geboden. Het programma, dat in die tijd als ongevoelzaam scherp wordt ervaren, kent naast bewonderaars vele tegenstanders, zowel bij de christelijke partijen als bij de VVD. De persiflage wekt heftige reacties. Hoewel de uitzending midden in het kerstreces heeft plaatsgevonden, neemt de fractievoorzitter van de KVP drs. W.K.N. Schmeltzer het initiatief schriftelijke vragen te stellen aan de minister van Onderwijs, mr. Th. H. Bot, eveneens uit de KVP afkomstig. De strekking van de vragen is waarom hij niet onmiddellijk heeft ingegrepen en hoe hij herhaling denkt te voorkomen.

Mr. W.J. Geertsema, die de VVD-fractie in deze periode leidt, ziet zich voor

de vraag geplaatst of hij aan de uitnodiging van de coalitiegenoten zal voldoen om de vragen mee in te dienen. Zowel Haya van Someren, als mediaspecialiste, als Van Riel adviseren hem met klem dit te doen. Geertsema is het daarmee eens.

Politiek zijn er geen grote gevolgen, omdat de VARA de uitzending zegt te betreuren, aangezien de gevoelens van velen zijn gekwetst, en de programmamakers verzoekt daar voortaan rekening mee te houden. De minister kan tevreden antwoorden dat hij gezien de opstelling van de VARA niets zal ondernemen.¹²

In liberale kring zijn niet allen te spreken over deze opstelling van de politieke aanvoerder. Het JOVD-hoofdbestuur legt dat vast in een verklaring. Formeel wijst Geertsema op het feit dat de minister bevoegdheden heeft om repressief op te treden.

Over die bevoegdheid is in 1963 al uitvoerig gediscussieerd, als de KRO door staatssecretaris mr. Y. Scholten van Onderwijs, belast met de omroepzaken, en dr. H.R. van Houten van Buitenlandse Zaken wordt gemaand een interview met de gevluchte Franse ex-minister George Bidault niet uit te zenden. De reden is dat deze poogt de regering-De Gaulle omver te werpen met buitenparlementaire middelen. Er hebben in die periode aanslagen op de Franse president plaatsgevonden.

De KRO weigert om hieraan gevolg te geven, waarop het kabinet besluit op basis van artikel 20 van het televisiebesluit op te treden om de uitzending te verhinderen. Dan geeft de KRO toe. Pikant is dat de voorzitter van die omroepvereniging, mr. H.W. van Doorn, voor de KVP lid is van de Tweede Kamer. Later wordt hij lid van de PPR en minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het kabinet-Den Uyl.

Dit optreden van het kabinet-De Quay geeft aanleiding tot een interpellatie in de Tweede Kamer door mr. F.J. Kranenburg (PvdA). Hij betoogt 'dat de politieagent in de ether is gezet'. Die opvatting wordt niet gedeeld door Haya van Someren. Anders dan de pers kan de televisie zich niet op de grondwet beroepen. De KRO beschikt over een vergunning, maar die kan worden ingetrokken.

Een kleine meerderheid van de Kamer, waartoe de coalitiepartner ARP behoort, is van oordeel dat de regering niet preventief kan optreden, maar De Quay betoogt dat dit niet in het voornemen had gelegen.¹³ Geertsema heeft bovendien ervaring als voorzitter van de filmkeuring met het beoordelen van ongewenste films of delen van films, overigens met de opzet om ongewenste censuur te voorkomen.

Het is duidelijk dat coalitiemotieven de doorslag hebben gegeven. Er is politiek bedreven. Het blijkt uit een gesprek dat Van Riel, een van de drijvende krachten achter de affaire, en Joop van Tijn zes jaar later voeren. Van Riel: 'Wat de heer Geertsema toen deed vloeiende heel logisch voort uit de gegeven politieke situatie.' De coalitie bestaat net een half jaar en Geertsema is bij het optreden van het kabinet aangetreden als fractievoorzitter. Van Riel geeft aan dat hij er mis-

Foto verwijderd wegens copyright.

Mr. W.J. Geertsema
[Nationaal Foto Persbttro]

Mr. W.J. Geertsema (1918-1991)

Willem Jacob Geertsema - in de regel aangeduid met zijn studentennaam Molly; weinigen zullen zijn officiële voornamen precies hebben gekend - is een hoogst opmerkelijke figuur geweest. Zowel zijn verschijning, zijn luide stem ('de verschrikkelijke schreeuwman', zoals een van zijn minder vleierende bijnamen luidt), zijn enorme werkkraft, zijn geringe behoefte aan slaap, maar bovenal zijn vele verrassende ideeën geven hem een aparte plaats in de VVD-geschiedenis. Van Riel noemt het optreden van Geertsema 'sprunghaft', maar wat hij als kritiek beschouwt, vinden anderen vaak origineel. Geertsema neemt geen blad voor de mond als hij vindt dat er iets moet worden gezegd.

Al in zijn studententijd bemoeit hij zich met de Nederlandse Studenten Raad. Hij is een voorloper van het bevorderen van meer openheid in de bestuurlijke opbouw van de Nederlandse universiteiten. Hij legt zich niet neer bij tradities omdat het tradities zijn.

Zijn optreden tijdens de watersnoodramp in 1953 als hij in het weekend (de zondagsrust!) zonder enige bevoegdheid ingrijpt en zaken regelt, vestigt de aandacht op hem.

Enkele maanden later wordt hij burgemeester van Warffum. Hij zal dat ambt vier jaar bekleden. Dan komt hij naar Den Haag, waar hij zich op het departement van Binnenlandse Zaken gaat bezighouden met de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie. In 1959 wordt hij lid van de Tweede Kamer; na twee jaar gaat hij dat combineren met het burgemeesterschap van Wassenaar. Bij zijn aanvaarding van het ministerschap van Binnenlandse Zaken in 1971 legt hij dat laatste ambt uiteraard neer.

Het bestuurlijke werk trekt hem aan. Vandaar dat hij in 1969 wel als Commissaris van de Koningin naar Groningen had willen gaan. Toxopeus heeft hem echter al in een vroegtijdig stadium laten weten dat hij zichzelf daarvoor de meest aangewezen kandidaat acht. Dat is duidelijk, en Geertsema legt er zich zonder veel morren bij neer.

Hij is veel meer dan menigeen beseft een fatalist. Hij neemt zaken zoals ze komen. Daarom heeft hij soms opmerkelijk weinig behoefte om voor zijn eigen positie te strijden (dat is iets anders dan zijn *standpunten*): in 1972 bespaart hij de partij een keuze tussen hem en Hans Wiegel. Gelderland ziet hem graag komen als Commissaris van de Koningin, en Geertsema is er volstrekt niet zeker van dat de partij hem zal prefereren boven Wiegel, die het als fractievoorzitter zeer goed heeft gedaan. Hij neemt zonder meer met de tweede plaats op de lijst genoegen.

Een kenmerkende eigenschap van Molly Geertsema is dat hij zichzelf wil blijven. Zo choqueert hij geheel cultureel Nederland door te vertellen dat 'Mr. Ed, het sprekende paard' zijn meest favoriete tv-programma is. Dit wordt vanaf het REM-eiland uitgezonden; een bijkomstigheid die hem door de voorstanders van de omroepzuilen als verzwarende omstandigheid wordt toegerekend. Befaamd is zijn halfjaar-ritme. Op 1 juli stopt hij met roken, begint vervolgens aan te komen, en met Kerst geniet hij weer van zijn lange dunne sigaren.

De gedachte dat de VVD politieke samenwerking met de Partij van de Arbeid niet uit de weg moet gaan, past bij hem. Vóór 1975 acht hij zulke taxaties niet praktisch en ook niet wenselijk. Wel als koers op langere termijn, wellicht, maar niet in de periode van Den Uyl. Die koers stelt hij daarna bij en in het Des Indes-beraad speelt hij tot zijn dood een actieve rol.

In het algemeen is hij een voorstander van democratisering van de samenleving, maar met inachtneming van verschil in verantwoordelijkheid. Staatkundige beginselen wil hij niet overgebracht zien in allerlei andere maatschappelijke organisatievormen. *One man, one vote*, is niet overal gerechtvaardigd. 'De universiteit is niet van de student, het ziekenhuis niet van de patiënt,' zo is zijn opvatting.

Geertsema toont veel begrip voor nieuwe stromingen en maatschappelijke ontwikkelingen. Sommige uitingsvormen van de jeugd hebben, zegt hij, voor velen een welhaast onbegrijpelijk karakter, maar dat betekent nog niet dat die daarom verkeerd of onacceptabel zouden zijn, zelfs niet als ze gepaard gaan met het zoeken van ongebruikelijke logiesgelegheden.

Geen enkel begrip heeft hij als men door gewelddadig optreden de vrijheid van anderen aantast, die men voor zichzelf opeist. Zo valt hij bijvoorbeeld het Onderwijsfront en de Socialistische Jeugd aan, die een VARA-uitzending verstoren en de discussie onmogelijk maken. Hij wordt door krakers zelfs wegens smaad voor de rechter gedaagd, omdat hij ze van vuige praktijken met een terroristische bijmaak beschuldigt. Het loopt op vrijspraak uit.

Zijn verdraagzaamheid kenmerkt zijn opstelling voor de erkenning van rechten voor homoseksuelen en waar nodig het COC. Groot is zijn maatschappelijke betrokkenheid bij allerlei sociale problemen in de welvaartsstaat. Aan het voorzitterschap van het Koningin Julianafonds besteedt hij veel aandacht; de bewondering voor zijn werkkraacht die hij daar ten toon spreidt is groot.

Wanneer Klaas Peereboom hem voor *Het Parool* bij zijn aantreden als minister vraagt of hij, gezien zijn komaf, wel voldoende inzicht heeft in wat de gewone man beweegt, volgt een typische Geertsema-verhandeling, met een fraaie afsluiting: 'Wat misschien een ongebruikelijke plaats in uw ogen is, maar waar ik veel contacten heb en veel gesprekken met een doorsnee van de hele bevolking, dat is de sauna, altijd dezelfde op de Mauritskade.'

Als Van Riel zich opwindt over de aanwezigheid van Hans Wiegel bij een demonstratie, afgekondigd door het kabinet-Den Uyl na de executie van twee Spanjaarden door het Franco-regime, ontstaat een boeiende correspondentie, die aan het eind van dit hoofdstuk als bijlage wordt afgedrukt. De briefwisseling is voor zowel Geertsema als voor Van Riel hoogst illustratief.

Als Commissaris van de Koningin in Gelderland heeft hij sterk afwijkende opvattingen over de ambtsuitoefening in relatie tot Gedeputeerde Staten en Provinciale Staten. In zijn laatste jaar als Commissaris maakt hij gebruik van de 'situatie dat er tijdelijk geen onverenigbaarheid is tussen dat ambt en het lidmaatschap van de Eerste Kamer'. Hij wordt in 1983 in de Senaat gekozen. In die vier jaar wordt hij nogal eens gedwongen om pas op de plaats te maken, als hij volgens

zijn eigen koers een bepaald standpunt wil betrekken. In 1987 is het duidelijk dat zijn lichaam hem in de steek begint te laten, maar tot zijn dood is hij voor de VVD beschikbaar om mee te werken aan rapporten of programma's.

schien nu anders over denkt, maar wil dat niet uitspreken. 'Ik ga mezelf dan op onechte wijze distantiëren van iets waarvoor ik zelf mede de eerste verantwoordelijkheid droeg.' Zelfs als Geertsema zou zeggen dat hij zich daarin heeft vergist, is dat nog niet de hoogste wijsheid: 'politiek gezien kan je juist gehandeld hebben, terwijl je allerlei liberale definities kunt bedenken, die met deze politiek volledig in strijd zijn.'¹⁴

Politiek bedrijven helpt in dit geval niet. Ondanks de meegaandheid van Geertsema dient het kabinet-Marijnen de rit niet uit. Het valt, zoals opgemerkt, over de televisiekwestie, waarover de coalitie hopeloos is verdeeld.

De confessionele partijen kiezen voor het zuilenstelsel en de daarop geënte omroepverenigingen, zij het dat de CHU zoals vaker intern verdeeld is. De PvdA staat pal voor dit deel van de rode familie. Daartoe behoren: partijen, krant, vakbond, jeugdorganisaties, de Centrale Verzekeringsbank en de VARA. Het familieverband vertoont slijtageplekken, maar het wordt toch zo goed en zo kwaad mogelijk bij elkaar gehouden.

De VVD vindt het systeem onrechtvaardig en trekt tegen de achterstelling in de ether ten strijde. Dit is een hoofdthema in het optreden van Haya van Someren, zowel in als buiten de Kamer.

Andere liberale parlementariërs laten zich eveneens met kracht horen.

Tijdens het kabinet-Marijnen komt er een doorbraak, als minister Bot de deur voor etherreclame op een kier zet. Het zal eventueel mondjesmaat geschieden.¹⁵ Inmiddels hebben zich op de Noordzee in exterritoriale wateren zowel zendschepen als een televisie-eiland gevestigd. Het zogenaamde REM-eiland is een steen des aanstoots in zuilenland. Ondanks fel verzet van de liberalen wordt een wet aangenomen die ingrijpen mogelijk maakt; zo landen op 17 december 1964 helikopters met politie en PTT onder dekking van een marinevaartuig op het REM-eiland, om de zender in beslag te nemen.

De geslaagde amfibische operatie wordt door de VVD niet in dank afgenomen. De liberalen hebben zich tot het uiterste verzet.

In deze gespannen sfeer heeft het KVP-Tweede-Kamerlid mr. A.M.I.H. Baeten een motie ingediend om een beslissing van het kabinet over de omroepwet af te dwingen. De motie zal worden aangenomen, maar de minister wacht dat niet af

en legt de hoofdlijn van zijn plannen voor aan de vaste commissie voor Onderwijs, Kunst en Wetenschappen.¹⁷

Het zou een nederlaag voor de VVD betekenen - en, na de uitschakeling van het REM-eiland, één teveel. De motie-Baeten is in strijd met het regeerakkoord en moet, meent Haya, niet door het kabinet worden uitgevoerd. Hiermee is het lot van het kabinet beslist.¹⁸ Marijnen moet in februari 1965 mededelen dat er in het kabinet een onoverbrugbare tegenstelling is ontstaan.

Om geen misverstand te laten bestaan over wat de VVD met het mediabeleid beoogt, neemt Haya het initiatief om hierover een brochure te laten verschijnen. Samen met Van Riel en Vonhoff verzorgt ze *Radio en televisie. Uitdaging en hulpmiddel*. De slotconclusie heeft toekomstwaarde:

*Wij wensen de thans vastgeroeste situatie van het clubbestel niet als enig uitgangspunt te zien voor een in de toekomst te voeren omroepbeleid. Het vasthouden van de clubgedachte uit de twintiger jaren achten wij conservatief. Er kan hiermee niet geantwoord worden op de uitdaging die radio en zeker televisie stelt.*¹⁹

De strijd is nog niet gestreden, en ondanks alle pogingen tot behoud wordt vooral door de technische ontwikkelingen de handhaving van het bestaande stelsel steeds moeilijker. De VVD-Tweede-Kamerfractie volgt die ontwikkelingen op de voet. Zo verschijnt in 1979 de medianota *Van grottekening tot satelliet*. Het is een poging om het gebruik van nieuwe technische mogelijkheden zodanig te richten dat een bestel ontstaat naar liberale snit.

De ontwikkelingen gaan op dit gebied razend snel. In 1983 maken de liberale Kamerleden drs. L.M.L.H.A. Hermans en G.W. Keja voor de Tweede-Kamerfractie een nieuwe VVD-medianota. In deze nota wordt de invoering van omroepverkiezingen bepleit als instrument om de beschikbare zendtijd over de gegadigden te verdelen. Het rapport maakt korte metten met artikel 15 lid 2 van de omroepwet, waardoor iedere omroeporganisatie wordt verplicht om een totaalprogram te presenteren. Dat kan men zelf wel bepalen, is het oordeel van de fractie, doelend op zowel de producenten als de volwassen consumenten.²⁰

De zakelijke nota lijkt de basis van het beleid in belangrijke mate mee te zullen bepalen, omdat minister mr. drs. L.C. Brinkman van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in een verwante richting lijkt te denken. Hermans en Keja zullen echter ervaren dat op dit gebied het CDA-bloed bij voortduring kruipt waar het niet kan gaan. Op het beslissende moment komt er een samenwerking met de Partij van de Arbeid tot stand, terwijl de coalitiegenoot wordt voorbijgelopen.

Zelfs premier drs. R.F.M. Lubbers kan het tij niet keren. Wel verklaart hij een vurige wens van de PvdA, om de omroepverenigingen toegang te geven tot abon-

nee-tv, onaanvaardbaar. Het derde net zal er wel komen, al betekent dit een lastenverzwaring voor de kijkers. Keja noemt het geheel 'een politiek pokerspel', en dat is geen onaardige samenvatting van het mediabeleid in Nederland.²¹

Op het departement Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk treedt in 1971 tijdens het kabinet-Biesheuvel staatssecretaris H.J.L. Vonhoff aan. Daarmee verstommen geluiden in VVD-kring om dit departement op te heffen. In het licht van het voorafgaande zal het echter niet verbazen dat het mediabeleid in zijn portefeuille ontbreekt.

Vonhoff heeft zich er bij de beoordeling van het werk van dit departement als Kamerlid zorgen over gemaakt dat de cultuur door minister Klompé ondergeschikt is gemaakt aan het maatschappelijk werk en de recreatie. Zo wordt de eenheid van cultuur en natuur verbroken, doordat het natuurbehoud wordt weggehaald uit de culturele sfeer en overgeheveld naar Volksontwikkeling en Recreatie. Het is geen organisatorische maar een politieke beslissing, die ten doel heeft dit beleidsterrein op te schuiven in de richting van het ministerie van Landbouw. Vonhoff zal als staatssecretaris nog worden geconfronteerd met een geheime overeenkomst die minister Klompé met haar geestverwant op Landbouw ir. P.J. Lardinois en enkele gelijkgestemde ambtenaren op haar flat heeft voorbereid om deze overgang te bewerkstelligen.

Er is in het algemeen een tendens om natuurbehoud als een technische gelegenheid te beschouwen en niet als een culturele. De liberale staatssecretaris G.C. Wallis de Vries, die in het kabinet-Van Agt/Wiegel deze portefeuille vervult, vindt die tendens onjuist. Het is een van de redenen om te bevorderen dat zijn liberale voorganger wordt benoemd tot voorzitter van de Natuurbeschermingsraad.

De volharding in ambtelijke kring op landbouw en de 'no-nonsense'-aanpak van het eerste kabinet-Lubbers, die een technocratische beschouwing van zaken stimuleert, leiden tot een herindeling van natuurbehoud bij het ministerie van Landbouw en tot de definitieve breuk met de cultuur.²²

Vonhoff, die behalve voor de culturele sector op het ministerie van CRM verantwoordelijk is voor jeugd, sport en volksontwikkeling, is van oordeel dat met grotere efficiency doelgerichter en kwalitatief beter kan worden gewerkt. Bij het jeugdwerk treft hij situaties aan waarbij instellingen in stand worden gehouden, zonder dat er activiteiten worden ontplooid die weerklink vinden bij de groepen waarop zij zijn gericht. Zo zijn er clubhuizen voor de jeugd in wijken die totaal zijn vergrijsd of gesaneerd. Dat moet in ieder geval niet worden beloond met het geven van subsidie.

In het algemeen bepleit hij de toepassing van het profijjtbeginzel. In kringen van welzijnswerkers zijn deze opvattingen weinig populair. Als bij het debat over

de begroting op 16 november 1971 de laatste hamerslag is gevallen, barst op de publieke tribune een spontaan koortje van welzijnsdignitarissen los op de wijs van *Land Of Hope And Glory*:

*Land van hoop en glorie
land van wanbeleid
Knijpt ons af verdorie
met Vonhoffs profijt.*

*Het profijtbeginsel
is voor iedereen
maar dit groot verzinzel
is van Vonhoff alleen.*

Kamervoorzitter mr. F.J. van Thiel is ontsteld dat dit gebeurt. Weliswaar nadat hij de vergadering heeft geschorst, maar hij laat er toch een direct einde aan maken. De tekst doet Vonhoff te veel eer. Het is de voorman van DS'70 dr. W. Drees jr. die het begrip profijtbeginsel in de politieke arena heeft geïntroduceerd.

Wel is Vonhoff van oordeel dat de overheid voorwaarden moet scheppen om cultuurbeleving door en voor geïnteresseerden mogelijk te maken. Dit brengt hem tot de indiening van de bibliotheekwet, waardoor het bibliotheekwezen een wettelijke basis krijgt, en waardoor ook de financiering is geregeld. Zijn sociaal-democratische opvolger W. Meijer brengt de wet in het *Staatsblad*.

Omdat de wet nadien door minister Brinkman wordt ingetrokken, uiteraard met steun van een meerderheid in het parlement, keert men terug naar de oude toestand, waarbij aan activiteiten van de Nederlandse bibliotheken de wettelijke basis weer ontbreekt.

De rooms-katholieke minister van CRM P.J. Engels brengt in deze periode een Kunstnota uit, waarin de oude geest van Klompé weer opduikt: 'Kunstbeleid kan niet anders zijn dan onderdeel van welzijnsbeleid.' Bolkestein heeft op dat uitgangspunt in 1990 terecht kritiek.²³

In de Memorie van Toelichting op de begroting 1973 is het begrip welzijn echter uitdrukkelijk opgeschoven naar de private sector. De overheid is niet bij machte om welzijn tot stand te brengen.

Versterking van het cultureel besef blijft liberalen bezighouden, zeker in een tijd waarin de beïnvloeding van buitenaf steeds grotere vormen aanneemt. Mevrouw mr. A. Kappeyne van de Coppello maakt zich in 1977 zorgen over de kansen die 'wancultuur' krijgt door gebrek aan faciliteiten voor de kunstzinnige vorming. Het positief beleven van kunstuitingen is een gewenningsproces, dat bij de jeugd

Foto verwijderd wegens copyright.

*Hans, Haya en Harm, 'levende monumenten in deze veel te heldere winterzonneshijn' (vrij naar Greshoff)
[foto: Wim Hofland]*

op gang moet worden gebracht.²⁴ Zo spreekt ze opnieuw over de noodzaak volksontwikkeling hoge prioriteit te geven. Hoewel de eis van maatschappelijke relevantie van een kunstuiting principieel wordt afgewezen, betekent dit niet dat het kunstbeleid niet gericht zou moeten zijn op relevantie voor de samenleving.

In 1985 vergalopperen de liberale bewindslieden en de meerderheid van de Tweede-Kamerfractie zich. Voor Nederlands meest prestigieuze literatuurprijs, de P.C. Hooft-prijs, een staatsprijs, wordt als gebruikelijk een onafhankelijke jury ingesteld. Dit is in overeenstemming met het beginsel dat de overheid wel de voorwaarden schept om bijzondere verdiensten te belonen, maar het oordeel daarover aan deskundige buitenstanders overlaat.

In 1968, als de gemeente Amsterdam een juryadvies om Jan Cremer een prijs toe te kennen wil negeren, maakt Vonhoff hierover op een cultureel congres een kritische opmerking die algemene instemming verkrijgt.²⁵

In 1985 is de P.C. Hooft-prijs 1984 aan de orde. De jury kent de prijs toe aan H. Brandt Corstius, die onder een aantal pseudoniemen gepeperde beschouwingen ten beste heeft gegeven, die niet altijd met de omzichtigheid van een notariële akte zijn geformuleerd. Personen en autoriteiten worden door hem niet ontzien.

Als Battus schrijft hij beschouwingen over de 'Opperlandse taal- en letterkunde', die hoog worden gewaardeerd. Of dit genoeg is voor de P.C. Hooft-prijs? Dat oordeel wordt in bevestigende zin uitgesproken door de jury, die bovendien zijn visie op het pauselijk bezoek aan Nederland waardeert. Maar de minister van Financiën, dr. H.O.C.R. Ruting, die door Brandt Corstius niet met het floret maar met een botte hakbijl is aangevallen, denkt er anders over. Hij was vergeleken met de jodenvervolger Eichmann, en dat was niet de enige grove onplezierigheid die Brandt Corstius zich ten opzichte van hem had veroorloofd. Bovendien stelt het kabinet vast dat ook leden van het Koninklijk huis op een minderwaardige manier worden aangevallen. Nadat een eerder overleg met de jury niet tot verandering van standpunt had geleid, luidt de conclusie van het kabinet: wij kennen de staatsprijs niet toe.

De liberale ministers stemmen hiermee in, nadat Korthals Altes bij Nijpels heeft geïnformeerd of de fractie er problemen mee zou hebben. Die geeft geen tijdig signaal af. Dit had de liberale bewindslieden er niet van moeten weerhouden hun eigen verantwoordelijkheden te nemen, maar dat is niet gebeurd.

In de Tweede-Kamerfractie, die niet vooraf is geïnformeerd, wordt de kabinetsbeslissing op uiteenlopende wijze getaxeerd. Nijpels en de vice-voorzitter van de fractie drs. A.J. Evenhuis oefenen zware druk uit om de fractie over te halen tot het accepteren van het kabinetsbesluit. Het Amsterdamse Kamerlid

H.H. Jacobse, oud-JOVD-voorzitter en in brede kring gewaardeerd vanwege zijn zuiver liberaal politiek gevoel, leidt in de fractie het verzet tegen deze gang van zaken. Hij meent dat de fractie dit niet moet laten lopen. Alleen mevrouw M.J.H. den Ouden-Dekkers en Keja volgen hem. Bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen probeert Nijpels deze laatste dit in te pepen. Keja zal het via een beroep op de Algemene Ledenvergadering nog net redden. Joeke beschrijft in zijn herinneringen hoe de sfeer in de fractie op dat moment was, waardoor hij tot een foutieve stellingname is gekomen.²⁶

De Eerste-Kamerfractie houdt het liberale blazoen zuiver. Namens die fractie kapittelt mevrouw L. Vonhoff-Luyendijk minister Brinkman. Zijn motivering - ik heb de vrijheid niet ingeperkt maar slechts erkenning onthouden - is naar haar inzichten niet deugdelijk.²⁷

Om de zaak nog enigermate te redden, wordt in de VVD een discussie geëntameerd of staatsprijzen niet uit de tijd zijn en strijdig met het liberaal beginsel. Het is overduidelijk een doekje voor het bloeden. Staatsprijzen zijn bij meerdere gelegenheden door liberalen bepleit, mits de spelregels in acht worden genomen. Zij passen, is altijd de liberale opvatting geweest, zeer wel in het door liberalen voorgestane stimuleringsbeleid. De opvatting dat Thorbecke door het afschaffen van staatsprijzen beter recht zou worden gedaan, lijkt mij een misvatting.²⁸ Thorbecke heeft zijn opvattingen over de relatie kunst en overheid geregeld verder ontwikkeld. Weliswaar noemt hij geen staatsprijzen, maar reisbeurzen voor 'jeugdige talenten' en aankoop van werk van 'levende meesters'. 'Een middel dat streng en juist toegepast moet worden.' Bezien in het kader van zijn tijd, kunnen die worden beschouwd als volstrekke equivalenten.²⁹

De departementale herindeling bij de formatie van het eerste kabinet-Lubbers in 1982 leidt er toe dat Cultuur wordt verbonden met Welzijn en Volksgezondheid. Dit plaatst de VVD op grotere afstand van het cultuurbeleid. De CDA'er Brinkman neemt de portefeuille Cultuur onder zijn hoede. Dat is niet toevallig. Aan deze portefeuille hecht het CDA, vanwege zijn onverminderde belangstelling voor het mediabeleid, grote waarde.

De staatssecretarissen op dat departement in de eerste twee kabinetten-Lubbers worden belast met de portefeuille Volksgezondheid. In het tweede kabinet-Lubbers is dit drs. D.J.D. Dees, die met dat beleidsterrein plus de verantwoordelijkheid voor de sport bevoegdheid noch tijd heeft voor de culturele zaken in engere zin.

Op zichzelf blijft de liberale belangstelling groot. De socialistische Boekmanstichting organiseert met de Teldersstichting een studiedag met als thema 'Liberaal Kunstbeleid'. De studiedag is het onderdeel van een reeks. Eerder zijn zulke dagen in sociaal-democratische kring en met de Kuiperstichting van het CDA georganiseerd.

Het frappeert de voorzitter van de Boekmanstichting J. Kassies dat de belangstelling dusdanig groot is, dat moet worden uitgeweken naar een grotere locatie om de belangstellenden te kunnen bergen. Dat was nog niet vertoond.

De Tweede-Kamerfractie heeft in 1985 in feite een andere prioriteit. Zo wordt ervoor gepleit de creatieve vakken op de basisscholen te verminderen, teneinde de kennisvakken te stimuleren. Die keuze vindt bij de Eerste-Kamerfractie een slecht onthaal. Van der Werff formuleert dat bondig: 'Daar ben ik dus niet blij mee.'³⁰

Een onderwerp dat sterk leeft, is de monumentenzorg. Het bevalt de liberalen dat in die wereld een grote mate van particulier initiatief wordt ontplooid. In de loop van deze vijftig jaar zijn er vele woordvoersters en woordvoerders geweest die daar aandacht aan hebben besteed. Over dit onderwerp is letterlijk veel opbouwend werk verricht op provinciaal en gemeentelijk niveau.

De waterschappen hebben zich daarnaast grote inspanningen getroost om belangrijk cultureel erfgoed te behouden.

De problematiek van de spreiding van culturele activiteiten heeft liberalen altijd in hoge mate geïnteresseerd. Mevrouw mr. E. Veder-Smit, die voor haar verkiezing in de Kamer als wethouder van Zeist en lid van Provinciale Staten van Utrecht ervaring op dit gebied heeft opgedaan, ziet twee problemen:

*Je kunt zaken aanbieden, maar dan staat nog niet vast dat het aanbod terecht komt bij mensen die het ook werkelijk willen hebben. En er is een financiële problematiek: kwaliteitsbevordering aan de ene kant en de spreiding aan de andere kant. Moet je alleen de drie grote orkesten in de Randstad steunen, of ben je van mening dat alle provincies een orkest moeten hebben. Het zelfde verhaal geldt voor de conservatoria. Beide organisaties kosten geld en je zult dus moeten kiezen.'*³¹

Voor Bolkestein is de keuze duidelijk. Hij wil een inhaalmanoeuvre ten gunste van het muziekonderwijs op de basisscholen en het onderwijs in de beeldende kunsten. Dat ziet hij niet zozeer als een financiële zaak, maar vooral als beleidsaangelegenheid. Het is een kwestie van organisatie en ambitie. Hij pleit voor beperking van het aantal conservatoria. Zijn devies is: minder maar beter. Hij stelt dat, omdat sinds 1979 het aantal conservatoria meer dan verdubbeld is: van zes naar dertien.³²

Met het aangeven van die elementen krijgt de discussie opnieuw brandstof. In het rapport *Opgaande lijnen* van 1955 staat het al trefzeker geformuleerd: het cultuurbeleid zal de liberale gemoederen bezig blijven houden.

Zolang de belastingen zo hoog blijven, kunnen kunst en cultuur niet bloeien zonder onbekrompen steun van de overheid. Deze wordt dan ook onbekrompen gegeven, en kan onbekrompen worden gegeven, omdat de bedragen die nodig zijn, ook bij een royale opvatting van de overheidstaak, het staatsbudget nimmer zwaar zullen belasten in verhouding tot ander kostengroepen der overheidshuishouding.³³

In september 1955 werd dit uitgangspunt gekozen omdat cultuur een luxe was in de jaren van de wederopbouw. Met het nu strikte en strikt noodzakelijk begrotingsbeleid wordt het risico gelopen dat cultuurbeleid te zeer een zaak van de markt wordt. Dat zou in ieder geval strijdig zijn met de liberale traditie op dit punt.

Mr. W. J. GEERTSEMA

De Steeg, 21 oktober 1975

~~XXXXXXXXXX~~,
KONINGENLAAN 47

Aan de Hoogedelgestrenge Heer
Mr. H. van Riel,
Van Alkemadelaan 350,
Flat 3,
's-Gravenhage.

Amice,

Als altijd ben ik U dankbaar voor de toezending van de hoofdpunten van datgene, dat Gij voornemens waart in Tilburg te gaan zeggen en naar ik aanneem ook gezegd hebt.

Alhoewel ik in het algemeen mijn neiging tot reactie op Uw belangwekkende beschouwingen weet te onderdrukken, meen ik ditmaal een reactie toch niet achterwege te moeten laten.

Het betreft hier Uw opvatting over de aanwezigheid van de heer Vonhoff op het Domplein. Gij stelt daarbij namelijk dat hij als Hoofd der Politie van Utrecht ter plekke aanwezig diende te zijn. Ik deel deze mening niet. Indien er door welke oorzaak dan ook een verstoring van de openbare orde dreigt, dient naar mijn opvatting het Hoofd der Politie achter zijn bureau te zitten, opdat hij te allen tijde bereikbaar is en vandaar uit de nodige maatregelen (bijv. het vragen van bijstand) kan treffen. Zodra hij zich in het gewoel begeeft is hij vrijwel onbereikbaar en kan hij de hem door de wet opgedragen taak niet of nauwelijks meer vervullen.

Ook de in dit soort situaties dikwijls noodzakelijke communicatie tussen burgemeester en commissaris van de Koningin is daardoor onmogelijk geworden.

Naar mijn mening heeft mijn Utrechtse collega dan ook het enig juiste standpunt ingenomen en is niet naar het Domplein gegaan, doch is bereikbaar gebleven.

Het is mijns inziens de taak van de burgemeester zijn onderhebbend de Hoofdcommissaris van Politie, het veldwerk te laten verrichten en deze op te dragen de burgemeester voortdurend van de stand van zaken op de hoogte te (laten) houden. Alleen op die wijze houdt men als burgemeester het overzicht over de situatie en is men in staat op elk gewenst moment in te grijpen.

Uw zienswijze te dien aanzien zou ik zeer waarderen.
Een copie van deze brief zend ik aan de heer Vonhoff.

Met vriendelijke groeten,

w.g. W.J. Geertsema

copie t.k.a. de Hoogedelachtbare Heer
H.J.L.Vonhoff - Burgemeester van Utrecht

PERSOONLIJK

's-Gravenhage, 24 oktober 1975
van Alkemadelaan 350
flat 3

Mr H. van Riel

Hoogedelgestreng Heer Mr W.J.Geertsema
Commissaris der Koningin in de
Provincie Gelderland
Kasteel Middachten
De Steeg

Amice,

Veel dank voor Uw brief van 21 oktober 1975, zomede voor het feit dat Gij mijn opinie wenst.

Eén particuliere vraag van te voren.
Liggen de zerken van de jachthonden van de familie Bentinck nog altijd in het park? Mijn eerder rechts liberale grootvader, met wie ik herhaaldelijk in De Steeg was voor vacantie, als kind natuurlijk, was enerzijds vol respect voor de grafelijke tak van de familie Bentinck, anderzijds dol op jachthonden, maar kon helaas de opmerking niet terughouden: "Menig burgerkind heeft niet zo'n fraaie zerk op zijn graf." Dat leek mij toen al iets te rood en niet geheel passend, maar ik sprak als jongen van vijftien of zestien jaren mijn grootvader niet tegen.

Ook overigens heb ik, ondanks mijn soms critische zin, nog steeds geloof in autoriteiten.
Wanneer Gij, tezamen met Uw ambtgenoot van Utrecht, beiden staatsrechtsgeleerden van enige faam, het eens zijt over een bepaalde kwestie, behoeft ik eigenlijk niet meer aan het redeneren te slaan. Maar Gij wenst mijn reactie en daarom het volgende.

Mij lijkt de beantwoording van de vraag, die Gij U en tevens mij stelt, door de praktijk bepaald te worden, met andere woorden: situationeel te bezien. Er ligt geen staatkundig principe aan ten grondslag maar een inzicht in wat de realiteit vraagt.

In elk geval pleit voor de aanwezigheid van de heer Vonhoff de beleefdheid tegenover de Minister-President. De partij-politiek speelt hierbij geen enkele rol.

In de tweede plaats kan men ook anders redeneren dan Gij doet. Namelijk dat de Chef Kabinet zeer wel in staat is om als verbindingspunt met de Rijkspolitie, de Koninklijke Marechaussee en zo nodig het Parket van de Procureur-Generaal in Amsterdam of het Ministerie van Binnenlandse Zaken te fungeren. Het voordeel van de aanwezigheid van de Burgemeester persoonlijk is naar mijn inzien, dat hij bij een groot gedeelte van de bevolking, ook vele linkse mensen, toch als een echt plaatselijke autoriteit par excellence gezien wordt, meer dan de in zijn functie gespecialiseerde Commissaris van Politie.

's-Gravenhage, 24 oktober 1975

Mr H. van Riel

- 2 -

Ik kan mij allerlei vervelende toestanden voorstellen, waarbij een verzoek, of wat harder gesteld een commando van een burgemeester, mits in voor de massa begrijpelijke en aanvaardbare termen gesteld, goed kan werken. De Burgemeester heeft het voordeel in burger te zijn en niet dadelijk geïdentificeerd te worden met het begrip "gezag". In een aantal casus-posities zal hij het "burgervaderschap" op de voorgrond kunnen en zelfs moeten stellen.

Ik herinner mij dat in Zuid-Holland aldus is gehandeld bij de grote spoorwegramp in Woerden. De heer CdK vertrok binnen een paar minuten naar Woerden en het Kabinet trad op als verbindingspunt in alle richtingen. De heer Mr Klaasesz vond het juist nodig dat hij in de toen aanwezige, menselijk afschuwelijke situatie zichzelf vertoonde.

In Uw systeem had men ook heel goed kunnen redeneren dat Mr Dinger van Kruiningen naar Woerden gaan moest en de Commissaris achter zijn bureau blijven. Deels een kwestie van eigen karakterstructuur. Hoe een mens zich in een moeilijke toestand "gedreven" voelt.

Maar ik geef U direct toe dat de heer Vonhoff meer tijd had om na te denken dan de heer Klaasesz toentertijd. Wij hebben er in het College van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland wel even over gepraat, maar heel kort, juist omdat wij voelden dat de sterke emotionele persoonlijkheid van de Commissaris bij het kiezen van de oplossing meespeelde en wij ons daar niet mee behoorden te bemoeien, zeker niet achteraf.

Ik kan mij heel goed burgemeesters voorstellen, die in Utrecht gehandeld zouden hebben als Gij thans adviseert, maar ik vermoed dat ik zou hebben gehandeld als de heer Vonhoff.

Er had paniek kunnen ontstaan met rampzalige gevolgen, wanneer iemand bijvoorbeeld een bom in het Spaanse huis geworpen had, en dan hoort de Burgemeester eigenlijk als schakbreker op te treden onder expositie van zijn eigen persoon. Dat mag echter alleen wanneer hij weet dat zijn Chef Kabinet werkelijk bekwaam en koelbloedig is, en eventueel in overleg met de secretaris en de oudste Wet-houder zal doen wat de situatie eist, daartoe het inzicht en de moed om risico's te nemen heeft.

Met andere woorden: ik zou de gehele situatie rondom de Burgemeester van Utrecht moeten kennen, van het ogenblik

- 3 -

's-Gravenhage, 24 oktober 1975

Mr H. van Riel

- 3 -

af dat hij uit Hannover terugkwam, wilde ik - voor wat mij aangaat en de beperkte kwaliteit van mijn ervaring - iets waardevols, behalve algemene principes, naar voren kunnen brengen.

Bij het militaire apparaat is de stelling bijvoorbeeld, dat, anders dan in 1914/18 en zelfs in 1940/45, een generaal-divisiecommandant naar voren mag gaan, soms moet gaan, als hij zeker weet dat zijn Chef Staf, wanneer de generaal sneuvelt of gevangen genomen wordt of ernstig gewond raakt, het goede doen zal.

In casu vind ik het zeker juist dat Mr Verdam op zijn plaats bleef, om diverse redenen. De heer Vonhoff is min of meer extrovert, zou in een situatie bepaald een grote mond op tactvolle wijze hebben durven opzetten, evenals Gij trouwens; de heer Verdam is een introverte geleerde, die ik hoog acht, maar dunkt mij geen man voor relletjes, meer iemand van reflectie dan van de daad.

Mijn compliment aan mevrouw Geertsema, die het hoop ik op Middachten naar haar zin heeft.

Met vriendelijke groeten

P.S. Copie aan de heer Vonhoff gestuurd; het is inderdaad beter dat hij weet hoe ik op Uw missive reageerde

28 oktober 1975

Aan de Weledelgestrenge heer
Mr. H. van Riel
Van Alkemadelaan 350
Flat 3
's - G r a v e n h a g e

Zeer geachte heer Van Riel,

De correspondentie tussen de heer Geertsema en Uzelf heb ik met belangstelling gelazen. Het lijkt mij juist om ter verduidelijking aan te geven uit welke motieven ik meedemonstreerde.

Uiteraard ben ik mij - zoals U uit de brief aan de heer Geertsema zal blijken - bij voortduring bewust geweest dat mijn optreden daar ~~geen~~ belemmering mocht zijn voor het eventueel verschuilen van mijn primaire taak als hoofd van de politie en dus verantwoordelijk voor het handhaven van de openbare orde.

Vertrouwende U hiermede duidelijk in het beeld te hebben gebracht, verblijf ik,

Hoogachtend,

H.J.L. Vanhoff.

De VVD en de organisatie van het Binnenlands Bestuur

Traditioneel hebben liberalen zich altijd intensief beziggehouden met de opbouw van de Nederlandse Staat. De post van minister van Binnenlandse Zaken staat bij kabinetsformaties daarom altijd hoog op de verlanglijst.

Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft de VVD ruim 30 jaar aan kabinetten deelgenomen; het ministerschap van Binnenlandse Zaken is bijna 19 jaar daarvan door VVD'ers bekleed. In één periode, die van het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981), is zelfs de gehele politieke top van dit departement in liberale handen. Wiegel is dan minister en mr. H.E. Koning staatssecretaris.

Anders dan Stikker, die geneigd is in internationale verbanden te denken, houdt Oud zich vooral bezig met nationale vraagstukken. Zijn grote financiële kennis, die hem in 1933 een ministerspost heeft bezorgd, is zorgvuldig ingebed in zijn principiële benadering van de nationale politiek en de stromingen die zich daarin voordoen. De standaardwerken van zijn hand betreffen de parlementaire geschiedenis, het constitutioneel recht en het gemeenterecht. Voor Oud gold dat hij vanaf 1910 de Nederlandse politiek bewust had meegemaakt en de zestig daaraan voorafgaande jaren uit zijn hoofd kende. De grote invloed van Oud heeft er zonder meer toe bijgedragen dat de opeenvolgende VVD-aanvoerders zich tot die kant van de politiek altijd sterk aangetrokken hebben gevoeld.

Een drietal elementen speelt daarbij een hoofdrol. In de eerste plaats de zuiverheid van de democratische procedure, met als vast gegeven gehechtheid aan het monarchale systeem - hetgeen overigens de wens om in dat systeem in te grijpen niet uitsluit. Ten tweede de organisatie van het Binnenlands Bestuur en van de Rijksdienst in het bijzonder. Een klein maar goed gehonoreerd ambtelijk apparaat is het uitgangspunt, alsmede stipte handhaving van de rechtsorde. En tenslotte de neiging om behoedzaam te zijn met de introductie van vernieuwingen in staatsrechtelijke procedures, zeker als daar het risico van een concentratie van de macht achter schuil kan gaan.

Gevolg daarvan is een gering enthousiasme voor het referendum en het afwijzen van kiesdrempels, anders dan het behalen van de eerste volle kiesdeler bij Tweede-Kamerverkiezingen, en reserves tegen de gekozen burgemeester en Commissaris van de Koningin. Over het benoemen van de burgemeester werd door Oud anders gedacht, al heeft hij er nooit een groot punt van discussie van gemaakt.¹

De verdeling van burgemeestersposten is dat direct na de bevrijding wel. De rooms-katholieke minister mr. P.J. Witteman heeft een eenvoudige stelregel. De politieke verdeling in een gemeente is niet zonder betekenis, maar bij de beoordeeling van de signatuur van de gemeente prevaleert de godsdienstige situatie. Bovendien hebben KVP en Partij van de Arbeid een achterstand die moet worden ingelopen. Dat betekent in de praktijk dat ten zuiden van de grote rivieren de zaak duidelijk voor hem is: daar passen slechts KVP-burgemeesters. Benoorden de rivieren moet Haarlem als een katholieke stad worden beschouwd omdat de grootste minderheid, namelijk 38%, rooms-katholiek is.

In de Eerste Kamer werpt Zegering Hadders (dan kersvers VVD), na de benoeming van mr. P.F.O.M. Cremers in Haarlem, de vraag op of niet juist kandidaten uit de kleinere partijen bij uitstek geschikt zouden zijn voor gemeenten waar de grotere fracties in de raad het met elkaar oneens zijn. Maar Witteman blijft te kort minister om die rekenkunde toe te passen, gesteld al dat hij dit zou hebben geambieerd.²

In de eerste maanden dat de VVD bestaat, nog voor de verkiezingen van 1948, wordt de bezoldiging van burgemeesters aan de orde gesteld. Tot 1943 is dat een bevoegdheid van Gedeputeerde Staten onder goedkeuring van de Kroon; daarna wordt het centraal geregeld. Deze regeling uit de bezettingstijd blijft gehandhaafd.

Witteman dient een wetsontwerp in om de bevoegdheid van Gedeputeerde Staten terug te brengen tot het recht om gehoord te worden voordat een Algemene Maatregel van Bestuur over de burgemeesterswedde van kracht kan worden. De ministerraad moet zonodig wel gebruik kunnen maken van een bevoegdheid om te toetsen en eventueel goedkeuring te weigeren.³

Korthals is voorstander van de vooroorlogse regeling. Zijn argument is dat het wetsontwerp een duidelijk centraliserende instelling verraaft. Gezien de functie van de benoemde burgemeester - hand van de regering, maar daarnaast eerste burger in zijn gemeente - lijkt die centraliserende tendens voor lief te moeten worden genomen. Van heimwee naar provinciale vaststelling van de wedden blijkt in burgemeesterskring geen sprake te zijn.

De argwaan tegen alles wat naar centraliserende tendensen zweemt, is volstrekt begrijpelijk. De bezettingstijd heeft tal van regelingen gebracht die de zelfstandigheid van lagere organen hebben aangetast. Oud, die voorzitter is van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, is bezorgd dat het wederopbouwbeleid gebruikt zal worden om die toestand te bestendigen.⁴

Bij de eerste algemene beschouwingen brengt Oud een democratische leemte ter sprake in de gemeentelijke organisatie. Hij wijst erop dat de verantwoordelijkheid voor Burgemeester en Wethouder bij zelfbesturingsaangelegenheden in de gemeentewet ontbreekt. Minister mr. J.H. van Maarseveen zegt hem toe zijn opmerking te overwegen. Snel gaat het niet. Oud zal het niet meer beleven, want

pas in 1969 zal minister mr. H.K.J. Beernink dit tekort door een wettelijke regeling oplossen.

Een onderwerp dat de VVD-fractie van het begin af zeer ernstig neemt, is de Bescherming Bevolking. Het uitgangspunt van minister mr. F.G.C.J.M. Teulings (in die jaren wisselen de katholieke ministers van Binnenlandse Zaken elkaar af als de jaarlijkse seizoenen) is om naast de militaire verdediging een evenwaardige burgerlijke defensie op te bouwen. Het zou gaan om een nogal zware en gecentraliseerde organisatie.

G. Ritmeester haalt nogal fel uit naar de nota van de minister. Als oud-burgemeester van Den Helder heeft hij bittere oorlogservaringen met bombardementen. Hij vindt Teulings' nota een 'geweldig getheoretiseer'. Zo is in de nota een berekening opgenomen hoeveel ton bommen per vierkante kilometer kan worden afgeworpen en met welk resultaat. Zelfbescherming behoort volgens hem voorop te staan, maar bij grote branden zijn er goed opgeleide brandweerlieden nodig: 'kalme zelfbewuste mannen en ook vrouwen'. Ritmeester vindt de geplande opbouw van de organisatie 'niet alleen te laat, maar veel te laat'.⁵

Die op zichzelf positieve houding tegenover zo'n organisatie is in de Nederlandse politiek geen algemeen verschijnsel. Sommigen zien in de nota van Teulings een verkapte oorlogsvoorbereiding. Anderen beschouwen haar als een poging om nucleaire oorlogvoering minder afschrikwekkend te maken. Velen vinden het een burleske operette.

In een aantal gemeenten wordt de betreffende begrotingspost geschrapt, om vervolgens via een aanwijzing weer op de begroting te worden opgevoerd. De zaak zakt daardoor ver weg, ondanks het 'tempo, tempo, tempo!' dat Ritmeester tot de minister richt.

Als Toxopeus in 1959 minister wordt, pakt hij de zaak weer op. Hij laat huis aan huis een folder verspreiden waarin wordt aangegeven hoe te handelen bij calamiteiten en welke noodrantsoenen verstandig zijn.

Daarop komt een golf van kritiek, maar Toxopeus acht die onverstandig en onzakelijk. Het is zijns inziens altijd nuttig om aantallen slachtoffers zoveel mogelijk te beperken, zelfs na een atomaire explosie. Inmiddels heeft Ritmeester in zoverre gelijk gekregen, dat professionaliteit en opleidingen belangrijke elementen zijn bij de rampbestrijding moderne stijl.

De positie van de ambtenaren en hun bezoldiging, alsmede de concurrentie met de particuliere sector (tegenwoordig meer gebruikelijk als marktsector aangeduid) zijn onmiddellijk na de bevrijding onderwerpen die de aandacht vragen. In een tijd van grote soberheid dreigen de ambtenaren het sluitstuk van de begroting te worden, of liever: ze *zijn* het.

De toon daarvoor is al in de troonrede van 1945 gezet door Koningin Wil-

helmina. Die formulering is hier op haar plaats, want de Koningin heeft in die periode persoonlijke invloed uitgeoefend, meer dan staatsrechtelijk gebruikelijk.⁶

Met grote aandacht volg ik de wederopbouw van de overheidsorganen, zowel burgerlijk als militair. De herziening van de rechtspositie van de ambtenaren is in studie. Moge het resultaat mede tot verbetering van de waardering van de ambtenaar leiden, zowel in eigen oog als bij het volk.

Meer dan welke overheidsregel ook, kan echter hiertoe bijdragen de versterking van het bewustzijn van de ambtenaar dat de diepste bevrediging in het arbeidsleven voor hem ligt in zijn dienst aan de volksgemeenschap.

Dat belooft materieel niet veel goeds. Het wordt veeleer een oefening in geduld. Een complicatie is dat de ambtenarenorganisaties die gelieerd zijn met de grote vakcentrales NVV, KAB en CNV, de andere organisaties, zoals het nieuw opgerichte Ambtenarencentrum en de Centrale voor Hogere Rijksambtenaren, buiten de deur van het georganiseerd overleg willen houden.

Hieraan komt in 1948 een einde, doordat de VVD verlangt dat zij daartoe wel toegang krijgen. De liberalen zijn onmisbaar voor het formeren van een kabinet dat voldoende steun krijgt voor de grondwetswijziging, nodig vanwege de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië. Daarom kan hun verlangen worden gerealiseerd, al heeft het de nodige voeten in de aarde.

Daarmee is de feitelijke toestand echter nog niet verbeterd. Het kabinet-Drees/Van Schaik is niet erg scheutig, evenmin als het daaraan voorafgaande kabinet-Beel. De Tweede Kamer dringt wel aan, maar is daarbij niet altijd consequent. Dat verwijt kan de liberalen niet worden gemaakt. Vooral als het om verhoging van topsalarissen gaat, gaan bij de Kamermeerderheid de hakken in het zand. Oud heeft tegen die opstelling praktische maar ook principiële bezwaren. Hij acht het staatsrechtelijk onjuist dat de Kamer voor een klein onderdeel van de salarispolitiek op de stoel van de regering gaat zitten.⁷

Het mag niet baten. De meerderheid van de Kamer keert zich tegen een kabinetsvoorstel om de ambtelijke top beter te belonen. Stikker brengt in het kabinet ter sprake of dit voor hem geen reden moet zijn om af te treden. Van hem is bekend dat hij allermindst is ingenomen met het niveau van bezoldiging van politieke ambtsdragers en ambtelijke topfunctionarissen. Drees wijst dat af. Het is december 1950 en er zijn grote problemen, zoals de Nieuw-Guinea-conferentie en de Korea-crisis, die een kabinetscrisis over topsalarissen ontoelaatbaar maken.⁸

Er komt uiteindelijk, in maart 1951, een minder deugdelijk voorstel, waarmee Ritmeester *nolens volens* akkoord gaat, omdat anders de impasse zou voort-

duren. Hij voorziet dat dit punt nog op de agenda zal blijven staan. De cijfers die Ritmeester in een later debat in de Tweede Kamer produceert, maken het duidelijk dat het met het overheidspersoneel niet goed gaat. Per 15 april 1951 is het reële inkomen over de gehele linie sterk gedaald, vergeleken met 1938-1939. De cijfers die hij daarbij vermeldt, lijken mij al heel fors. Een daling van dertig procent voor het laagst bezoldigde personeel, oplopend tot meer dan tachtig procent voor wetenschappelijk personeel.⁹ Cijfers van de Algemene Centrale van Overheids Personeel (ACOP) uit 1950 wijzen weliswaar op een daling vergeleken met 1940, maar die komt neer op een teruggang tussen vijftien en dertig procent.¹⁰

In ieder geval is het geen overbodige weelde dat de VVD zich het lot van de ambtenaren aantrekt. Daarbij blijft artikel 24 van het eerste beginselprogramma van de VVD dat in 1948 is vastgesteld richtsnoer: 'Zij verlangt inkrimping van het sedert de oorlog zozeer uitgezette overheidsapparaat, ook opdat door beperking van het ambtenarenproces aan hen, die in overheidsdienst zijn, een behoorlijke bezoldiging kan worden verzekerd.' Soms is een sprong van vijftig jaar heel wel te maken: het ontwerpprogramma *Investeren in de Toekomst* uit 1997 ademt dezelfde geest.

Het duurt tot het aantreden van Toxopeus als minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-De Quay voor de ambtenaren echt soelaas wordt geboden. Als hij in 1959 minister wordt, is de toekomst voor de overheidsdienaren nog steeds hoogst onbevredigend. Met het vernuft dat zich bij spandoekenschilders in het begin van de jaren zestig begint te ontwikkelen voeren zij actie met de leuze: 'Tox-o-pay-us!'

Toxopeus besluit dat in Nederlandse munt te doen. Hij ontwikkelt het trendbeleid en bevordert een forse denivellering in de opbouw van de salarisschalen. Het is een aangename meevaller voor wie dit aangaat. Hij bereikt dit resultaat door goed samenspel met KVP-minister van Sociale Zaken drs. G.M.J. Veldkamp.

Daar gaat een wonderlijk incident aan vooraf. Veldkamp wil een uitgebreid wetgevend programma realiseren, maar verwacht tegenstand in het kabinet. Daarom verschijnt hij op een gegeven ogenblik in de ministerraad met zijn regengas aan en hoed op, en gaat zo aan tafel zitten. Toxopeus informeert waarom zijn collega zo is uitgedost. Deze antwoordt dat hij niet verwacht dat het kabinet positief zal besluiten; in dat geval zal hij aftreden en hoeft hij niet de moeite te doen om zijn jas uit te trekken. Toxopeus verlangt dat Veldkamp zijn demonstratie beëindigt en zijn hoed en jas keurig ophangt. Veldkamp doet dit, waarna Toxopeus laat weten dat hij zich onder druk gezet voelt en zo geïrriteerd is, dat hij over het voorstel van de collega niet meer weloverwogen kan beraadslagen en beslissen.

Het betekent uitstel, maar geen afstel. In die periode verwerft Toxopeus de steun van Veldkamp voor de introductie van het trendbeleid. Veldkamp kan op zijn beurt zijn plannen uitvoeren.

Voor de ambtenaren breekt een zeer voorspoedige periode aan. Voor de eerste keer in de geschiedenis is hun rechtspositie niet het sluitstuk van de begroting. Voor de centrales van ambtenaren betekent dit dat zij ontheven zijn van de zorg voor de financiële arbeidsvoorwaarden.

Dat ervaren zij met gemengde gevoelens, want overbodigheid is meestal geen begerenswaardige positie. In die periode is dr. W. Albeda hoofdbestuurslid van het Christelijk Nationaal Vakverbond. Zijn terugblik op die situatie geeft weer met welke scepsis tegen de door Toxopeus ontwikkelde politiek wordt aangekeken. De ambtenaren vormen een *République des fonctionnaires*, met een systeem van arbeidsverhoudingen in de luwte.¹¹

Het trendbeleid staat daardoor van verschillende kanten onder druk. Er is in wezen geen waardering van de zijde van de ambtenarenbond, maar evenmin van de kabinetten, die ernstige budgettaire problemen hebben op te lossen.

Voor het begrotingsjaar 1976 is dat het kabinet-Den Uyl. In augustus 1975 komen ambtenaren van Financiën tot de overtuiging dat de budgettaire beslissingen die het kabinet van plan is op termijn te nemen, tot zulke ernstige gevolgen zullen leiden, dat zij de minister van Financiën prof. dr. W. Duisenberg dwingen om zijn vakantie te onderbreken. Voor Den Uyl, eveneens op vakantie, is dit alles een zeer onaangename verrassing.¹²

Duisenberg, overtuigd door zijn ambtenaren, zet nu door en komt tot de zogenaamde één-procentsnorm voor de stijging van de overheidsuitgaven. Dat kan niet anders betekenen dan dat de trendmatige ontwikkeling van de ambtelijke salarissen en de daarmee gelijk te stellen trendvolgers wordt aangepakt. Er wordt een Uylians eufemisme voor gebruikt. De trend wordt opgeschoond, omdat er oneigenlijke elementen in zijn geslopen.¹³

Wat er werkelijk aan de hand is: de overheid - en dat openbaart zich tijdens het kabinet-Van Agt/Wiegel - wordt geplaatst voor een 'heilig moeten' tegenover een 'niet kunnen'.¹⁴ Het trendbeleid valt in de laatste categorie, ondanks het voornemen in de regeringsverklaring dat het in principe gehandhaafd zal worden. Maar er 'zullen ook maatregelen in de sfeer van de voorzieningen voor het overheidspersoneel in goed overleg met de betrokken organisaties worden voorbereid'.¹⁵ Ook dat is een eufemisme. Het betekent dat Wiegel genoodzaakt is een nivellerend beleid te voeren, door het trendbeleid voor de hogere salarissen af te toppen.

In *Bestek '81* wordt die beperking doorgevoerd. Bij het eerste optreden van het kabinet voor de Kamer levert mr. J.G. Rietkerk, als nieuwe voorzitter van de VVD-Tweede-Kamerfractie, zijn bijdrage aan de debatten over de regeringsverklaring, waarin hij erop wijst dat dit kabinet past bij de tijdgeest. Hij verstaat

daaronder dat er een grote mate van herontdekking is van de mens en de burger, een tendens tot versterking van de positie van het individu en zijn vrijheid, in plaats van toenemend overheidsingrijpen in de verfijnde verzorgingsstaat.¹⁶

In hetzelfde betoog spreekt Rietkerk zich uit voor het zo nodig loskoppelen van de uitkeringen aan de loonindex. Het is consequent - en dat is Rietkerk - om daar al dan niet expliciet tevens te denken aan het trendbeleid, dat immers eveneens een koppeling van de loonindex betekent.

Wiegel heeft daarover pittige gesprekken met de ambtenarenbonden gevoerd, waarbij J.W. Dutman in 1978 als voorzitter van de Algemene Bond voor Ambtenaren (ABVA) zijn grote tegenspeler is. Wiegel is uit op een bezuiniging van tweeënhalf miljard gulden op de ambtenarensalarissen. Ondanks stakingen zet Wiegel dat door, maar hij moet dan wel akkoord gaan met een stelsel waarbij de hogere inkomens harder worden aangepakt.¹⁷

Rietkerk, die in het eerste kabinet-Lubbers aantreedt als minister van Binnenlandse Zaken, neemt feitelijk afscheid van het trendbeleid. Zijn opvolger in het tweede kabinet-Lubbers, de uit het CDA afkomstige drs. C.P. van Dijk, zal het in 1987 formeel doen - en grijpt nog sterker in dan onder Wiegel is gebeurd.

De reactie op het beleid van Rietkerk is van een ongekende heftigheid. Onder het motto 'Boos op Koos' gaan de bonden in 1984 massaal de straat op. In een reeks korte gedingen worden de grenzen van de stakingsmogelijkheden vastgesteld.

Al in 1979 had Wiegel een beroep gedaan op Toxopeus om leiding te geven aan een commissie die over deze problematiek moest adviseren, alsmede over het beslechten van arbeidsgeschillen waarin geen overeenstemming kan worden bereikt. Dat laatste is eerder gelukt dan het eerste. De verplichting daartoe bestond al geruime tijd in het Europees Sociaal Handvest. Rietkerk ziet in dat naarmate het trendbeleid verder wordt losgelaten, een gelijkwaardige onderhandelingspositie onontkoombaar wordt. De ambtenaar wordt daardoor langzamerhand een 'gewone' werknemer en in menig opzicht zelfs minder dan een gewone werknemer.¹⁷

Rietkerk zet zijn beleid onverschrokken voort. De invloed van heftige acties, die soms over de grens van het behoorlijke heengaan, en de onaangename bijverschijnselen daarvan hebben andermaal geen invloed op het beleid. In een democratie bestuurt de straat niet. Wel wordt door Rietkerk bevorderd dat bij Koninklijk Besluit in mei 1984 een Advies- en arbitragecommissie wordt ingesteld, die de invloed van het overheidspersoneel op het arbeidsvoorwaardenbeleid enigermate verbetert en tegenstellingen vermindert die het functioneren van het overleg bemoeilijken. De mening van een derde zal daartoe kunnen bijdragen.¹⁸

Rietkerk staat een overlegstructuur voor ogen die in verschillende sectoren gestalte zal krijgen. In de tijd die hem nog is gegund, is dat niet meer te realiseren. Op

20 februari 1986 overlijdt hij plotseling op zijn werkkamer op het departement.

Zijn opvolging verloopt wanordelijk. Er worden bewegingen in de richting van Wiegel gemaakt, die door indiscretie van Nijpels tegenover de pers publiek zijn gemaakt, nog voordat Wiegel overleg heeft kunnen plegen. Daardoor is diens situatie vrijwel onmogelijk geworden. J. Kamminga, die dan partijvoorzitter is, wijt de mislukte opvolging van Wiegel in feite aan het chaotisch management van Nijpels.¹⁹

Rietkerks opvolger op Binnenlandse Zaken wordt tenslotte dr. R.W. de Korte. Die heeft weinig affiniteit met het Binnenlands Bestuur; hij wordt vooral voorgedragen omdat zijn financieel-economische kennis van pas kan komen bij de aanstaande kabinetsformatie. Bij deze gang van zaken is het weer opvallend dat Nijpels zich weinig bekommert om de positie van het Staatshoofd. Hij verkondigt publiekelijk standpunten die vooruitlopen op adviezen aan de Koningin, en zoekt mensen aan voor functies waarbij in ieder geval de formele zeggenschap niet bij hem berust.

Tijdens het tweede en het derde kabinet-Lubbers wordt de in gang gezette ontwikkeling van het arbeidsvoorwaardenbeleid afgerond. Van Dijk introduceert het overeenstemmingsbeginsel (de overheid kan niet alles eenzijdig bepalen) en mevrouw drs. C.I. Dales voert het sectorenmodel door.

Verschillende delen van de rijksoverheid en andere overheden zullen afzonderlijke onderhandelingen over de arbeidsvoorwaarden voeren. Die onderhandelingen zullen niet meer worden gevoerd op het ministerie van Binnenlandse Zaken maar bij het Centrum Arbeidsverhoudingen Overheidspersoneel (CAOP).

Minister H.F. Dijkstal vindt kort na zijn aantreden al een aantal gecompliceerde onderhandelingsituaties op zijn pad. Vooral het overleg met de politie trekt in bijzondere mate de aandacht. De Advies- en arbitragecommissie moet eraan te pas komen, hetgeen er in ieder geval toe leidt dat het stokkende proces van overleg weer op gang komt. Uiteindelijk wordt overeenstemming bereikt.

Gaandeweg wordt het onderhandelingstraject vlotter afgelegd; de minister maakt het genoeg dat hij met de Rijksambtenaren tot een meerjarenafspraak kan komen. Bij het politieoverleg wordt hij daarbij geconfronteerd met de gecompliceerde bestuurlijke organisatie, waardoor de korpsbeheerders (de burgemeesters van de centrale gemeente in een politieregio) een eigen verantwoordelijkheid hebben, die de arbeidsomstandigheden en daardoor de arbeidsvoorwaarden beïnvloeden, zonder dat de minister die voor de laatste verantwoordelijk is directe sturingsmogelijkheden heeft. Dankzij het vermogen van Dijkstal conflicten uit de weg te gaan, weet hij daar een mouw aan te passen.

Een in het oog springend gevolg van de nieuwe ontwikkeling op het gebied van het arbeidsvoorwaardenoverleg in de publieke sector is dat dit deel van het

ambtenarenvraagstuk in hoge mate is gedepolitiseerd. Het zijn niet meer de Staten-Generaal die tegen een onwillig kabinet de positie van de overheidsdienaren moeten beschermen. In dat opzicht schuift de ambtelijke status in de richting van de gewone werknemer.

Dat zal echter nooit volledig kunnen gebeuren, omdat de overheid in haar totaliteit zelf geen marktpartij behoort te zijn en als zodanig ook niet moet worden beschouwd. Dit betekent dat zij die bij de overheid werkzaam zijn, tot op zekere hoogte altijd een aparte status zullen moeten blijven behouden. Daarbij komt onvermijdelijk de vraag aan de orde welke taken tot het domein van de overheid behoren, en in hoeverre sommige diensten beter op afstand kunnen worden geplaatst of zelfs geheel buiten het overheidscircuit thuishoren. In die discussie spelen liberale bewindslieden en volksvertegenwoordigers een belangrijke rol.

Verbazingwekkend is dat niet, omdat alleen door het afstoten van taken de omvang van het overheidsapparaat kan worden beperkt. Het bereiken van dat doel, door het beperken van regelgeving, is aanzienlijk lastiger, omdat bij elke opvallende gebeurtenis de neiging bestaat om een dergelijk incident via een nieuwe regel of voorziening te voorkomen. Zelfs in liberale kring vindt de gedachte soms moeilijk ingang dat de regel die niet wordt gesteld, niet wordt overtreden en dus ook geen handhavingsproblemen kent.

Een niet geringe complicatie is daarbij dat Europese regelgeving vaak nationale repercussies heeft. In de loop van de jaren zeventig hebben een aantal kabinetten: -De Jong, -Den Uyl en het eerste kabinet-Van Agt, zich met dat vraagstuk intensief beziggehouden.

Wiegel en Koning besluiten tot een fundamentele aanpak en stellen de Commissie Hoofdstructuur Rijksdienst in. Staatssecretaris Koning, die de commissie in juni 1979 installeert, verwijst naar eerdere initiatieven en naar de lessen die het kabinet daaruit heeft getrokken. Daarbij geeft hij twee criteria: 'opposite onbevangenheid' (hier citeert de staatssecretaris de minister-president) en concrete formuleringen die praktisch bruikbaar zijn.²⁰

De commissie, die door Vonhoff wordt voorgezeten, zal in de volgende jaren in een aantal rapporten concrete aanbevelingen doen, die de organisatie van de overheid kunnen verbeteren.²¹ Tot de aanbevelingen horen: de instelling van een personeelsdienst voor de Rijksdienst als geheel, om de flexibiliteit te vergroten; een aanzienlijke beperking van het aantal adviesorganen en onderraden; een verandering van de status van staatssecretarissen die als onderminister zouden moeten functioneren, en die in het buitenland de titel van minister kunnen voeren, en beperking van het aantal departementen. Het proces van verandering dat de commissie bepleit, zal slechts zeer langzaam op gang komen.

De opvolger van Wiegel, drs. E. van Thijn - de eerste socialistische minister van Binnenlandse Zaken - is weliswaar uiterst geïnteresseerd, maar zoals gezegd verkeert het kabinet waarvan hij deel uitmaakt in een permanente crisistoestand.

Van Thijns opvolger Rietkerk is in deze materie slechts matig geïnteresseerd, en de samenwerking met de regeringscommissaris op dit gebied, mr. H.D. Tjeenk Willink, is niet optimaal.

Na verloop van tijd blijkt dat er op dit gebied toch weer enige beweging ontstaat, zodat een aantal herstructurerende voorstellen wordt gerealiseerd. Het is het paarse kabinet dat de mobiliteit via een algemene bestuursdienst wil bevorderen en dat zich zal buigen over de positie van de staatssecretaris.

Voorts wordt serieus werk gemaakt van het opruimen van de overvloedige hoeveelheid adviescolleges. Bij deze colleges zijn advies en belangenbehartiging vaak op een onduidelijke wijze vermengd: een integrerend deel van de consensusmaatschappij. De discussie was al gestart tijdens het derde kabinet-Lubbers; Bolkestein heeft er vervolgens bij verschillende debatten krachtige impulsen aan gegeven. Bolkestein:

Nederland is een consensusmaatschappij. Dat is een groot goed. De verhoudingen tussen politieke tegenstanders zijn hier relatief uitstekend. Niemand zou het anders willen. Het inspraakcircuit, de vaderlandse moesjawara, bevordert de betrokkenheid. Maar het leidt ook tot stroperigheid van ons beleid. Knopen doorhakken ligt ons niet. De kaasschaaf is meer ons instrument. Ogenschijnlijk vermindert die de pijn, maar dat geldt alleen voor het ogenblik. Over het geheel genomen, maximaliseert zij haar.²²

Dit citaat is kenmerkend voor het beleid dat Bolkestein zal trachten te realiseren. Hij kiest daarvoor meer de weg van de beïnvloeding dan van de uitvoering. Niet zonder succes.

De bestuurlijke herindeling en de functie die de verschillende overheden hebben te vervullen, is een onderwerp dat in de VVD met grote accentverschillen voortdurend in de belangstelling staat. Daarbij is er één vast gegeven: de gehechtheid aan drie bestuurslagen. Oud is daarbij de grote pleitbezorger voor de gemeenten geweest. Van de latere bewindslieden is het Koning geweest die er als Kamerlid voor heeft geijverd dat de gemeenten en de provincies behoorlijke financiële arm-slag zouden krijgen. Nadien heeft hij daar als staatssecretaris aan gewerkt. Hij fungeert in die periode primair als ruggensteun voor Wiegel op het departement zodat die de handen vrij kan houden om het functioneren van de coalitie te bewaken.

Dat koppel werkt uitstekend. Alleen als bij de voorbereiding van *Bestek '81* een zware aanslag dreigt op Gemeente- en Provinciefonds, maakt Koning duidelijk dat hij dan afscheid zal moeten nemen.

Dat zou Wiegel slecht zijn uitgekomen, en het gebeurt daarom niet.²³

Het Provinciefonds is eerst na de oorlog in 1948 tot stand gekomen, na een

advies van de commissie-Oud. Het is een belangrijke stap om verdere ontplooiing van de provincies mogelijk te maken.

Toxopeus voegt daar als wetgever het zijne aan toe, door een aantal belemmeringen op te ruimen, zoals de beperking tot twee van het aantal statenvergaderingen dat zonder toestemming van de minister van Binnenlandse Zaken mag worden belegd.²⁴

Geertsema, die net als Toxopeus en Wiegel na het ministerschap van Binnenlandse Zaken het ambt van Commissaris der Koningin zal bekleden, is een voorstander van een duidelijke opschuiving van dit ambt naar de functie van eerste gedeputeerde. Hij zou wensen dat hij een portefeuille zou krijgen en mede beslissen over het collegeprogramma. Als hem dat in Gelderland wordt onthouden, komt hij tot de provocerende uitspraak dat deze functie in een halve dag kan worden vervuld. Het is een opvatting die hem niet in dank wordt afgenomen, omdat zij tekortdoet aan de functie van rijksorgaan, die een Commissaris der Koningin heeft te vervullen. In liberale kring wordt die opvatting door Toxopeus, Vonhoff en Wiegel met kracht verkondigd.

De Provinciewet die 1 januari 1995 van kracht wordt, vermindert het belang van de functie als rijksorgaan van de Commissaris van de Koningin, maar handhaaft die wel. Die ontwikkeling wordt gekoppeld aan de inrichting van provincies-nieuwe-stijl, met meer uitvoerende taken ('doe-functies').

Wiegel voelt zich door die gedachtegang wel aangesproken en weet voor Friesland de positie van experimenteergebied te verwerven. Zijn opvolger Hermans zal die lijn consequent doortrekken. Deze gang van zaken is een onderdeel van het moeizame gevecht om de bestuurlijke indeling van ons Binnenlands Bestuur te herzien. J. van Kemenade, PvdA-bestuurder en Commissaris van de Koningin in de provincie Noord-Holland, schrijft: 'Ik zal de lezer dus nu niet meer lastig vallen met beschouwingen over het huis van Thorbecke, zoals de miniprovincies, de WGR [Wet Gemeenschappelijk Regelingen], regio's, de BON[Besturen Op Niveau]-gebieden, de stadsprovincies, de regioprovincies enz.'²⁵

De opeenvolging van die constructies bevordert eerder de onrust dan de kwaliteit van het bestuur. Het is niet verbazingwekkend dat in liberale kring op deze voornemens meestal terughoudend wordt gereageerd. Wel toont Wiegel als minister van Binnenlandse Zaken sympathie voor een wetsontwerp dat zijn voorganger mr. W.F. de Gaay Fortman heeft voorbereid, maar de opdeling van het land in vierentwintig provincies blijkt al spoedig politiek niet te realiseren. Het ligt niet in Wiegels natuur om voor het onbereikbare grote politieke spanningen op te roepen. Deze zaak laat hij daarom rusten.

Rietkerk neemt op dit beleidsonderdeel een aantal beslissingen. De splitsing van de provincie Zuid-Holland door de status van het Openbaar lichaam Rijnmond te verhogen tot een provinciaal niveau, wijst hij af. Het door hem aange troffen wetsvoorstel trekt hij in. De Kamer aarzelt: men zou het wetsvoorstel

willen behandelen, maar de meningen over de inhoud zijn zeer verdeeld. Rietkerk is er de man niet naar om onzekerheid te laten voortbestaan. Hij maakt dit in een brief aan de Tweede Kamer duidelijk:

Aangezien mijn oordeel vaste vorm heeft gekregen acht ik een voortzetting van de behandeling door middel van indiening van een nota naar aanleiding van het eindoverleg niet juist. Dit zou suggereren dat ik nog steeds achter het wetsvoorstel zou staan.²⁶

Het is een tekst die kenmerkend voor Rietkerks stijl is. Rechtstreeks en vasthoudend.

Samen met de minister van Verkeer en Waterstaat, mevrouw drs. Neelie Smit-Kroes, dient hij het wetsvoorstel in waarbij Flevoland op 1 januari 1986 als twaalfde volwaardige, zij het in omvang en inwonertal beperkte provincie wordt ingesteld. Daarmee komt een einde aan de onbevredigende situatie dat in de IJsselmeerpolders geen normale bestuurlijke verhoudingen bestaan.

Over de positie van lokaal en regionaal bestuur blijft de discussie voortduren. Tussen het Interprovinciaal Overleg en de PvdA-minister van Binnenlandse Zaken Dales ontstaat een wrevelige sfeer. Na haar overlijden is er een korte, weinig belovende tussenfase, waarin drs. E. van Thijn zijn nek uitsteekt om haar op te volgen en waarvoor hij het burgemeesterschap van Amsterdam neerlegt. Van Thijn treedt af vanwege de IRT-zaak. De staatssecretaris wordt gedwongen de portefeuille te aanvaarden. Deze, mevrouw O.Y.W. de Graaff-Nauta, een voormalige Friese gedeputeerde van het CDA, deelt de inzichten van mevrouw Dales.

In liberale kring wordt als bezwaar tegen de plannen opgemerkt dat zij door schaalverkleining tot versnippering leiden, terwijl de gemeenten belangrijke taken kwijtraken onder het motto dat zij worden geïtaliseerd.

Dijkstal laat na zijn aantreden als minister deze problematiek in eerste instantie voor de verantwoordelijkheid van de sociaal-democratische staatssecretaris mevrouw A.G.M. van de Vondervoort. Als zij er niet in slaagt de Kamer ervan te overtuigen dat Rotterdam een stadsprovincie moet worden, schiet hij haar te hulp. Er wordt een nieuw voorstel geformuleerd, dat zijn weg door het parlement moet vinden. Rotterdam zal toch een gewestelijke structuur krijgen, evenals Eindhoven. De woordvoerder van de VVD in de Tweede Kamer J.W. Remkes weet vooralsnog zijn enthousiasme te bedwingen.

Het liberale ontwerpverkiezingsprogramma voor de periode 1998-2002 spreekt duidelijke taal. De nadruk ligt op decentralisatie, met een versterking van de positie van gemeenten en provincies. Het huis van Thorbecke, drie volwaardige bestuurslagen, moet uitgangspunt blijven van de bestuurlijke organisatie.²⁷

Omdat liberale vrijheid geen ongebondenheid betekent, zoals herhaaldelijk in

de geschiedenis van de VVD is beklemtoond, wordt in liberale kring aan de kwaliteit van de rechtsstaat en de handhaving van openbare orde en veiligheid grote betekenis gehecht. Al in het eerste beginselprogramma wordt gesproken over het herstel van de rechtsstaat, die in de bezettingsjaren zware averij heeft opgelopen. Die averij is niet alleen terug te vinden in sommige onderdelen van het wettelijk systeem die door de bezetter zijn ingevoerd; ernstiger is de bedreiging 'door de geest, die als gevolg van de vreemde overheersing in ons volk gevaren is'.²⁸

Het urgentieprogramma voor de verkiezingen van 1948 legt het accent op de bescherming van de burger tegen ambtelijke willekeur. Dat is de duidelijke reactie op wat er in de bezettingstijd is scheefgegroeid. Dit spoort met de passage die door toedoen van de rooms-katholieke minister van Justitie mr. Th. R.J. Wijers in de regeringsverklaring van het kabinet Drees-Van Schaik wordt opgenomen.²⁹ Deze minister zal om gezondheidsredenen tussentijds aftreden. De meerderheid van de Tweede Kamer wordt in toenemende mate kritisch gestemd door de geringe daadkracht op het departement van Justitie. Vonk, de woordvoerder voor de VVD, laat een iets ander geluid horen: 'Liever te weinig goede regels dan teveel slechte.'³⁰ De opvolger van Wijers is diens geestverwant mr. A.A.M. Struycken. Zijn benadering kan Vonk in dit opzicht minder bekoren. Hij dringt aan op zelfbeperking, met het Franse (!) spreekwoord *Qui trop embrasse, mal étreint*.³¹ Met een teveel aan legislatief perfectionisme neemt de bewindsman erg veel hooi op de vork. De staat behoort geen zedenmeester te zijn.

Die gedachte komt op als na de bevrijding de confessionele partijen de ministers van Justitie uitnodigen de zedelijkheid met vergaande achtereenvolgende maatregelen te beschermen. Het gaat daarbij niet alleen om het aan banden leggen van contacten tussen de beide seksen in het openbaar, maar evenzeer om de leetuurvoorziening in sommige kiosken, de speelzucht, voetbalpools, het hoge aantal echtscheidingen en de leesbibliotheken.

Wendelaar meent dat het gezonder is heimelijkheid uit te bannen. 'Ik zie meer eerlijkheid, meer natuurlijkheid, minder stiekeme zonden.' Ter illustratie brengt hij het Scheveningse strand ter sprake: 'Herinnert u het zich ook hoe de heren zich verdrongen voor het voor het vrouwenbad gereserveerde gedeelte en hoe daar aangeklede vrouwen koketteerden met een bloot voetje? En ga dan nu op Scheveningen eens kijken, waar het overgrote deel der baders in volkomen natuurlijkheid en onbevangen geniet van zee, lucht en zon.'³²

De strijd tegen de zondagswet brengt de VVD-Tweede-Kamerfractie in 1953 in een bijzondere positie. Ritmeester en Oud zijn de woordvoerders die het wetsvoorstel met grote kracht bestrijden. Het voorstel is gedeeltelijk overbodig, gedeeltelijk slecht en als geheel onverdraagzaam. De fractie besluit daarom niet aan het wetsvoorstel te gaan prutsen en stemt ongeacht de strekking tegen alle ingediende amendementen.³³

De wet blijkt in de praktijk niet te handhaven en er wordt in 1955 een wetsvoorstel ingediend om de ergste ongemakken weg te nemen. Omdat dit een veruiming is van de ongewenste situatie die twee jaar eerder is ontstaan, stemt de fractie daarvoor. Bij dit wetsvoorstel, en ook bij de wet op de lijkbezorging, is het duidelijk dat de regeringspartijen hierover compromissen hebben gesloten en niet vrij aan de Kamerdebatten kunnen deelnemen.

Oud laat bij de replieken weten dat in dit soort aangelegenheden compromissen niet acceptabel zijn. Hier zijn in de grondwet vastgelegde grondrechten in het geding, ten opzichte waarvan men geen stap terug kan doen. Dat de PvdA dat wel doet, wijt Oud aan de opdeling in werkgroepen met een bepaalde geloofsrichting als verenigingspunt binnen die partij. Van deze onderverdelingen binnen een partij moet Oud niets hebben. Voor de VVD trekt hij de les uit het stemgedrag van de PvdA bij dit onderwerp. De geest van het liberalisme in brede zin, zoals die ook in de oude SDAP nog leefde, is in de PvdA verloren gegaan.³⁴

Hoe moeilijk dit vraagstuk echter is, zal de VVD in later jaren ervaren, als regelgeving moet worden geformuleerd over vraagstukken als abortus en euthanasie, waarbij de persoonlijke en geestelijke vrijheid direct aan de orde zijn. De oplossing die daarvoor wordt gekozen - dat iedere afgevaardigde zijn persoonlijk geweten moet kunnen volgen - doet aan een algemeen uitgangspunt van gelijkheid voor aanhangers van verschillende overtuigingen tekort. De Staten-Generaal hebben niet de taak om een scala van persoonlijke opvattingen te vertolken, maar om tot regelgeving te komen die boven het persoonlijk gemoed uitstijgt.

In de rumoerige periode van de jaren zestig vinden op allerlei gebied confrontaties plaats. De overheden weten daar aanvankelijk niet goed raad mee. Dat maakt het voor uitvoerende organisaties, zoals de politie, niet eenvoudig het gezag op beheerste wijze te handhaven. Men voelt zich onzeker. Die onzekerheid wordt in niet geringe mate versterkt doordat sommige politieke partijen het optreden van de politie soms scherp aanvallen, met een minimum aan begrip voor de moeilijke omstandigheden waaronder taken moeten worden verricht.

PROVO en de kraakbeweging kunnen in die kring op heel wat meer sympathie rekenen dan de ordehandhavers. De VVD stelt zich duidelijk op tegenover allerlei gezagsondermijnende uitingen. Deze voorkeur wordt dikwijls gekenschetst als een overdreven voorliefde voor *law and order*.

In het kabinet-De Jong is het de liberale minister van Justitie mr. C.H.F. Polak die aan een duidelijke lijn vasthoudt. Samen met de minister-president P.J.S. de Jong en de minister van Binnenlandse Zaken mr. H.K.J. Beernink, die uit de gelederen van de CHU afkomstig is, deelt hij de verantwoordelijkheid voor het geruchtmakende ontslag van de Amsterdamse burgemeester mr. G. van Hall, die naar het oordeel van het kabinet niet in staat is de vertrouwensrelatie in de hoofdstad na de ongeregeldheden in 1966 te herstellen.

De oorlog in Vietnam plaatst Polak voor problemen als demonstranten president Johnson van de Verenigde Staten beledigen. Daarbij dagen de demonstranten voortdurend het gezag uit, door na te gaan wat nog juist binnen de grenzen van de wet kan worden getolereerd. Een aantal docenten in de ethiek meent dat er reden tot verontrusting is als de jongeren, die in geweten protesteren en daarbij de strafwet overtreden, worden vervolgd. Polak rekent af met dit soort ethiek. Belediging is ethisch laakbaar en het heeft niets met de vrijheid van meningsuiting te maken. Wie in geweten meent de politiek of de daden van een regering te moeten afkeuren, heeft in een democratische samenleving volop de gelegenheid daartoe.

Het gebruik van beledigingen daarentegen mist elke overtuigingskracht en sluit elke gedachtenwisseling bij voorbaat uit. Het bedroeft mij dat u als docenten in de ethiek aan een universiteit, dus als mannen van wetenschap die geroepen zijn studenten te vormen, meent jonge mensen te moeten stijven in het plegen van handelingen, die niet alleen strafbaar zijn, maar ook nodeloos kwetsend, in hoge mate onbehoorlijk en in strijd met de verworvenheden van een democratische samenleving.³⁵

Polak neemt echter evenzeer stelling tegen hen die de vrijheid aan banden willen leggen om afwijkende opvattingen te uiten, zelfs als die verwerpelijk zijn: 'Democratie is geen staatsvorm voor bange mensen.'

Polak, die een niet al te sterke constitutie heeft, wordt in het laatste jaar van zijn ministerschap bijgestaan door een liberale staatssecretaris mr. K. Wiersma, een oud-collega-hoogleraar uit Leiden. Zij slagen erin, om naast het vasthouden van een principiële lijn, tevens een algemeen gewaardeerd wetgevingsprogramma te realiseren.

Na zijn aftreden wordt Polak lid van de Eerste Kamer. Hij geeft in de senaat opnieuw blijk van een zuiver afgesteld juridisch kompas. Zo wijst hij in een initiatiefvoorstel van PvdA, D'66 en VVD dat een oplossing voor de abortusproblematiek zoekt te bereiken wel de tekortkomingen aan, zonder echter dat dit uiteindelijk tot een tegenstem van zijn kant leidt. Door droevig mismanagement van Haya van Someren verongelukt dit wetsvoorstel in de Eerste Kamer. Persoonlijke gevoelens overheersen, zodat de regelgeving die daar bovenuit behoort te stijgen niet tot stand komt. Het zijn voor de liberale mede-initiatiefnemers mevrouw mr. E. Veder-Smit en mr. A. Geurtsen zwarte uren op die 14de december 1976.³⁶

Vijf jaar later levert een unaniem voorstemmende VVD-fractie in de Eerste Kamer onder aanvoering van dr. G. Zoutendijk het abortuswetsvoorstel van de ministers De Ruiter en Ginjaar precies de beslissende stem om het over de eind-

streep te brengen. Zoutendijk beschouwt dat als zijn grote krachttoer in die jaren dat hij de Senaatsfractie heeft geleid. De afweging was niet eenvoudig, maar de praktische uitkomst stelt hem in het gelijk:

Of het oude wetsvoorstel uiteindelijk beter zou zijn geweest? Ik weet het niet. Het was minder bureaucratisch, sympathieker voor de vrouw, maar een juridisch monstrem. Het gaat echter om de praktijk, en het komt mij voor dat het in de dagelijkse praktijk niet veel uithaalt.³⁷

In diezelfde periode stuurt Wiegel doelbewust aan op een verbreding van de aanhang. Die opzet slaagt. De VVD groeit van 16 zetels in 1972 naar 26 in 1981. Wiegels oppositie is meer direct dan diepzinnig.

In 1979 wordt hij minister van Binnenlandse Zaken. Rietkerk treedt op als voorzitter van de Tweede Kamerfractie, maar Wiegel geeft de teugels niet uit handen. Er is in de VVD geen behoefte aan een dergelijke rolverandering. Het ministerschap van Wiegel wordt door hem zelf goed gekarakteriseerd:

Ik denk dat ik heel goed op de winkel heb gepast en dat is uiterst eerszaam. Op het terrein van ambtenarenzaken, de politie en burgemeestersbenoemingen heb ik meer gedaan dan op de winkel passen. Inzake het Binnenlands Bestuur is de provinciale herindeling vastgelopen; die zat er politiek niet in. Ik heb een heel zware klus gehad aan de herziening van de grondwet. Maar het is zeker waar dat de wereld in die vier jaar niet is hervormd.³⁸

Uiterst vijandig is op 25 mei 1981 na de verkiezingen het commentaar in NRC *Handelsblad*. Kennelijk is in de journalistieke burelen het gunstige resultaat van de VVD na zeer ongunstige verkiezingsprognoses en het verlies van de PvdA hard aangekomen.

Vice-premier en minister van Binnenlandse Zaken Hans Wiegel maakt in Den Haag bekend dat het kabinet heeft besloten tot een kapitale order voor legervoertuigen voor DAF en RSV en een omvangrijke garantie voor de nieuwe F29 van Fokker.

Een simpele aankondiging, waarmee Wiegel zijn VVD waarschijnlijk meer goed doet dan wanneer hij de politie en het Binnenlands Bestuur de afgelopen jaren zou hebben georganiseerd.

Het is kennelijk makkelijker conservatief of realist dan eerlijk en sociaal-democraat te zijn.

Een bewijs voor die stelling is het optreden van VVD lijsttrekker Hans Wiegel in deze campagne. Vroeg begonnen met een groot verlies in de

*enquêtes, heeft hij met on-Nederlands talent zijn partij volgens de laatste peilingen op het oude niveau gebracht.*³⁹

Dit citaat - een onsmakelijke suggestie dat Wiegel, die zijn eerste echtgenote bij een verkeersongeval heeft verloren, dat tragische ongeval heeft uitgebuit, laat ik terzijde - geeft aan hoe scherp de tegenstellingen zijn geworden. De nuances zijn ver te zoeken.

Bij de door Wiegel genoemde wijziging van de grondwet is een belangrijke rol in de Tweede Kamerfractie weggelegd voor mevrouw mr. A. Kappeyne van de Coppello. Zij heeft een bijzondere interesse in het staatsrecht en verwerft op dat punt een groot gezag in de Tweede Kamer. In de VVD maakt ze zich sterk voor een verbetering van de positie van etnische minderheden in onze samenleving. Ze ijvert voor het kiesrecht voor deze mede-ingezetenen bij gemeenteraadsverkiezingen. Ook verder moeten zij, die vaak naar Nederland zijn gehaald om werk te verrichten waar de Nederlanders zelf niet zoveel zin in hadden, zoveel mogelijk gelijk aan Nederlanders worden behandeld. Zoveel mogelijk: dus geen militaire dienstplicht of kiesrecht van Provinciale Staten en Tweede Kamer, maar wel gelijke behandeling bij huisvesting, scholing en sociale zekerheid. Om dat mogelijk te maken dient er wel een strikt toelatingsbeleid te gelden. 'Ook de illegalen die hier al werken mogen niet worden toegelaten, ook niet uit zieligheidsoverwegingen. Als je daaraan gaat beginnen is het eind zoek.'⁴⁰

Het sluit aan bij de stellingen, zoals die voor een congres op 26 januari 1980 over dit onderwerp waren geformuleerd. Daarin wordt de noodzaak om te voorkomen dat er burgers van de tweede rang gaan ontstaan onder ogen gezien. Redelijke beheersing van de Nederlandse taal en kennis van de Nederlandse geschiedenis is een redelijke eis en zelfs onontbeerlijk om deel te hebben aan de Nederlandse maatschappij.⁴¹

Een deel van de aanhang moet er nog wel van worden overtuigd dat hier een koers wordt voorgesteld die de nieuwe ingezetene een zo goed mogelijk perspectief biedt.

Minder succes heeft Annelien Kappeyne van de Coppello met haar pleidooi voor een referendum. In de Tweede-Kamerfractie staat ze hierin alleen, en de partij koestert evenmin warme gevoelens voor dit fenomeen. Het wordt in strijd geacht met het beginsel van evenredigheid. Alleen als dat doorbroken zou worden door de invoering van het districtenstelsel, wil de fractie dit standpunt heroverwegen. Met die gedachte moet Annelien Kappeyne zich troosten.⁴²

In 1981 heeft ze na tien jaar Kamerlidmaatschap, voorafgegaan door een periode van vijf jaar als adjunct-secretaresse van de fractie, behoefte aan iets anders. Ze treedt tussentijds terug en laat zich niet opnieuw kandideren. Ongetwijfeld speelt daarbij een rol dat haar contacten als ondervoorzitter van de fractie met

Mr. A. Kappeyne van de Coppello
[Fotoarchief VVD]

Rietkerk niet geheel probleemloos verlopen. Maar ook het verschijnsel is duidelijk waarneembaar dat tien begrotingen na elkaar voor menig Tweede-Kamerlid een limiet is. Zelfs als er een succes behaald wordt, zoals Annelien Kappeyne bereikt wanneer ze met goed gevolg een voorstel verdedigt om in de grondwet een artikel (art. 11) op te nemen dat luidt: 'Ieder heeft, behoudens bij of kracht-

Mr. A. Kappeyne van de Coppello (1936-1990)

Annelien Kappeyne is op het Binnenhof een boeiende figuur geweest. Na haar studie aan de Rijksuniversiteit van Leiden wordt zij in die stad lid van de gemeenteraad. Zij is zeer geïnteresseerd in, en heeft grote kennis van het staatsrecht. Als een goed dochter van haar vader, de veel aanzien genietende advocaat mr. N.J.C.M. Kappeyne van de Coppello, heeft ze grote culturele belangstelling, hetgeen in een aantal bestuursfuncties haar neerslag krijgt.

Op het Binnenhof doet ze haar intrede in 1966 als secretaris van de VVD-Kamerfractie. In 1971 blijkt dit, zoals vaker voorkomt, een opstap naar het Kamerlidmaatschap. Voordien waren haar kwaliteiten erkend door haar benoeming tot adjunct-secretaris van de Kiesraad, een functie die ze zeer ambieerde, maar neer moest leggen toen ze tot Kamerlid werd gekozen. Gehecht als ze is aan familietradities, geeft de benoeming haar veel voldoening. In de fractie neemt ze een aparte plaats in.

Ze trekt zich het lot van medeleden en ondersteunend personeel in en buiten VVD-verband zeer aan. Daarnaast is ze gespitst op het handhaven van goede manieren. Een collega-Kamerlid dat zich daaraan niet stoort, kan op een gepeperde opmerking rekenen. Zo is ze niet mals als een van de jongere collega's een personeelslid van de Kamer met te weinig voorkomendheid bejegt. Ze staat erop dat de betrokkene excuus aanbiedt.

In de fractie is ze een bindend element, dat ervoor zorgt dat fractiegenoten en stafleden met enige regelmaat in het Staten-restaurant samen eten. Tijdens het fractievoorzitterschap van Rietkerk wordt ze ondervoorzitter van de fractie. Dat verloopt niet gladjes, want de 'chemie' tussen deze twee blijkt niet te kloppen. Het is een borsing van twee soorten koppigheid: de één gevoed vanuit een zeer bewust beleefde liberale familietraditie, de andere vanuit een officieel weliswaar verlaten, maar nog altijd aanwezige gereformeerde inslag.

Annelien Kappeyne krijgt door de kleur van haar haar, haar felheid en haar opstelling in een aantal kwesties (grondwetswijziging, minderhedenbeleid, tolerantie) de bijnaam 'Rooie Annelien'.

In het eerste kabinet-Lubbers wordt ze staatssecretaris op het ministerie van Sociale Zaken. Ze getuigt in die jaren van haar groeiend respect voor de uit de ARP afkomstige minister drs. J. de Koning.

Na haar staatssecretariaat volgt een felbegeerde benoeming in de Raad van State. Ze is daar volkomen op haar plaats. Helaas openbaart zich dan al spoedig de ziekte die haar fataal zal worden. Haar echtgenoot H. de Groen zal daar op ontroerende wijze uiting aan geven. 'Ik zie haar, die door de dood is aangeraakt.'

Het is symbolisch en in haar stijl dat zij door een aantal oud-fractiegenoten bij haar uitvaart wordt uitgedragen.

Het is terecht dat in de Annelien Kappeyne van de Coppellostichting inspiratie wordt ontleend aan haar gedachten over waardigheid en tolerantie.

tens de wet te stellen beperkingen, recht op onaantastbaarheid van zijn lichaam.⁷⁴³

Een jaar later, in 1982, keert zij in het eerste kabinet-Lubbers terug als staatssecretaris voor Emancipatiezaken, tevens belast met de arbeidsvoorziening voor bijzondere groepen, waaronder begrepen buitenlandse werknemers.

In dat kabinet bezetten de liberalen de posten van Binnenlandse Zaken (Rietkerk) en Justitie (Korthals Altes). Gegeven de wijze waarop de VVD zich heeft opgesteld om recht en orde te handhaven, ligt op hun schouders een zware taak.

Korthals Altes moet opboksen tegen een enorme achterstand die is ontstaan doordat met de PvdA en D66 als trekkers en het CDA als tegenstribbelende meeloper zowel het justitieel en politieel apparaat als het gevangeniswezen onevenredig zijn geremd in hun ontwikkeling. Dat geldt niet alleen in materiële, maar minstens even sterk in psychologische zin. Daarbij zijn het de landelijke, maar niet minder de lokale partijen, die zich afzetten tegen het gezagsapparaat. In gemeenteraden als in Amsterdam, Utrecht, maar eveneens in Groningen en Breda, zijn dit vaak gehoorde geluiden.

Bij zijn aantreden spreekt Korthals Altes daarom van 'oerstaatstaken, die niet in gevaar mogen worden gebracht'. Daar is wel sprake van geweest. Zo heeft hij te maken met een groot en nijpend cellentekort, waardoor de executie van straffen in gevaar is gekomen. Het taaie ongerief van heenzendingen van lieden die vastgehouden zouden moeten worden, zal Korthals Altes gedurende zijn hele ministerschap blijven kwellen.

Hij poogt door procedurele verbeteringen de procesgang te versnellen. Veel aandacht heeft hij voor de fraudebestrijding.

Het beleid van de minister wordt uitermate kritisch gevolgd. Het gevoel van onveiligheid blijft toenemen; de verbeteringen worden als te langzaam gerealiseerd ervaren. Korthals Altes begrijpt dit in het licht van de omvang van de problematiek en de persoonlijke hinder die men ervan ondervindt. Maar hij meent wel dat die 'men' ongelijk heeft. Hij vergt het uiterste van rechterlijke macht en politie. 'Als ik kijk naar degenen met wie ik echt te maken heb - en dat zijn de leden van de Tweede Kamer en Eerste Kamer - dan heb ik vanaf het begin tot en met vandaag zeer algemene instemming met mijn beleid gekregen.'⁷⁴⁴

De liberale ministersploeg in het tweede kabinet-Lubbers is geen hechte eenheid. De ministers Nijpels en Neelie Smit-Kroes staan in april 1989 bij een discussie over het nationaal milieubeleidsplan achter de opvatting van minister-president Lubbers en hun overige CDA-collega's in het kabinet, en tegenover hun liberale collega's en de fractievoorzitter van de VVD-Tweede-Kamerfractie. In een *Comedy of errors* lijkt het alsof er op vrijdag 28 april toch nog een eenheid van opvatting ontstaat tussen de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie Voorhoeve en alle liberale ministers.

De Tweede-Kamerfractie vindt het onacceptabel dat de kosten van het Nationaal Milieubeleidsplan eenzijdig voor rekening komen voor automobilisten en huizenbezitters. In de Eerste-Kamerfractie leeft sterk het gevoel dat de minister-president bezig is riemen te snijden uit liberaal leer. De partijvoorzitter, dr. L. Ginjaar, tevens lid van die fractie, deelt dit inzicht.

In die stemming heeft de vergadering van de Tweede-Kamerfractie plaats in een opgewonden sfeer. Voorhoeve maakt niet volstrekt duidelijk dat hij een compromis van Lubbers, dat deze na die moeilijke vrijdag nog ter tafel heeft gebracht, op zijn minst het overwegen waard vindt.

De weerzin in brede kring tegen het gedrag van de coalitiepartner is mede oorzaak van de breuk met het kabinet. Het is voor de liberale ministers reden om zich, op Nijpels en Neelie Smit-Kroes na, voorzichtig van het kabinetsstandpunt te distantieëren.

Dat er sprake is van grote verwarring in de liberale gelederen blijkt uit de adviezen die na de val van het kabinet aan de Koningin worden uitgebracht. Tot verbazing van velen in en buiten de VVD, maar kennelijk niet van het partijkader, beveelt Voorhoeve een reconstructie aan van het kabinet dat zojuist naar huis is gestuurd. Dit is een ernstige taxatiefout. Anders dan in 1951 is er een politieke situatie waarin een alternatief voorhanden is. Oppositieleider W. Kok opent (om tactische redenen) een tweede alternatief: overleg over samenwerking van zijn partij met de VVD. De campagne wordt echter geheel in het teken geplaatst van samenwerking met het CDA als enige mogelijkheid. Deze gymnastische oefening is te moeilijk voor veel kiezers. De VVD loopt tegen een forse verkiezingsnederlaag op, mede doordat Wiegel tegen veler hoop en verwachting in, op een grote landelijke manifestatie in Bleiswijk niet uitspreekt dat hij na de verkiezingen eventueel beschikbaar zal zijn voor een post in het komende kabinet.⁴⁵

De VVD gaat een periode van ernstige interne verwarring tegemoet, die een dieptepunt krijgt op de algemene vergadering in Zwolle op 18 en 19 mei 1990, kort nadat Voorhoeve op advies van Ginjaar is afgetreden als fractievoorzitter.

De stemming in de VVD is grondig bedorven, maar desondanks begint er vrijwel onmiddellijk een periode van herstel. Bolkestein, die optreedt als fractievoorzitter, verwerft al snel veel prestige. Naarmate de onzekerheid over zijn positie afneemt, en na het aftreden van Ginjaar en diens opvolgster mevrouw mr. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut, komt de organisatie onder leiding van drs. W.K. Hoekzema eindelijk tot rust. Tot rust, maar niet rustig: er worden zeer veel activiteiten ontplooid.

In 1994 blijkt het vertrouwen bij de kiezers te zijn teruggekeerd. De duidelijke aanpak van de VVD wordt beloond; de rommelige regeerwijze van het derde kabinet-Lubbers blijft evenmin zonder gevolgen. Na enig hik- en slikwerk komt

de paarse coalitie tot stand; een wezenlijke verandering in de politieke verhoudingen, omdat het initiatief voor het ontwerpen van het regeerakkoord voor het eerst sinds 1973 niet in handen van het CDA is. Er is, om een term van Gruyters te gebruiken, geen sprake van aanschuiven - wat vóór 1994 voor PvdA en VVD altijd het geval was.⁴⁶

Het behoort tot de goede tradities dat de algemene ledenvergadering van de VVD een telegram aan de Koningin stuurt, om gevoelens van aanhankelijkheid en trouw te betuigen. Een poging om dat agendapunt te schrappen, wordt met grote meerderheid verworpen. De constitutionele staatsvorm onder het Huis van Oranje wordt beschouwd als een stevige verankering van ons democratisch bestel. De breuk met Gruyters, vanwege zijn houding tijdens het huwelijk van prinses Beatrix en prins Claus, is daar een rechtstreeks gevolg van.

Toch is de relatie niet geheel spanningsloos. Nu en dan vraagt men zich in liberale kring af of aan de liberale opvattingen en positie door het staatshoofd wel voldoende recht wordt gedaan. Die twijfel kan soms bij kabinetsformaties rijzen, omdat de Koninginnen Juliana en Beatrix in de afgelopen vijftig jaar soms voor lastige puzzels zijn gesteld. Daarbij mag niet uit het oog worden verloren dat de Koningin moet handelen binnen het kader van door haar ingewonnen adviezen, en het is duidelijk dat de overgrote meerderheid van de betrokken adviseurs de liberale beginselen niet zijn toegedaan. Dat geldt voor de vice-presidenten van de Raad van State en voor de voorzitters van Eerste en Tweede Kamer tot dusver. Eerste-Kamervoorzitter Korthals Altes zal in deze eerst in 1998 zijn stem laten gelden. Wel moet Toxopeus worden vermeld, die als minister van Staat desgewenst als adviseur van de Koningin optreedt. Waarbij kan worden opgemerkt dat de Koningin adviezen inwint bij diegenen die haar in een bepaalde situatie nuttig voorkomen. Titel of geen titel.

Welke voorvallen hebben ondanks de sterke gevoelde positieve band van de liberalen met het Koninklijk huis de aandacht getrokken? Tijdens de regering van Koningin Juliana valt het de liberalen op dat de formatie na de val van het kabinet-Biesheuvel zolang wordt gerekt dat mr. B.W. Biesheuvel moet kiezen tussen het premierschap en het lidmaatschap van de Tweede Kamer, omdat die combinatie in die tijd na de verkiezingen slechts gedurende drie maanden is toegestaan. Biesheuvel kiest voor het premierschap en is dus geen fractievoorzitter van de ARP meer. Vanaf dat ogenblik wordt hij door de Koningin niet meer bij de formatiebesprekingen betrokken. Gezien zijn voorkeur voor een combinatie met de VVD, in tegenstelling tot zijn opvolger mr. W. Aantjes, die aan samenwerking met de PvdA de voorkeur geeft, betekent dit een ingrijpende verandering van het verloop van de formatie.

De vraag rijst of de rol van onderhandelaar niet meer is verbonden met het

lijsttrekkerschap dan met het fractievoorzitterschap. Van Agt zal dit risico ontlopen door in 1977 het Kamerlidmaatschap te laten prevaleren boven het ministerschap van Justitie.

Bij de grondwetswijziging van 1983 wordt deze onpraktische bepaling gewijzigd, zodat de termijn van drie maanden vervalt en wordt vervangen door de bepaling dat de ambten gecombineerd kunnen worden, zolang een minister of staatssecretaris demissionair is.

In 1973 besteedt de door de Koningin aangezochte formateur dr. M. Ruppert, vice-president van de Raad van State, naar het oordeel van Biesheuvel en Wiegel onvoldoende aandacht aan de mogelijkheden van een vijf-partijenkabinet. Rupperts eindrapport is verassend. Hij beveelt de sociaal-democraat mr. J.A.W. Burger aan als kabinetsformateur, met een motivering die al op de uitslagenavond bekend was: de PvdA heeft zetelwinst geboekt. Ruppert heeft wel erg veel tijd nodig gehad om die uitslag tot zich door te laten dringen.

Vast staat dat mejuffrouw mr. F.M. de Graaff, van 1968 tot 1984 directeur van het kabinet van de Koningin, een belangrijke rol speelt en zich niet beperkt tot een formele taakopvatting. Haar voorkeur is in ieder geval duidelijk. Zij acht het gewenst dat er een kabinet optreedt met de PvdA.

Op 31 januari concludeert Ruppert 'dat een opdracht aan een socialistische formateur zal kunnen leiden tot een voor de meerderheid der volksvertegenwoordigers aanvaardbare uitkomst'. Zonder verdere raadpleging van de fractievoorzitters wordt Burger als formateur aangezocht.⁴⁷ Het is plausibel dat Koningin Juliana er dan al van op de hoogte is, dat de demissionaire minister van Sociale Zaken drs. J. Boersma bereid zal zijn om op persoonlijke titel zitting te nemen in een kabinet van links-confessionele signatuur.⁴⁸

Nadat Burger is gaan optreden als formateur en zijn befaamde brievenserie begint om de confessionele partijen op zijn lijn te krijgen, grijpt Koningin Juliana via mejuffrouw De Graaff in om het door deze gewenste kabinet te helpen bevorderen. Mejuffrouw De Graaff herinnert Burger eraan dat het normaal is bij de vorming van een parlementair kabinet dat de formateur andere personen benadert dan de fractievoorzitters. Burger noteert: 'Ik wil dit facet vanwege de gevoeligheden der fractievoorzitters bij voorkeur reserveren voor de fase van de "bemanning" van het kabinet, maar als de christen-democratische fractievoorzitters moeilijk blijven doen, zal ik stellig deze suggestie benutten.'⁴⁹

De rol van mr. W.F. de Gaay Fortman is in deze jaren eveneens zeer belangrijk. Hij hoort tot die groep in de ARP die om principiële redenen het liberalisme verwerpt. In die partij zitten de meest principiële tegenstanders van de VVD, meer dan bij de andere christen-democratische partijen of zelfs de PvdA. De Gaay Fortman staat in hoog aanzien, hetgeen gezien zijn statuut niet onbegrijpelijk is, maar het feit dat hij Boersma navolgt, spreekt boekdelen.

Bij de formatie in 1977 blijkt ten paleize opnieuw een voorkeur te bestaan

Mr. H. van Riel
[Fotoarchief VVD]

Mr. H. van Riel (1907-1980)

Harm van Riel is geboren in de Haarlemmermeer. Hij moet dat als een geografisch misverstand hebben beschouwd, want zijn hart lag in Drenthe. Zijn moeder, de maatschappelijk zeer actieve dochter van de grote Harm Smeenge, heeft een grote rol in zijn leven gespeeld.

Van Riel had een scherpzinnig analytisch vermogen en gaf zich graag over aan min of meer futurologische beschouwingen over de ontwikkeling van de samenleving. Daarbij was het hem aangenaam om mensen te prikkelen met uiterst ongenueanceerde uitlatingen. Dat heeft wel gevolgen gehad voor zijn politieke loopbaan. Steeds als hij aan invloed leek te winnen, ontketende hij door een extreem provocatieve uitspraak een reactie en veroorzaakte hij dusdanige negatieve opschudding, dat hij zijn positie weer bedorven zag. Dat maakte hem overigens wel tot een kleurrijke persoonlijkheid. Consistent was zijn lijn daarbij niet, al waren er wel bepaalde ijkpunten.

Zijn carrière begint na zijn rechtenstudie in Leiden in 1928 bij de Kamer van Koophandel in Dordrecht als tweede secretaris. In 1930 komt hij in dienst van het deftige, degelijke bankiershuis R. Mees en zonen ('de heren Mees'). Hij beëindigt dat dienstverband in 1954 als directeur van het bijkantoor aan de Kneuterdijk in Den Haag; geen volkomen geslaagde episode in zijn loopbaan.

Hij wordt in 1946 lid van de Staten van Zuid-Holland voor de Partij van de Vrijheid. In 1954 wordt hij lid van Gedeputeerde Staten, een functie die hij tot 1970 vervult. In 1948 wordt hij lid van het Dagelijks Bestuur van de VVD. Na het vertrek van Stikker als voorzitter volgt hij Oud op als vice-voorzitter. Dat blijft hij tot 1962. In 1956 wordt hij gekozen in de Eerste Kamer en na het overlijden van prof. Molenaar volgt hij die op als fractievoorzitter. In 1976 legt hij die functie neer, omdat hij zich niet kan vinden in de abortusopvattingen die in de Tweede-Kamerfractie tot een initiatiefwetsvoorstel zullen leiden.

Van Riel heeft een groot ontzag voor mensen met maatschappelijk aanzien, zoals de heren Mees, en toont zich geïmponeerd door adellijke titels. Van gezagsondermijning en pseudo-intellectualisme is hij zeer afkerig. Het is op dat punt dat hij soms nauwelijks te verantwoorden uitspraken doet.

Hij is zeer geïnteresseerd in de krijgsmacht en doet daar lovende uitspraken over: 'De mariniers hebben in '69 in Curaçao getoond zeer beheerst te kunnen optreden in functioneel verband [...]. Ook hun officieren en onderofficieren vormen uitgezocht elitair materiaal.' Soms zeer emotioneel: 'Het mooiste dat ik ken is de Nederlandse vlag op een oorlogsschip.'

In een gesprek met Joop van Tijn geeft hij een vernietigende omschrijving van maatschappijkritische journalisten, en dat zijn er in zijn ogen velen: 'De doorsneejournalist en -commentator [is] veelal begaafd met een uitstekend verstand, maar vertoont ook zodanige lacunes in zijn persoonlijkheidsstructuur, dat hij voor hogere uitvoerende functies in de samenleving niet in aanmerking komt.'

In dezelfde lijn ligt zijn opmerking dat door de Kroon benoemde hoogleraren geen republikeinse gezindheid mogen propageren. Daarnaast heeft Van Riel interessante opvattingen over de ontwikkeling van de samenleving en de rol die de VVD daardoor op politiek gebied kan spelen. Hoe verschillend zij ook van opvatting zijn, in dat opzicht bestaat er tussen bijvoorbeeld Van Riel en Gruyters een duidelijke affiniteit – mits ze maar niet in één partij zitten.

Een zeer directe invloed heeft Van Riel op Wiegel, al volgt die in de praktische politiek wel duidelijk zijn eigen spoor. Het streven van Wiegel naar een bredere aanhang past precies in Van Riels visie op de voorkeuren van 'de beter betaalde werknemers'.

In dat verband pleit hij ervoor dat de VVD duidelijk maakt dat bij meer salaris en meer ontwikkeling ook meer macht in de maatschappij hoort. De VVD moet zich op het punt van medezeggenschap en zaken als winstdeling en vermogensaanwas veel positiever opstellen. 'Dat is harde noodzaak ook.' Het is daarom veel te eenvoudig om Van Riel zonder meer als conservatief af te doen, al heeft hij dat imago door zijn eigen opstelling vaak verworven.

Bij dit alles is een zeker opportunisme hem niet vreemd. Hij zegt graag wat een bepaald gehoor naar zijn taxatie wil horen.

Voorts is hij een uitmuntend briefschrijver. In tal van archieven kunnen daarvan boeiende voorbeelden worden aangetroffen.

Eén kenmerkende eigenschap mag tenslotte niet ongenoemd blijven. Hij heeft een zekere reserve om tot een definitieve besluitvorming te komen. Zijn analyse eindigt niet zelden met een keuzemogelijkheid die verder wordt opengelaten. Utlatingen als: 'Dat zou ik zo niet durven beweren'; 'ik ben persoonlijk geen publiciteitspecialist' en 'ik weet het niet zo', komen in allerlei variaties geregeld voor. Van Riel wordt met dat al een veelbesproken figuur in de VVD.

Een collega, de PvdA-gedeputeerde (tussen 1958 en 1970) prof. drs. J.P. van Praag, zegt over Van Riel: 'Het was moeilijk hem te plaatsen in de scala van stromingen binnen de VVD. Hij

hoorde beslist niet tot de linkervleugel van een Geertsema of Vonhoff, maar zonder versimpeling kon je hem evenmin rechts noemen. Daarmee klopte zijn sociaal-culturele opvattingen niet.⁹ Dat maakt Van Riel zowel onberekenbaar, irritant als boeiend.

voor een kabinet met de PvdA. De onderhandelingen om weer een kabinet Den Uyl tot stand te brengen verlopen uiterst moeizaam. Desondanks wordt er niet gepoogd de formatie een andere impuls te geven en de VVD in de gelegenheid te stellen het door Wiegel bepleite nationale kabinet vorm te geven. Na de mislukking van Den Uyl, prof. dr. W. Albeda (ARP), dr. G.H. Veringa (KVP) alleen en in vereniging, wordt op dezelfde voet voortgegaan, met twee Commissarissen der Koningin: mr. M. Vrolijk (PvdA) en mr. P.J. Verdam (ARP). Na de verkiezingen op 25 mei is het dan inmiddels 10 oktober geworden, zonder dat er zicht is op een tweede kabinet-Den Uyl.

Oud-senator Van Riel spreekt die avond in Capelle aan de IJssel over 'een vermoedelijk staatsrechtelijk minder wenselijk optreden van de Koningin'. Hij signaleert dat zij eraan meewerkt de VVD uit te schakelen als regeringspartij. Het is onweerlegbaar dat de VVD naar verhouding een grotere winst heeft geboekt dan de PvdA. De conclusie van Van Riel is dat er eigenlijk dus geen sprake is van een 'rode' verkiezingsoverwinning. Die uitlating is gebaseerd op het feit dat tegenover de tien zetels winst van de PvdA vijf zetels verlies staan van de CPN en één van de PSP. Maar daarmee zijn de tien zetels winst voor Den Uyl nog niet als bijzonder verschijnsel weggeredeneerd. Met de kwalificatie 'propaganda-verhaaltjes' gaat Van Riel wel heel kort door de bocht.⁵⁰ Wie beseft welke gedachtengang Van Riel heeft over de gezagsverhoudingen, moet vaststellen dat dit gevoel in liberale kring wel erg sterk leeft.

Wiegel heeft van de Nijmeegse hoogleraar prof. mr. F.J.F.M. Duynstee vernomen dat Van Agt geen tweede kabinet-Den Uyl wil en dat de VVD niet kansloos is. Wiegel heeft die mededeling in de laatste week van september 1977 met Van Riel besproken 'die het ook allemaal hoogst interessant vond'.⁵¹

De draai naar de VVD wordt gemaakt. Als dit resultaat aan de Koningin wordt voorgelegd, besluit zij tot een extra consultatieronde om na te gaan of er een meerderheid voor zo'n kabinet is. Ongebruikelijk, maar niet beslissend.

Het eerste kabinet-Van Agt treedt aan en zal de volle periode uitdienen.

Iets vergelijkbaars voltrekt zich in 1981 bij de totstandkoming van het tweede kabinet-Van Agt. De VVD komt er dit bizarre jaar niet aan te pas, hoewel opnieuw blijkt dat de combinatie Van Agt-Den Uyl niet werkt. Opvallend is dat opnieuw een rol is weggelegd voor De Gaay Fortman, hoewel dat geenszins in overeenstemming lijkt met de voorkeur van Van Agt.

Bij de formatie van het eerste kabinet-Lubbers gaat Nijpels wat onstuimig te werk. Daarbij heeft hij de neiging soms wat tekort te doen aan constitutionele verhoudingen. Zo gebeurt het dat hij namen van door de VVD gewenste informateurs en formateurs prijsgeeft, voordat daarover met het staatshoofd is gesproken. Na het totstandkomen van het kabinet bezigt hij, zoals we in hoofdstuk 6 al zagen, in een beschouwing over het strategisch monisme de uitdrukking 'mijn ministers'. Zowel ten opzichte van de Kroon als van de dienaren van de Kroon is die terminologie niet elegant en bovendien feitelijk onjuist.

In de delicate verhouding tussen staatshoofd en politiek bestuur kan dat onnodige spanningen oproepen. Dat is in ieder geval ongewenst omdat de rol van het staatshoofd bij de kabinetsformatie niet kan worden ontbeerd. Pogingen om daarvoor een uitspraak van de nieuwgekozen Tweede Kamer in de plaats te stellen zijn tot dusverre mislukt en de verwachtingen kunnen daarover niet hooggespannen zijn. De Koningin en de direct bij een formatie betrokken politici zullen op elkaar aangewezen zijn, en dat vergt bij alle openbaarheid toch ook uiterste terughoudendheid.

In 1994 wordt op 6 juli een formateur van VVD-huize aanbevolen. Dat gebeurt omdat Bolkestein eind juni duidelijk maakt niets voor een program te voelen dat onvoldoende houvast biedt. 'Dit is Lubbers-4 zonder Lubbers en daar teken ik niet voor,' vermeldt een dagboek aantekening op maandag 27 juni.

Koningin Beatrix besluit ondanks dit advies de PvdA'er Kok met de formatie te belasten. Opnieuw een negeren van de VVD? Bolkestein ziet het anders: 'De begroting 1995 moest bij de opdracht worden betrokken en Kok was daar het beste in thuis. Bovendien lopen de adviezen uiteen en dus keek Hare Majesteit

Van Riel en Wiegel zullen spreken op een openbare vergadering van de VVD in Nijmegen. Zoals te doen gebruikelijk rijdt mejuffrouw mr. M.M.F. (Magda) van Everdingen.

Van Riel is evenals Wiegel zeer gesteld op een goede maaltijd. Bij vergaderingen van Hoofdbestuur of Partijraad vermijdt hij bij voorkeur de traditionele broodjeslunch met de kop soep, overbekend bij allen die in de politiek actief zijn, om iets substantiëlers en

smakelijkers te nuttigen.

Die avond vraagt hij Wiegel: 'Kent u Nijmegen?'

'Neen, mijnheer Van Riel.'

'U weet dus ook niet waar wij kunnen eten?'

'Neen, mijnheer Van Riel.'

'Ach, wilt u dan uitstappen om u te informeren waar een goede gelegenheid is. Maar vraagt u het niet aan een wielrijder, daar hebben wij niets aan.'

naar de grootste partij. Op zichzelf goede argumenten. Grote consternatie in Den Haag. Ging het Staatshoofd te ver? Ik vond dat onzin. Zij is geen marionet van Tjeenk Willink! Wij komen toch wel aan bod.’⁵²

Shakespeare constateerde het eerder: ‘All is well that ends well.’ De algemene ledenvergadering van de VVD doet er goed aan het jaarlijks telegram aan het staatshoofd te blijven zenden.

De VVD en het sociaal-economisch beleid

Niet zonder reden heeft Stikker bij zijn bezoek aan het Bestuur van de afdeling Amsterdam van de Partij van de Vrijheid op 19 mei 1947 gezegd dat de fracties niet tegen de regering in oppositie zijn maar wel tegen het Indië-beleid en het financieel beleid. Dit financieel beleid wekt grote emoties. Dat is zo in de tijd van de Partij van de Vrijheid en dat blijft zo na de oprichting van de VVD.

Zodra er een te grote toenadering lijkt te ontstaan tot het kabinet, slaat men alarm. Zo wordt Stikker door het Amsterdamse bestuurslid mr. W.P. Kessler geconfronteerd met een uitspraak die deze in de Eerste Kamer heeft gedaan: 'Voor ons zijn arbeid en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid de grondslagen voor de toekomst.' Hij is hiervan geschrokken en vraagt: 'Komt men hierdoor niet teveel in het vaarwater van de regering?'¹

Dit zal het beeld blijven: de fracties nemen een veel welwillender standpunt in dan de achterban. Welwillend maar allerm minst kritiekloos.

Bij het financieel beleid doet zich een tweede factor voor. Net zoals bij de ARP de inzichten van prof. dr. J. Zijlstra afwijken van die van Colijn, is dit in de VVD het geval met opvattingen van diegenen die een groter vertrouwen in Keynes hebben gesteld dan Oud doet.

In de Tweede-Kamerfractie is er van 1952 met de binnenkomst van mr. H.F. van Leeuwen sprake van een nuanceverschil. Zo heeft Van Leeuwen in 1938 samen met mr. J.W. Beyen (de latere partijloze minister van Buitenlandse Zaken in het tweede kabinet-Drees) een preadvies uitgebracht aan de Vereniging voor de Staathuishoudkunde over de oorzaken van de dalende rente. Die wordt mede veroorzaakt door de afwezigheid van kredietbehoefte bij de overheid. Keynes wordt terloops ter sprake gebracht.²

In de opvatting over het voorgestane beleid brengt dit geen noemenswaardige verandering te weeg. Verschillende opvattingen blijken elkaar in de praktijk goed te verdragen. Oud begrijpt bovendien, en hij weet dat inzicht helder over te brengen, dat de opkomende verzorgingsstaat alleen in toom kan worden gehouden door het bestaan van elkaar tegenstrevende politieke krachten, omdat bij het ontbreken daarvan de overheid in het oneindige zal doorgroeien, tot een pijnlijke sanering onvermijdelijk wordt. Prof. dr. D.J. Elzinga heeft betoogd dat daarin meer aan de orde is dan een puur liberaal-kapitalistische zienswijze, anders

dan Oud wordt verweten: veeleer is dat een bredere paraplubenadering. In ieder geval hebben de feiten Oud in het gelijk gesteld.³ Anders dan Elzinga zou ik dit echter geen apolitieke opstelling willen noemen.

Wel ligt hier de kern van Ouds stellingname. Keynes is prachtig, maar in de praktijk van het leven zal het niet meevallen zich restrictief op te stellen als de middelen voorhanden zijn en wanneer de economische activiteiten toenemen. De overheid zal onder zulke omstandigheden niet achterblijven bij het treffen van infrastructurele en sociale voorzieningen. Oud kiest daarom voor de weg van de uitgavenbeperking. Die functie heeft de Tweede Kamer tot kort na de Tweede Wereldoorlog meestal vervuld. De enorme welvaartsontwikkeling heeft tot gevolg dat de Kamer op allerlei afzonderlijke beleidsterreinen veel meer de rol van aanjager van uitgaven gaat spelen. Het zal achtereenvolgende ministers van Financiën nog wel eens parten spelen.

Typerend is het debat dat op 9 november 1950 in de Tweede Kamer plaatsvindt en waarbij Oud woordvoeder is:

‘Door de veel te hoog opgedreven belastingen achten wij ons economisch bestaan bedreigd. Vandaar onze eis, dat de staatsuitgaven omlaag moeten, en dan mag men daarop niet antwoorden: ‘dan moet gij aanwijzen waarop bezuinigd kan worden’, want niet bij het Parlement, maar bij de Regering hoort de leiding van het regeringsbeleid. De Kamer kan alleen trachten de regering in de door haar gewenste richting te sturen en een van de middelen daartoe is het weigeren van toestemming tot het opleggen van steeds nieuwe belastingen.’

Hoe gevoelig deze zaak in de partij ligt, blijkt uit een wat potsierlijk incident dat in maart 1950 plaatsvindt. In de aanloop van de Provinciale-Statenvierkiezingen van april 1950 wordt door het Amsterdamse bestuur een kaderbijeenkomst belegd waarvoor Wendelaar is uitgenodigd. Hoewel dit soort kaderbijeenkomsten een besloten karakter heeft, is de pers er toch op afgekomen en omdat Wendelaar geen bezwaar maakt, wordt die toegelaten. Tot teleurstelling van het Amsterdamse kader legt Wendelaar uit dat het kabinet-Drees (met Stikker) het beste is wat we op het ogenblik kunnen krijgen. Het beleid van de minister van Financiën dr. P. Lieftinck ontmoet, ondanks veel kritiek uit de volksmond, bij hem evenmin grote bedenkingen. Het opnemen van hem en andere socialisten in de regering is zijns inziens ondanks de grote bezwaren die Wendelaar tegen het socialisme heeft om twee redenen niet verkeerd. Met de VVD in het kabinet is er geen oppositieleider van groot formaat zoals Churchill in Engeland (dat is niet aardig voor de ARP-aanvoerder J. Schouten) en door de opneming van socialisten wordt de arbeidsvrede in ons land gekocht.

Het zijn geen teksten waarop men had gehoopt. De teleurstelling wordt ont-

steltenis als de kranten op 14 maart zijn verschenen. De opstelling van Wendelaar is groot nieuws. Een hoofdartikel in *De Telegraaf* op 15 maart brengt het Amsterdamse Bestuur in actie.⁵ Er wordt een telegram naar Oud gestuurd, waarin wordt geconstateerd dat de rede van Wendelaar en de persreacties het vertrouwen in het partijbeleid schokken en de verkiezingsactie onmogelijk maakt. Er wordt ten spoedigste een 'krachtig dementi' verlangd. De PTT brengt een onbedoeld geestig accent aan door hiervan 'krachtig dementie' te maken.⁶ Het telegram wordt per brief bevestigd. 'Reeds toegezegde bedragen voor de verkiezingsactie worden ingetrokken.'⁷

Het dementi komt er niet. Oud laat de beantwoording over aan Rutgers, die erop wijst dat de krantenberichten niet onjuist zijn. De fout ligt bij het afdelingsbestuur, dat voor een kaderbijeenkomst de pers heeft uitgenodigd. Bovendien maakt Rutgers er een punt van dat men de partijvoorzitter met een telegram heeft lastiggevalen, in plaats van Wendelaar te benaderen. Hij eindigt met de vaderlijke vermaning voortaan beter op te letten.

Oud zal overigens voor de verkiezingen, die gelukkig nog een maand in het verschiet liggen, de slechte indruk bij de pers wegnemen.⁸ Dat gebeurt afdoende zodat na de voor de VVD gunstig verlopen verkiezingen *Het Vrije Volk* constateert dat 'de VVD met de vulgaire belastingtruc natuurlijk heel wat zieltjes [heeft] verleid'.⁹

Dit incident toont niet alleen de gevoeligheid aan van dit beleidsterrein, maar niet minder dat er sprake is van een fel anti-socialistisch sentiment en dat een deel van de VVD geestelijk in de oppositie vertoeft, ondanks de deelname aan het kabinet. Het hoofdartikel in *De Telegraaf* waarover Citroen zonder enige twijfel te voren contact heeft gehad, ademt diezelfde geest.

Geleidelijk wordt de beoordeling van Lieftinck minder mild. Zo neemt Molenaar krachtig stelling tegen een door de minister van Financiën gevraagde bevoegdheid om de kredietverlening van het particuliere bankwezen vanuit één centraal punt te controleren. Prof. dr. H.J. Witteveen, in die tijd rector magnificus in Rotterdam, heeft de goedkoop-geldpolitiek van de overheid tot onderwerp van een kritische beschouwing gemaakt, en de rede waarin hij op 8 november 1951 waarschuwt voor inflatoire spanningen die door dit beleid worden veroorzaakt, is zowel voor Oud als voor Molenaar een belangrijk uitgangspunt voor hun financiële beschouwingen. Voor zover nog nodig, wordt daardoor de aandacht op de nog jonge hooggeleerde Witteveen gevestigd.¹⁰

Van Leeuwen wijdt zijn maidenspeech aan een impopulair onderwerp in ondernemerskring, de dividendstop. Dit is een uitvinding van de Duitse bezetter, maar na de oorlog gehandhaafd als dwangmiddel om de consumptie te beperken ten gunste van investeringen. Omdat herinvesteren in de eigen onderneming zijn grenzen kent en deze worden bereikt, pleit Van Leeuwen voor afschaffing. Die wens is al eerder door Ritmeester uitgesproken. Ritmeester noch Van Leeuwen

hebben succes. Wel wordt door toedoen van het KVP-Tweede-Kamerlid dr. A.M. Lucas de werkingsduur tot één jaar teruggebracht.

De socialistische minister J. van de Kieft, die Liefstinck is opgevolgd, weet het wetsvoorstel tot verlenging nog wel overeind te houden, maar moet water bij de wijn doen.

Het optreden van Lucas wordt symptomatisch. Namens zijn fractie zal hij in de komende jaren steeds wat afknabbelen van de voorstellen die van de zijde van de Partij van de Arbeid komen. Het is een techniek die tot na het ontstaan van het CDA wordt toegepast om een middenpositie tussen PvdA en VVD te kunnen innemen. Vooral de onderwerpen die in de sociaal-economische sector thuishoren zijn voor dat doel geëigend. Pas als tijdens het kabinet-Den Uyl (1973-1977) de VVD-fractie laat weten dat die vlieger niet meer opgaat en bij verwerping van eigen voorstellen de CDA-tussenvoorstellen niet gesteund zullen worden, raakt die tactiek in onbruik.

Het optreden van Lucas is een van de voorboden van het ontstaan van sleet in de rooms-rode samenwerking. De wrevel in de kring van de PvdA omdat de greep op het economisch leven door de Staat minder stevig wordt, is een tweede signaal dat politieke verandering op komst is. Zo'n proces duurt meestal jaren en dat is nu ook het geval.

Een teken aan de wand is de uiterst moeizame kabinetsformatie van 1956. In die formatie heeft de VVD aanvankelijk geopteerd voor een kabinet zonder KVP. De 'affaire-Hofmans' op Soestdijk, die een bedreiging vormt voor de monarchie, maakt het wenselijk dat Drees terugkeert als minister-president. Als het vierde kabinet-Drees voor de Kamer treedt, zal Oud bij het begin van het debat daarover namens alle grote fracties een verklaring afleggen.

In die formatieperiode ontstaat er onrust in de VVD omdat er door informateur Burger bewegingen in de richting van Korthals worden gemaakt. Bovendien lijkt H.D. Louwes, de landbouwspecialist van de Eerste-Kamerfractie, niet geheel afkerig van een kabinetspost. Deze laatste speelt al snel geen rol meer. Er volgt wel een uitnodiging aan Korthals, maar onder zulke voorwaarden dat hij daarop bezwaarlijk kan ingaan.

Het blijkt een gelukkige ontwikkeling. De economische situatie verslechtert en het derde kabinet-Drees komt in zwaar weer terecht, daar het vertrouwen in de brede basispolitiek verloren is gegaan bij PvdA en KVP. Als de opvolger van Van de Kieft, de socialist H.J. Hofstra, de bestedingsbeperking noodzakelijk acht om de financiën onder controle te krijgen, dan betekent dat december 1959 het einde van het Drees-tijdperk.

Het is de KVP'er Lucas die het beslissende duwtje geeft, door wat af te knabbelen van het regeringsvoornemen om de tijdelijke verhoging van de directe belastingen niet voor twee jaar maar voor één jaar toe te staan. Dat is een manoeuvre die door de PvdA niet kan worden geaccepteerd. Op een betoging

van die partij, 22 november 1959 (de zogeheten 'Fakkeldragersdag'), heeft Burger de zaak op scherp gezet. Hij zegt dit te doen 'na overleg met de ministers van de PvdA'. Drees en de zijnen kunnen nu geen kant meer uit.

Dit is een staatsrechtelijk monstrum. Ministers en staatssecretarissen behoren geen zetbazen van een kamerfractie te zijn. Drees wil echter geen Nederlandse Ramsay MacDonald worden. Deze Engelse Labourleider had voor de Tweede Wereldoorlog tussen 1931 en 1935 geregeerd zonder instemming van zijn partij, met steun van de Conservatieven en Liberalen. Drees ontkent tegenover Oud dat hij daarmee partijbelang boven landsbelang stelt.¹¹

In 1959 komt het kabinet-De Quay aan het bewind na een interimperiode van het rompkabinet-Beel, in hoofdzaak gerecruteerd uit de confessionele bewindslieden die hun portefeuille ter beschikking hebben gesteld maar geen ontslag hebben aangeboden, zoals Drees en zijn geestverwante collega's. Het kabinet-De Quay is de kroon op het werk van Oud als oppositieleider. Hij vermijdt alles wat de samenwerking zou kunnen verstoren.

De formatie in 1959 veroorzaakt een bijna even grote schok als die van 1994. De Partij van de Arbeid is overtuigd van haar onmisbaarheid na sinds 1939 onafgebroken te hebben geregeerd. In het confessionele kamp zijn er vooral in de ARP mensen die dit ook geloven en daarom huiverig zijn voor verandering.

Oud mikt aanvankelijk op een kabinet met Witteveen als minister van Financiën. Dat Korthals in ieder geval minister zal worden is buiten kijf, en dit geldt eveneens voor Sidney van den Bergh op Defensie. Als de kaarten uiteindelijk zo komen te liggen dat Witteveen erbuiten blijft en Toxopeus minister wordt, is de beer in de Eerste-Kamerfractie los. Na het aftreden van Van den Bergh en zijn vervanging door Visser wordt de onvrede nog groter. Van Riel voelt zich gepasseerd, en laat dit niet passeren.

Op 8 oktober 1960 komt het tot een confrontatie op een vergadering van de Partijraad, een adviescollege in de VVD. De financieel-economische specialist van de Eerste-Kamerfractie mr. J. de Wilde opent de aanval, die wordt voortgezet door Witteveen. Als deze betoogt dat het niet-claimen van de ministerspost van Financiën in een tijd dat de belastingen verlaagd kunnen worden onverstandig is van de onderhandelaar, slaat Oud toe: 'Ik merk nu, dat mijn jonge vriend Witteveen nog weinig politieke ervaring heeft. Een minister die de belastingen verhoogt wordt eerder populair dan een die ze verlaagt. Daarvan vindt men toch dat het te weinig is en dat een ander er veel meer profijt van heeft dan de klager.' Verdere aanvallen pareert Oud eveneens. De Partijraad is niet ontevreden over het behaalde formatieresultaat en voelt weinig aandrang om Oud dan wel Van Riel af te vallen. Toch is deze vergadering het beginpunt van een reeks gebeurtenissen die het einde van het tijdperk Oud zal betekenen.¹²

In het kabinet-De Quay ligt de verantwoordelijkheid voor het financieel-economische beleid niet primair bij liberale bewindslieden. De antirevolutionair

prof. dr. J. Zijlstra en de christelijk-historische drs. J.W. de Pous als bewindslieden van Financiën respectievelijk Economische Zaken zetten een koers uit die afwijkt van de voorgaande kabinetten. De gematigd tevreden geluiden die uit de liberale hoek worden gehoord, duiden erop dat die richting wordt gewaardeerd. Er is sprake van een anticyclische werking van de begroting, maar, waarschuwt de NRC, 'een vermindering van het cyclische effect is nog niet hetzelfde als het voeren van een cyclisch beleid'.¹³

Een poging van Witteveen om de loonvorming vrijer te maken door een herziening van de loonpolitiek van de regering, die zijns inziens teveel op de productiviteitsnorm is gebaseerd, faalt. Zijn motie in de Eerste Kamer wordt verworpen doordat de coalitiegenoten tegenstemmen. Wel krijgt hij voor zijn motie opvallend genoeg steun van de PvdA. Een vrijere loonontwikkeling, die door het kabinet wel wordt voorgestaan, zal in de komende periode tot stand komen. Die gang van zaken is met het verwerpen van de motie niet te keren.¹⁴

Na het kabinet-De Quay wordt het kabinet-Marijnen gevormd. Dat heeft niet de onverdeelde instemming van de confessionele partijen.

In deze periode van hoogconjunctuur komen de eerste blutsen in het fraaie bouwwerk van de Nederlandse economie. Prof. dr. J.E. Andriessen geeft een commentaar op die periode, die hij op het departement van Economisch Zaken eerst als ambtenaar en later als minister in het kabinet-Marijnen heeft meegemaakt. Hij, voortkomend uit onverdacht christelijk-historische hoek, bevestigt de reserves van Oud: 'Maar het was toch zuur dat, nadat de economen zoveel jaren zo zorgelijk op de winkel hadden gepast, nu de politici zich ineens op de kas stortten.'¹⁵

Oud is er dan niet meer bij en dat betekent zonder meer een afname van politiek gezag. Dat is een riskante situatie, want de spanningen in het kabinet-Marijnen lopen hoog op. De crisis waardoor het kabinet ten val komt is door de omroepkwestie ontstaan, maar de condities om de eenheid te bewaren zijn afwezig. Andriessen schrijft dat het in de sociaal-economische driehoek van stonde af aan niet goed ging: 'De minister van Financiën [Witteveen] was soms te afstandelijk en te weinig bewogen, die van Economische Zaken [Andriessen] soms te veel betrokken en te agressief, maar beiden keken met afschuw naar de politieke gedrevenheid van hun collega van Sociale Zaken [Veldkamp], voor wie geen enkele loongolf te hoog ging.'¹⁶

Een rol speelt dat in de kring van wat gaandeweg wordt aangeduid als christen-democratische partijen bepaalde groeperingen een sterk gevoel van heimwee naar de samenwerking met de PvdA moeilijk kunnen onderdrukken. Het kabinet-Cals moet dat gevoel wegnemen, maar dat wordt geen succes.

De VVD introduceert in de oppositie een nieuw fenomeen. Als de sociaal-democratische minister ir. A. Vondeling, die de financiën beheert, zijn eerste

begroting indient in september 1965, zal drs. Th.H. Joekes een tegenbegroting indienen. Dit werkstuk, dat als plan-Joekes de parlementaire geschiedenis in zal gaan, is een gedegen werkstuk. Joekes is overigens de eerste om vast te stellen dat de bijdrage van Witteveen onmisbaar is, maar stelt zijn eigen licht toch wat onder de korenmaat. De verdediging van zo'n voorstel in de Kamer, die bij zulke gelegenheden meer leeuw dan lam pleegt te zijn, is geen geringe zaak. Bovendien komt daar het volle gewicht van het kabinet (elke minister voelt zich aangesproken) overheen. Joekes slaat zich daar voortreffelijk doorheen.¹⁷

Hiermee heeft de VVD-fractie gebroken met het door Oud altijd gehuldigde standpunt dat de Kamer geen bezuinigingsposten moet aanwijzen omdat dit de taak van de regering is. Het is een fundamentele koerswijziging, want de Tweede-Kamerfractie zal dit moeten herhalen wanneer en zolang ze in de oppositie is.

Daarbij zal het niet blijven, want elke serieuze oppositiepartij zal zich geroepen voelen om in een of andere vorm een tegenbegroting te presenteren. Dat mag men gerust aanduiden als een staatsrechtelijke vernieuwing, omdat dit ertoe leidt dat verkiezingsprogramma's financieel getoetst moeten worden om hun realiteitswaarde te bepalen, waarbij het Centraal Plan Bureau als arbiter gaat optreden.

Politieke invloed heeft het plan-Joekes voor het lot van het kabinet-Cals. De tegenbegroting opent de discussie over de kwaliteit, de soliditeit en de beleidskeuzes van het kabinet. Joekes legt terecht verband tussen de tegenbegroting van de VVD en de kabinetscrisis in de 'Nacht van Schmelzer'.¹⁸ In de kring van de KVP is er scherpe kritiek op de door Vondeling gepresenteerde begroting voor 1967. Drs. W.K.N. Schmelzer, de fractievoorzitter van die partij, ziet als schrikbeeld opdoemen dat een deel van de fractie mee zal gaan met een motie of amendement van de VVD. Teneinde de eenheid te bewaren besluit Schmelzer zelf het initiatief te nemen. Hij verlangt dat de begroting wordt verstevigd en dat er bevredigende antwoorden komen op zijn vragen. Anders trekt de KVP politieke consequenties.

Toxopeus en Witteveen achten het beleid schadelijk voor het volk. Het vertrouwen is weg, de waardering gedaald tot het nulpunt. Het Kabinet dient te gaan, aldus Toxopeus.¹⁹ Hij manoeuvreert vervolgens zo bekwaam dat hij de coalitie niet in elkaars armen drijft. Schmelzer dient een op het eerste gezicht niet verstrekkende motie in, maar Cals ziet het terecht als een motie van afkeuring. Drs. G.C.M. Nederhorst, de fractievoorzitter van de PvdA, sluit met zijn stemverklaring zijnerzijds alle twijfel uit: bij aanvaarding van de motie dient het kabinet te gaan. 'Want een kind in de politiek weet dat een dergelijke motie voor een kabinet dat zichzelf maar enigszins respecteert volstrekt onaanvaardbaar is.'²⁰ In de vroege ochtenduren van 15 oktober valt het doek. Het is het begin van de polarisatieperiode. In de liberale gelederen wordt daarbij altijd aan de

intens beleefde tegenstelling met de PvdA gedacht, maar de kloof en het antagonisme zijn tussen PvdA en KVP niet kleiner. Dat zal de basis kunnen leggen voor een christelijk-liberaal kabinet, maar van zo'n kabinet zullen onpopulaire maatregelen worden gevraagd. Is dat op te brengen? De overspanning van de overheidsuitgaven is al tijdens het kabinet-De Quay begonnen en tijdens Marijnen is dit versneld doorgegaan. Er moet daarom worden omgebogen. Het blijft voor de komende periode van vijftientig jaar een feitelijke noodzaak.

Na een korte interimperiode van het kabinet-Zijlstra wordt De Jong minister-president. Witteveen keert terug op Financiën. Het kabinet regeert in een onrustige tijd. De ARP tast voortdurend de grenzen van de samenwerkingsmogelijkheden af. Hun aanvoerder, mr. B.W. Biesheuvel, die in het kabinet-Cals de portefeuille Landbouw heeft behartigd, lost met enige regelmaat 'schoten voor de boeg'. De Jong reageert daar koelbloedig op, door, refererend aan de oorlog toen er écht op hem werd geschoten, over saluutschoten te spreken, maar dat alles maakt het voor Witteveen nog niet gemakkelijk. Hij weet door budgettair overheidsbeleid de economie in wat rustiger vaarwater te brengen.²¹

Het beleid van Witteveen wordt in verscherpte vorm in het kabinet-Biesheuvel gecontinueerd door zijn opvolger, de rooms-katholieke minister mr. R.J. Nelissen. Dat kabinet valt als er de voor elk kabinet onontbeerlijke homogeniteit gaat ontbreken en zich zowel politieke als persoonlijke complicaties gaan voordoen. Biesheuvel slaagt er niet in met zijn ver doorgevoerde moesjawaratechniek de tegenstelling tussen zijn partijgenoot Boersma en de minister van Wetenschappelijk Onderwijs en Wetenschapsbeleid, jhr. mr. M. L. de Brauw, te overbruggen. Deze uit DS '70 afkomstige bewindsman ergert zich bovenmate aan het voortdurend pogen van de minister van Sociale Zaken om de hand te lichten met strakke en duidelijke beleidslijnen op het gebied van loonvorming en sociale zekerheid.

Het kabinet lijdt bovendien onder de opstelling van de minister van Justitie Van Agt, die dan nog gelooft dat regeren met de PvdA aantrekkelijker is dan

De landbouwspecialist Danny Tuijnman, in het eerste kabinet-Van Agt minister van Verkeer en Waterstaat, heeft een plezierige jeugdige stem. Hij maakt daar soms gepast gebruik van. Als iemand opbelt die hij op dat moment eigenlijk niet te woord wil staan zegt

hij: 'Oh, mijnheer, U moet mijn vader hebben, ik geloof niet dat hij thuis is, maar ik zal even voor U kijken.' Na enige ogenblikken: 'Nee mijnheer, het spijt me, maar ik zal zeggen dat u gebeld heeft.'

*H. Wiegel en Drs. G.M.V. van Aardenne met de tegenbegroting van 1976
[Fotoarchief VVD]*

met de VVD. Nelissen ontpopt zich als een sterke minister van Financiën, die erin slaagt een strenge begrotingsdiscipline te handhaven.

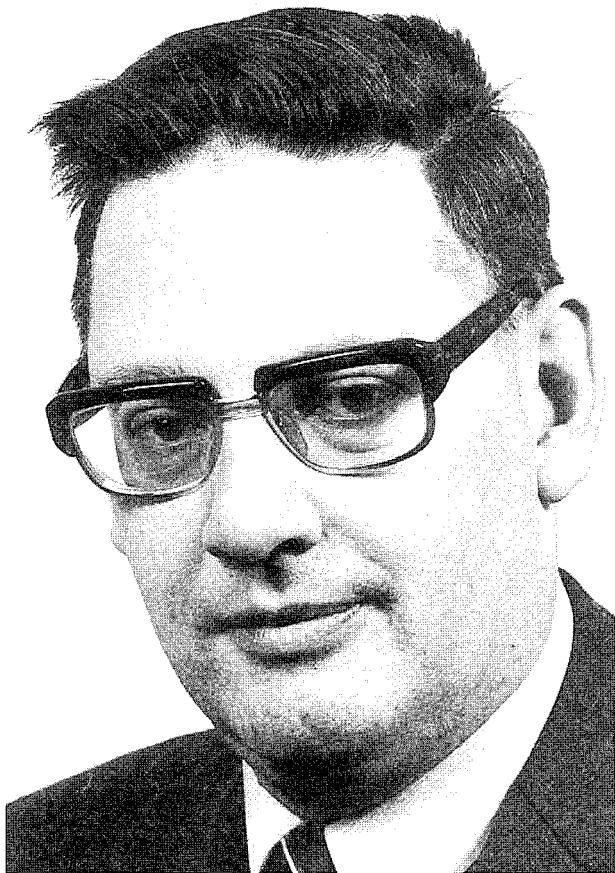
Op Economische Zaken is mr. drs. H. Langman tot het ministerschap geroepen. Hij is een nieuwkomer in de VVD, in de letterlijke zin, want hij zal pas na enkele maanden als lid toetreden. Wanneer hij kennis komt maken met de fractie ontmoet hij op het Binnenhof Vonhoff. Hij beseft dat hij met een lid van de VVD-fractie te doen heeft en zegt vriendelijk: 'Goedemorgen, mijnheer Wiegel, kunt U mij ook zeggen waar ik moet zijn?'

Langman burgert echter snel in. Al spoedig heeft hij een goede reputatie. Hij speelt een belangrijke rol voor de ontwikkeling van het regionaal beleid. Zowel het Integraal Structuurplan Noorden des Lands als de Perspectieven Nota Limburg zullen de komende jaren de betrokken provincies een stevige steun in de rug geven. De waardering voor zijn werk is groot. In 1996 en 1997 wordt het met instemming begroet als een commissie onder zijn leiding een rapport over de toekomst van de noordelijke provincies opstelt. Voor het kabinet-Den Uyl (1973-1977) is de hiervoor geciteerde uitspraak van oud-minister Andriessen op zijn plaats. De gunstige uitkomsten van het beleid van Nelissen verdampen in ijltempo. 'Uitgaven zijn wel snel naar boven aan te passen, maar niet naar beneden; ook niet als een bezuiniging, gezien vanuit haar totale omvang, slechts een beperking inhoudt van de door het kabinet in de meerjarenraming overeengekomen uitgavengroei.'

Het is die harde les die het kabinet-Den Uyl krijgt te leren. De rekening wordt vervolgens aan de Nederlandse bevolking gepresenteerd. Noodzakelijke saneringsmaatregelen blijven uit, omdat zelfs al in het stadium van de ambtelijke voorbereiding politieke bemoeizucht een rol speelt. Barrières worden opgeworpen vanwege beloften aan burgers, coalitiebelangen, invloed van een bepaalde belangengroepering op een of meer van de kabinetsleden.²²

Wiegel heeft als oppositieleider een ruim schootsveld. Befaat wordt zijn uitspraak tijdens een televisiedebat: 'Sinterklaas bestaat en hij zit daar!' Die laatste woorden laat hij nadrukkelijk vergezeld gaan met het in een weids gebaar aanwijzen van Den Uyl.

Drs. G.M.V. van Aardenne is in de fractie, naast Joekes, de belangrijkste woordvoerder op financieel-economisch gebied. Het systeem van de tegenbe-

Drs. G.M.V. van Aardenne
[Fotoarchief VVD]

drs. G.M.V. van Aardenne (1930 – 1995)

Gijsbert Michiel Vredenrijk van Aardenne, Heer van Holy, in de partij kortweg aangeduid als Gijs, speelt gedurende dertig jaar een belangrijke rol in de VVD.

Hij is wis- en natuurkundige van huis uit, en geen econoom. Het doet hem wel plezier als men hem verkeerd indeelt. Wie hem heeft meegemaakt als hij bij een debatje in de Kamer over de invoering van de zomertijd jongleert met tijdzones, dubbele zomertijd en tijdsverschillen, kan aan zijn herkomst niet twijfelen.

Hij vangt zijn loopbaan aan in het familiebedrijf Koninklijke Fabrieken Penn & Bauduin N.V., waar hij van 1967 tot 1970 directeur is. Het is geen periode waar hij met vreugde op terugkijkt. Zijn belangstelling is anders, breder maatschappelijk gericht. Hij wordt gemeenteraadslid in Dordrecht en is van 1970 tot 1972 wethouder. Daarna combineert hij het voorzitterschap van de Dordtse gemeenteraadsfractie met het Tweede-Kamerlidmaatschap (1971-1977). In de fractie is hij een gedegen, stabiele figuur. Bij kabinetsformaties levert hij goed onderbouwde bijdragen.

Aan het einde van die zittingsperiode van het eerste kabinet-Lubbers wordt Gijs ambteloos burger. Hij vervult een aantal functies en commissariaten in het bedrijfsleven. In Limburg wordt hij voorzitter van het Limburgs Investerings en Ontwikkelingsfonds (LIOF). De Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij (NOM) is net te laat. Hij wordt veel gevraagd voor zulke functies.

In de VVD zet Gijs zich geweldig in om de stemming te verbeteren. Tot hun beider verbijstering leeft in de partij de gedachte dat Vonhoff en hij bittere tegenstanders zijn. Men baseert dit op het feit dat Gijs toch aan samenwerking met het CDA de voorkeur geeft. Het tegendeel is echter waar. Beiden werken met genoegen samen in de commissie-Nord aan het rapport *Ongebroken Lijnen*. Van Aardenne wordt in 1994 voorzitter van de selectiecommissie voor kandidaten voor de Tweede Kamer. Van die commissie maakt Vonhoff op zijn verzoek deel uit. Inmiddels is hij lid van de Raad voor het Natuurbeheer, waar Vonhoff voorzitter van is. Zijn ministerschap heeft twee kanten. Het is geslaagd doordat hij uitermate praktisch te werk gaat, maar het loopt politiek mis door zijn optreden in de RSV-zaak. Hij is door die gang van zaken zeer teleurgesteld, maar toont geen verbittering.

Bij de formatie van het paarse kabinet speelt Gijs als formateur een zeer belangrijke rol.

Hij is dan reeds geruime tijd ongeneeslijk ziek en weet dat het einde onafwendbaar is. Die situatie draagt hij met grote moed en opgewektheid. Dat hij kort voor zijn dood nog wordt beëdigd als lid van de Eerste Kamer, schenkt hem, evenals de vorming van het paarse kabinet, intense voldoening. Als hij gerehabiliteerd had moeten worden, dan is dat daarmee gebeurd.

grotingen wordt weer toegepast met uitzondering van 1977 als het kabinet-Den Uyl op Prinsjesdag nog steeds demissionair aan het bewind is en de formatiepogingen om een tweede kabinet-Den Uyl tot stand te brengen zich nog steeds voortslepen. De oppositie, door Wiegel gevoerd, beantwoordt aan de emotionele onverdraagzaamheid die door het kabinet-Den Uyl zelf wordt opgeroepen. Een situatie waarbij de VVD bij voorbaat en bij voortduring een coalitie met de PvdA afwijst, is voor sommige liberalen een weinig perspectief biedend vooruitzicht. Vonhoff is van die opvatting de tolk in een artikel in *Liberaal Reveil*.²³ Het is niet in de eerste plaats de financieel-economische politiek die de formatie van het tweede kabinet-Den Uyl doet mislukken. De PvdA stelt zich zeer aanmatigend op. Van Agt, die als minister van Justitie bij meer dan één gelegenheid door woordvoerders van de grootste coalitiepartner tot in zijn diepste wezen gekrenkt is, beleeft die beledigende ervaring tijdens de formatie telkens opnieuw. Hij spreekt daar zeer uitvoerig over met Wiegel. Voor Van Agt stond al vrij spoedig vast dat het tweede kabinet-Den Uyl er niet zou komen.²⁴

Het eerste kabinet-Van Agt treedt aan om 'puin te ruimen', om een term van Wiegel te gebruiken. Hij hanteert een variant op de beroemde Churchilliaanse uitspraak over bloed, zweet en tranen.²⁵

Het programma waardoor de sanering tot stand zou moeten komen is *Bestek '81*. De minister van Financiën is mr. F.H.J.J. Andriessen. Hij stelt de normen die er toe moeten leiden dat *Bestek '81* kan worden gerealiseerd. Zoals al eerder is vermeld, is het kabinet niet in staat om dit eigen scenario uit te voeren.

November 1979 strekt Andriessen zijn hand uit naar de noodrem. In een nota waarschuwt hij zijn collega's dat het kabinet er ondanks de extra aardgasinkomsten niet in geslaagd is om in 1980 een begin te maken met de noodzakelijke verlaging van het financieringstekort. Hij verwacht niet dat één van de doelstellingen van *Bestek '81* gehaald zal worden.²⁶ Het is de voorbode van het afscheid dat Andriessen zal nemen. Het is een conflict tussen hem en zijn partijgenoot Albeda dat tot zijn vertrek leidt, als de overige ministers van CDA-huize de minister van Sociale Zaken steunen.

De VVD-ministers die aanvankelijk de kant van Andriessen kiezen, volgen hem niet. Het is een verrassende maar politiek gezien verstandige keuze. De VVD zou zich voor langere tijd buitenspel hebben geplaatst als het kabinet door toedoen van de liberalen zou zijn opgeblazen.²⁷

In deze periode maakt Van Aardenne furore als minister van Economische Zaken. Zijn werkkamer op het ministerie is een bezienswaardigheid. Torenhoog liggen de dossiers op zijn bureau en op elke kast in het ministeriele vertrek. De stapels zijn soms kunstig om een schilderij heen gebouwd, zodat de bedoelingen van de kunstenaar nog net zichtbaar blijven. Wie bij hem op bezoek komt, verbaast zich over de trefzekere wijze waarop hij de bundel traceert die voor het gesprek dienstig is en tevens over zijn kennis van de materie. Hij geeft het regio-

naal beleid nieuwe impulsen en is benaderbaar als het gaat om problemen op te lossen. Die eigenschap brengt hem zelf in moeilijkheden als hij poogt het noodlijdende RSV-concern te hulp te komen, zonder het staatsbelang te schaden. Hij maakt daarbij een ernstige taxatiefout in zijn omgang met de Tweede Kamer, door zich niet te vergewissen van het feit of hij voor zijn optreden voldoende politieke steun heeft verworven. In deze jaren is daarvan nog geen sprake, integendeel, hij geldt in de gehele Kamer als een uitstekende minister. Een bijdrage tot de sanering van de overheidsfinanciën levert hij echter evenmin.

Ruim een half jaar na het vertrek van Andriessen vindt er in het Haagse restaurant 'Royal' een beraad plaats omdat de maat voor Rietkerk, Zoutendijk en Korthals Altes nu echt vol is. Pais en Van Aardenne krijgen de meeste kritiek te verduren. Men wil dat de VVD uit het kabinet treedt. Wiegel houdt weer vol, zoals hij eerder deed als fractievoorzitter deed bij het aftreden van DS'70 ministers uit het kabinet-Biesheuvel en na het aftreden van mr F.H.J.J. Andriessen. Drie maal is scheepsrecht. Korthals Altes erkent achteraf dat het gelijk bij Wiegel ligt.²⁸

Gemeten langs de liniaal die de VVD in de oppositie had gebruikt om het financieel-economische beleid van het kabinet-Den Uyl te beoordelen, is de uitkomst van de CDA-VVD-coalitie teleurstellend.²⁹

In die zin is de verontrusting bij de VVD-top zowel begrijpelijk als gerechtvaardigd. Wel moet bij het eindoordeel worden betrokken dat het CDA een verdeeld huis is, waarin zich de zogenaamde loyalisten bevinden, die het kabinet bij voortduring voor de voeten lopen. Voorts kan de ministersploeg niet de verdienste worden ontzegd dat deze in ieder geval een aanvang heeft gemaakt met het bevorderen van een klimaat waarin saneringen wel zouden kunnen worden geëffectueerd.

In het laatste jaar van het ministerie-Van Agt/Wiegel wordt de laatste zwaar getroffen doordat zijn echtgenote bij een verkeersongeval om het leven komt. Slechts met moeite hervindt hij zich. Hij brengt de kracht op om de verkiezingscampagne weer op zijn schouders te nemen. Het zijn tragische maanden, want Haya van Someren en Van Riel overlijden eveneens. De VVD verliest twee zetels, de PvdA negen. Het CDA wint één zetel en dat is net niet genoeg om een meerderheid voor de coalitie te bereiken. D'66 is de grote winnaar. Deze partij stijgt van acht naar zeventien zetels.

De sleutel van de deur van het Catshuis ligt in die handen. Dat betekent geen steun voor een kabinet met CDA en VVD. Dr. J. Terlouw is van zo'n combinatie afkerig. Hij koerst richting PvdA. Na eindeloos geharrewar komt een kabinet tot stand dat aan besturen in het geheel niet toekomt. Het wordt een combinatie van CDA, PvdA en D'66.

De formatie is afgerond op basis van niet opgeloste problemen. Daarover wisselen Van Agt en Den Uyl brieven die de gerezen meningsverschillen duidelijk

vastleggen.³⁰ Voor het tot een regeringsverklaring komt is het kabinet al gevallen over verschillen van inzicht over de sociaal-economische politiek. Wiegel bestookt de in gebreke blijvende partijen bij elke zich voordoende gelegenheid. Het zijn dankbare prooien. Als de regeringsverklaring eindelijk, medio november, is afgelegd constateert Wiegel: 'Het kabinet heeft in de Kamer wel een ruime meerderheid, maar mist een breed maatschappelijk draagvlak.'³¹ Intern is er evenmin een draagvlak, nadat de Statenverkiezingen in 1982 voor de PvdA rampzalig zijn verlopen.

De VVD wordt de tweede partij, groter dan de PvdA. Die partij neemt snel afscheid van de oppositie en de weg ligt open voor een andere combinatie. Een andere combinatie en andere personen. Wiegel is opgevolgd door Nijpels; Van Agt trekt zich na de verkiezingen onverhoeds terug en drs. R.F.M. Lubbers volgt hem op als eerste man van het CDA.

In het eerste kabinet-Lubbers is Van Aardenne vice-premier, Nijpels is in de Tweede Kamer als fractievoorzitter de politieke aanvoerder. Het kabinet-Lubbers maakt serieus werk van een verbetering van de financiële situatie. Daarbij gaat de ministersploeg forse weerstand niet uit de weg, zoals in eerdere hoofdstukken al aan de orde is geweest. Een groot probleem wordt dat de minister-president, anders dan zijn voorganger, de coalitiepartner in toenemende mate poogt terug te drukken. Zijn no-nonsensebeleid krijgt in liberale kring waardering, zijn *power-play* irriteert in toenemende mate.

Op zijn beurt ergert Lubbers, en niet alleen hij, zich aan de nederlagenstrategie van Nijpels, die uitermate agressief overkomt. Diens stellingen over de relatie tussen fractievoorzitter en ministers, die voor kabinetsleden niet acceptabel kunnen zijn, bevorderen evenmin de goede werksfeer. In het kabinet loopt het voorshands echter goed.

Van de liberale ministers krijgen mevrouw drs. Neelie Smit-Kroes (Verkeer en Waterstaat), Korthals Altes (Justitie), Rietkerk (Binnenlandse Zaken), Van Aardenne (Economische Zaken) en nieuwkomer dr. P. Winsemius (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu) een gunstige pers. Mevrouw drs. Eegje Schoo (Ontwikkelingssamenwerking) heeft aanvankelijk het voordeel van de twijfel.

Lubbers wordt als fractievoorzitter opgevolgd door dr. B. de Vries. Hij is een uiterst solide man, die zijn Groningse afkomst niet verloochent. In liberale kring wordt hij aanvankelijk schromelijk onderschat, maar dat beeld zal zich in betrekkelijk korte tijd grondig wijzigen. Oorspronkelijk is hij uit de ARP afkomstig en moet hij worden gerekend tot die antirevolutionairen die op principiële gronden het liberalisme afwijzen.

Dit geheel overziende kan men concluderen dat de coalitie in de sfeer van de onderlinge verhoudingen grotere risico's loopt dan het eerste kabinet-Van Agt, ondanks de veel bredere steun in de Kamer.

Een parlementaire enquête naar de ondergang van het Rijn Schelde Verolmeconcern zal ernstige schade toebrengen aan de verhoudingen binnen de VVD en tussen de beide coalitiepartners. De conclusie van de enquêtecommissie is een zeer omvangrijk stuk dat vele aspecten belicht.

Politiek concentreert zich alles op de positie van Van Aardenne. Zijn informatie aan de Kamer wordt ronduit misleidend en daarom onaanvaardbaar genoemd. Joekes, die tweede ondervoorzitter is van de enquêtecommissie, meent dat dit geen formulering is waarmee het vertrouwen in de minister wordt opgezegd. De term is echter hard en het ligt voor de hand dat hier door andere politieke groeperingen munt uit zal worden geslagen. Formeel is de redenering van Joekes echter in die zin juist, dat onaanvaardbaar als politieke term door de verdediger van een wetsvoorstel wordt gebruikt om een onwelgevallige beslissing van de Kamer te *voorkomen*, dan wel als die desondanks genomen wordt, daaraan politieke gevolgen te verbinden. In die zin kan de Kamer geen onaanvaardbaar uitspreken.

Nijpels poogt in de loop der gebeurtenissen in te grijpen door de vice-voorzitter van de fractie, drs. A.J. Evenhuis, overleg te laten plegen met de VVD-leden van de enquêtecommissie. Joekes wijst dit volstrekt af. Het gevolg is een alleronplezierigst conflict in de VVD-fractie.³²

Mr. A.H. Korthals, die naast Joekes voor de VVD lid is van deze enquêtecommissie, neemt een tweetal minderheidsstandpunten in die betrekking hebben op de gebezigde terminologie en op de constatering dat Van Aardenne een blancocheque aan RSV zou hebben verstrekt.³³

De reacties uit de partij en in de pers zijn niet geheel eenduidig. Wiegel verlangt dat Van Aardenne maximale steun krijgt. Hij zal, als dit niet geschiedt, zonder terughouding in actie komen ten gunste van zijn vriend en oud-collega. Daarnaast gaan er stemmen op die Van Aardenne aanraden de eer aan zichzelf te houden. Van Aardenne doet dit niet, zeker niet nu Kamminga en Nijpels verklaren rondom hem te gaan staan. De Eerste-Kamerfractie is hier unaniem tegen. Zoutendijk moet dit gevoel overbrengen, maar het heeft geen merkbare gevolgen. Zoutendijk ziet het primair als zijn taak als fractievoorzitter om te proberen de eenheid te bevorderen en slechts van advies te dienen. Daarmee behaalt hij niet het door de Senaatsfractie begeerde resultaat.

De positie van Nijpels is verzwakt door de indiscretie die heeft plaatsgehad en waarover de voorzitter van de enquêtecommissie, drs. C.P. van Dijk, hem een boze brief heeft gezonden.

Aan het eind van het Kamerdebat over dit onderwerp blijkt Van Aardenne van het CDA voorwaardelijk groen licht te krijgen. De SGP-afgevaardigde ir. H. van Rossum introduceert de term 'aangeschoten wild'. Van Aardenne reageert er op met de opmerking: 'Ik denk dat aangeschoten wild kan herstellen als de kogel niet dodelijk is.'³⁴

Het herstel van deze politieke slag zal echter geruime tijd vergen. Opvallend is dat de Minister-President niet voor Van Aardenne in het krijt treedt. Zijn opstelling kan als minimalistisch worden omschreven. Van de zijde van de VVD is daar onvoldoende tegen geageerd.

De positie van Van Aardenne wordt zo verzwakt dat hij niet in het tweede kabinet-Lubbers zal worden opgenomen. Enkele jaren later zal Van Aardenne door een spierziekte worden getroffen, waaraan hij uiteindelijk zal overlijden.

Daarmee is Lubbers een geduchte tegenspeler kwijtgeraakt. In zijn tweede kabinet zal dit een onevenwichtigheid ten gevolge hebben waardoor niet alleen het kabinet ten val komt, maar uiteindelijk de politieke kaart ingrijpend wordt gewijzigd.

De verkiezingen van 1986 leveren het te verwachten grote verlies op. De VVD raakt 9 zetels kwijt. Het CDA boekt een even grote winst. Het VVD-verlies is gemitigeerd door een zeer geslaagde en groots opgezette voorkeursactie van Joekes, die door de partijleiding geen verkiesbare plaats is gegund. Hij behaalt vijf maal de kiesdeler aan voorkeursstemmen. Aangenomen mag worden dat ongeveer zestig procent van die stemmen op een andere VVD-kandidaat zou zijn uitgebracht, maar dan is dit nog een extra winstpost van twee zetels. Of in dit geval: twee zetels minder verlies. Joekes werd aldus een symbool voor correctheid in een sfeer die de geur van geknoei heeft gekregen. Uiteraard sterk overdreven, maar zo komen dit soort zaken nu eenmaal over het voetlicht. Dat is wat men krijgt als men met 'affaires' bezig is in plaats van met 'besognes', om de laatste der mannenbroeders, de antirevolutionair M.W. Schakel, te citeren.

In het tweede kabinet-Lubbers wordt De Korte vice-premier en minister van Economische Zaken. Tussen de minister-president en hem loopt het niet goed. Een opmerking over een bezoek aan de Japanse keizer Hirohito wordt door Lubbers in de Kamer gebruikt om De Korte een forse slag onder de gordel toe te dienen. Het kabinet haalt de eindstreep niet. De Kamer wordt ontbonden en de VVD incasseert in 1989 opnieuw 5 zetels verlies. Het is duidelijk dat haar invloed op de gang van zaken onder die omstandigheden beperkt is, al zijn op de specifieke beleidsterreinen door de VVD'ers in het kabinet positieve resultaten bereikt. De samenhang is echter volstrekt onvoldoende.

Tijdens het derde kabinet-Lubbers kan de partij zich gaandeweg herstellen. Mede als gevolg van de omstandigheid dat zowel het CDA en de PvdA ernstige moeilijkheden hebben, intern maar nu en dan ook in de coalitie. De opvolging van Voorhoeve door Bolkestein blijkt een versterking. De teloorgang van de beoogde opvolger van Lubbers, drs. L.C. Brinkman, speelt de VVD duidelijk in de kaart. In 1994 is de verrassende uitkomst van de verkiezingen de formatie van het paarse kabinet. Bolkestein schetst daar wat diepere achtergronden van, die

de wenselijkheid van die paarse overeenstemming tonen. Hij ziet voor het paarse kabinet bij uitstek de rol als 'pleitbezorger voor een open samenleving.'³⁵

In het kabinet-Kok wordt in ieder geval de basis gelegd voor een financieel-economische aanpak die liberalen al lang voor ogen staat. Het gelukt de liberale minister van Financiën, drs. G. Zalm, om de verhoudingen met de andere bewindslieden, maar vooral ook met de andere departementen, open te maken. Zo open dat (het zij vastgesteld), geholpen door een gunstige conjunctuur, een gezond financieel beleid gemeenschappelijk doel wordt. Op deze begroting hebben wij jaren gewacht, aldus het passende commentaar van Bolkestein.

Het moet in liberale kring tot voldoening stemmen dat vijftig jaar liberalen onder één dak tot een beïnvloeding van de samenleving heeft geleid waarvan de oprichters van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie niet konden dromen.

Verantwoording

Bij een boek als dit zal men eerst naar datgene zoeken wat er niet instaat. Om dat te vergemakkelijken de volgende opmerkingen.

Aan de hand van een aantal thematische onderwerpen is gepoogd om een beeld van de VVD in de eerste halve eeuw van haar bestaan te schetsen.

Daardoor wordt er niet een volledige rapportage van alles wat er is gebeurd beoogd. Zo is mijn keuze niet gevallen op Milieu, Landbouw en Verkeer en Waterstaat, waardoor een aantal hoogst verdienstelijke liberalen onderbelicht blijft.

De landbouwspecialisten: Den Hartog, een nuchter man die zich in de 15 jaar dat hij lid van de Tweede Kamer is geweest, groot gezag op dat terrein heeft verworven; vader en zoon Louwes, H.D. en H.J., mannen van gezag in de agrarische wereld; Tuijnman, een rustpunt in fractie en kabinet. Baas, onstuimig Eerste-Kamerlid, die befaamd geworden is toen hij in één klap het oorlogsverleden afrekende met een senator van de Boerenpartij, die zich in de oorlogsjaren kwalijk had gedragen; Oldenbanning, steun en toeverlaat van veel noordelijke agrariërs. Blauw (boerenblauw), die zich een reputatie heeft verworven door zijn beeldende uitspraken, zoals over de varkenssector: 'Van zaad tot karbonaad'; Luteyn, de invloedrijke agrarische bestuurder en ondernemer. En tenslotte Van Aartsen. Een spannend ministerschap, waarvan wij over 25 jaar pas zullen kunnen vaststellen of het de doorbraak is geweest die wij nu vermoeden.

Op milieugebied zijn het Ginjaar, die de partij nog steeds op veel posten dient; Nijpels, van wie andere aspecten nog spectaculairder zijn, en Winsemius, die ambt en departement zelf ook tot onderwerp van studie heeft gemaakt.

Bij Verkeer en Waterstaat is dat Neelie Kroes, met haar soms flamboyante presentaties indruk makend in binnen- en buitenland. En uiteraard de spreiding van de PTT en de levendige discussies daarover die niet geheel aan de aandacht van de partij zijn ontsnapt. Scherpenhuizen heeft daarin een niet onbelangrijke rol gespeeld.

Er is een stoet van mensen die ongenoemd blijven, maar die als een lange rij aan ons oog voorbijtrekken. Vijftig jaar is een te lange periode om in één boekomslag te vangen. Toch nog een paar namen: Joke en Han Corver, die elkaar in de Kamerbanken vonden; Erika Terpstra, als Kamerlid en staatssecretaris duidelijk aanwezig. Dick Dees en Els Veder-Smit, die zich met vaak lastige onderwerpen hebben beziggehouden. Wallis de Vries, die mijn opvolger is geweest op CRM en die zich daarna zo indringend met de omroepwereld heeft beziggehouden. Tenslotte Zoutendijk, die in de Eerste Kamerfractie en de in de partij

groot gezag genoot, maar aftrad toen hij niet meer het vertrouwen kreeg na de problemen met Nijpels. Dat loste hij stijlvol op en zo voorkwam hij een escalatie van de conflicten.

De biografische schetsen zijn beperkt tot liberalen die bij het schrijven van dit boek reeds waren overleden.

Bij datgene wat er wel instaat, gelukkig is dat nog betrekkelijk veel, heb ik, om de antirevolutionair Schakel nog eens te citeren, mij beziggehouden met 'besognes' en niet met 'affaires'. Sommige zaken lenen zich ook beter voor memoires, dan in de weergave van een grote lijn. Dat betekent dat ik bewust heb afgezien van het toepassen van interviewtechnieken. De partij is in een sterke positie gekomen in die halve eeuw door wat er is *gedaan*, meer dan door *gedoe*. Daarbij is er nog wel eens een verschil tussen doelstelling en realisatie. Tussen de werkelijkheid (Sein) en de norm (Sollen). Dat is geen schande, maar wel een feit waar men zich bij politiek bestuur bij voortduring van bewust moet zijn. Het gaat fout als men het '*Sein*' tot *norm* verheft. Voor het schrijven van een boek geldt dit niet minder, maar dat besef houdt ons in beweging.

Bij het realiseren van dit boek ben ik dank verschuldigd aan W.J.A. van den Berg, prof. dr. F.C.J. Ketelaar en aan prof. dr. A. Szász die bij het altijd moeilijke begin mijn gesprekspartners zijn geweest in een reeks van ontmoetingen, waardoor ik mijn kompas heb kunnen instellen.

De voorbereiding is mij vergemakkelijkt doordat het speurwerk in archieven is verricht door een aantal researchers: drs. B.H. de Boer, drs. Barbara H.J.M. Dircksens, drs. Debbie M. de Korte-Rollof, drs. R. Peters, drs. L.H.M. Osterholt en drs. R.G. van de Wetering. De werkbeprekingen en hun rapportages zijn voor de voorbereiding onmisbaar geweest.

De centrale plaats is ingenomen door Lucas Osterholt. Hij heeft het proces van het begin af aan begeleid met een niet aflatend optimisme. Voor die opgewekte ondersteuning ben ik hem zeer erkentelijk.

Die dank gaat in bijzonder hoge mate uit naar mijn echtgenote Loes, die het schrijven van een boek slechts ervaren kon als een last, zonder dat daar de compensatie van het genot van de arbeid tegenover stond.

Het dankwoord aan deze meedenk(st)ers neemt niets weg van de uiteindelijke verantwoordelijkheid. Die blijft nadrukkelijk bij de schrijver berusten.

Noten

HOOFDSTUK I

- 1 P.J. Oud, *Honderd jaar, een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, 8ste druk, bewerkt door J. Bosmans, Assen 1982, blz. 2.
- 2 E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1940* 3de druk, Amsterdam/Brussel 1982, blz. 54.
- 3 A.v., blz. 67.
- 4 G.A. van der List, 'J.R. Thorbecke (1798-1872)'. In: *Van Thorbecke tot Telders*, Assen/Maastricht 1993, blz. 29.
- 5 Brief van C.J. van Assen aan L.C. Luzac in: *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel IV, 1840-1845, uitgegeven door G.J. Hooykaas, 's-Gravenhage 1993, blz. IX.
- 6 Brief aan L.C. Luzac 15 oktober 1840 in A.v., blz. 5 no. 6.
- 7 Brief van J.E. van Panhuys 13 augustus 1843 in A.v., blz. 202 no. 317.
- 8 Artikel van J.R. Thorbecke voor de *Arnhemse Courant*, 19 maart 1842, in A.v., blz. 369 no. 25.
- 9 Brief aan L.C. Luzac 11 maart 1848 in *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel V, 1845-1853, uitgegeven door G.J. Hooykaas en F.J.P. Santgoets, 's-Gravenhage 1996 blz. 100 no. 168.
- 10 A. Roodhuijzen, *De Liberale Unie*, Baarn, 1909, blz. 7.
- 11 S. Stuurman, 'S. van Houten (1837-1930)'. In: *Van Thorbecke tot Telders*, Assen/Maastricht 1993, blz. 60.
- 12 H.J.L. Vonhoff, 'Samuel van Houten'. In: *400 jaar Groninger veenkolonien in biografische schetsen*, Groningen 1994.
- 13 H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van mr. H.P.G. Quack 1834-1913*, Amsterdam 1913, blz. 486, 487.
- 14 Voor de meer gedetailleerde geschiedenis van de Liberale Unie verwijs ik naar: R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *40 jaar Vrij en Verenigd*, Houten, 1988.
- 15 H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren, een halve eeuw liberalisme*, Baarn 1965, blz. 7.
- 16 P.J. Oud, A.v., blz. 175.
- 17 A.v., blz. 212.
- 18 J.A. Jungmann en F.K. van Irterson, *Parlement en kiezer*, Jaarboekje 1919-1920, 's-Gravenhage 1919, blz. 122.
- 19 Een herstemming is nodig als op geen van de kandidaten de helft plus één van de stemmen wordt uitgebracht. Dan vindt de beslissing plaats in een tweede verkiezings-

ronde tussen de nummers een en twee.

- 20 H.J.L. Vonhoff, A.v., blz. 91.
- 21 H.J.L. Vonhoff, A.v., blz. 210.
- 22 F.K. van Irterson, *Parlement en kiezer*, Jaarboekje 1937-1938 's-Gravenhage 1937, blz. 93 v.v.

HOOFDSTUK 2

- 1 P.J. Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, Assen 1951, blz. 162.
- 2 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 3: Mei 1940, 's-Gravenhage 1970 blz. 309
- 3 L. de Jong A.v., deel 9 eerste helft: London. 's-Gravenhage 1979, blz. 375 vv.
- 4 J.J. van Bolhuis, 'De politieke partijen'. In: *Onderdrukking en verzet*, deel 2, Arnhem/Amsterdam (z.j.), blz. 12.
- 5 H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, Baarn 1965, blz. 254.
- 6 A.v., blz. 255.
- 7 H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden*, Alphen a/d Rijn 1969, blz. 99 v.v.
- 8 M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de naoorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*, Amsterdam 1988, blz. 73.
- 9 D.U. Stikker, *Memoires*, Rotterdam/'s-Gravenhage 1966, blz. 82.
- 10 A.v., blz. 70.
- 11 *Het Liberale Weekblad*, officieel orgaan van de Liberale Staatspartij, Amsterdam 14 maart 1946.
- 12 Notulen bestuursvergadering, Afdeling Amsterdam van de Partij van de Vrijheid, gehouden op dinsdag 3 december 1946.
- 13 Notulen bestuursvergadering, Afdeling Amsterdam van de Partij van de Vrijheid, gehouden op dinsdag 19 mei 1947.
- 14 D.U. Stikker, A.v., blz. 98.
- 15 H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden*, Alphen a/d Rijn 1969, blz. 102.
- 16 *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1947

HOOFDSTUK 3

- 1 M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de naoorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*, Amsterdam 1988, blz. 110, 111.
- 2 H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden*, Alphen aan de Rijn 1969, blz. 110.
- 3 Notulen bestuursvergadering afdeling Amsterdam van de Partij van de Vrijheid, gehouden op 6 januari 1948.
- 4 H.J.L. Vonhoff, A.v., blz. 112.
- 5 *Keesings Historisch Archief*: no. 890 blz. 7661.

- 6 P.J. Oud, *Redevoering in de eerste openbare vergadering gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam*, 's-Gravenhage 1948, blz. 22.
- 7 D.U. Stikker, *Redevoering in de eerste openbare vergadering gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam*, 's-Gravenhage 1948, blz. 11.
- 8 D.U. Stikker, A.v., blz. 6.
- 9 F.K. van Iterson, *Parlement en kiezer*, Jaarboekje 1939-1940, 29ste jaargang, 's-Gravenhage 1939, blz. 294/295; *Parlement en kiezer*, Jaarboekje 1948-1949 32ste jaargang, 's-Gravenhage 1948 blz. 290/291.
- 10 L.M. de Beer, *Wat iedere katholiek moet weten over de VVD*, Rotterdam (z.j.)- gepubliceerd in 1963, blz. 34.
- 11 A.v., blz. 36.
- 12 J. van Tijn, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, geredigeerd door Martin Ros, Amsterdam 1970, blz. 56.
- 13 H.J. Roethof, '25 jaar Stichting Liberaal Reveil.' In: *In tweede lezing*, 's-Gravenhage 1988 blz. 17.
- 14 P.J. Oud tijdens de Jaarvergadering VVD 1957.
- 15 Brief van mr. P.J. Oud aan mr. W.H. Fockema Andreae d.d. 4 september 1959.
- 16 H.J.L. Vonhoff, A.v., blz. 141 v.v.
- 17 Deze uitspraak is door Oud meerdere malen gedaan.

HOOFDSTUK 4

- 1 *Toelichting op het beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 's-Gravenhage (z.j.) 1952, blz. 3.
- 2 H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam 1955, blz. 14. F.K. van Iterson, *Parlement en kiezer*, Jaarboekje 1948-1949, 32ste jaargang, 's-Gravenhage 1948, blz. 111.
- 3 *Beginselprogramma van de Volkspartij van Vrijheid en Democratie vastgesteld door de Algemene Vergadering op 22 januari 1966 en nader geredigeerd door de Partijraad op 25 juni 1966 (art. 3)*, 's-Gravenhage (z.j.), blz. 3.
- 4 *Eindhovens Dagblad* 21 april 1969.
- 5 *Liberaal Manifest* 1981, 's-Gravenhage 1982, blz. 56.
- 6 *Ongebroken lijnen, een liberaal perspectief*, 's-Gravenhage 1990.
- 7 *Vrij en verantwoordelijk, een liberaal toekomstperspectief*, 's-Gravenhage 1996.
- 8 L. Ornstein en M. van Wezel, 'Het burgersmansfatsoen van G. v.d. List'. In: *Vrij Nederland*, 6 september 1997 blz. 10

HOOFDSTUK 5

- 1 D.U. Stikker, *Memoires*. Rotterdam/'s-Gravenhage 1966, blz. 83 v.v.
- 2 A.v., blz. 87-89.
- 3 Notulen bestuursvergadering, afdeling Amsterdam van de Partij van de Vrijheid, gehouden op 3 december 1946.
- 4 Stikker A.v., blz. 91.
- 5 H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden*, Alphen a/d Rijn 1969 blz. 105.
- 6 R. Kool, P. Lucardie, G. Voerman, *40 jaar Vrij en Verenigd*, Houten 1988, blz. 46.
- 7 L.G.M. Jaquet, *Minister Stikker en de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië*, 's-Gravenhage 1982, blz. 16.
- 8 *Rede Stikker op de oprichtingsvergadering van de VVD 24 januari 1948*, 's-Gravenhage 1948, blz. 8 v.v.
- 9 *Rede Oud op oprichtingsvergadering VVD 24 januari 1948*, 's-Gravenhage 1948, blz. 17 v.v.
- 10 H.J.L. Vonhoff, A.v., blz. 115.
- 11 Brief van mr. P.J. Oud aan S.S. Citroen, 5 januari 1950.
- 12 Brief van S.S. Citroen aan mr. P.J. Oud, 6 januari 1950.
- 13 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd*, Amsterdam 1980, blz. 165.
- 14 R.J.J. Stevens, L.J. Giebels, P.F. Maas, *De formatiedagboeken van Beel 1945 - 1973. Handboek voor formateurs*, Nijmegen/'s-Gravenhage 1994, blz. 72.
- 15 L.G.M. Jaquet, A.v., blz. 30 v.v.
- 16 H.J.L. Vonhoff, A.v., blz. 120 v.v.
- 17 L.G.M. Jaquet, A.v., blz. 321 v.v.
- 18 Brief van mr. P.J. Oud aan mr. D.U. Stikker, 2 januari 1951.
- 19 Brief van mr. P.J. Oud aan drs. H.A. Kort-hals, 2 januari 1951.
- 20 Handelingen Tweede Kamer, 23 januari 1951.
- 21 D.U. Stikker, A.v., blz. 202.
- 22 Handelingen Tweede Kamer, 19 maart 1951
- 23 *Keesings Historisch Archief* no. 1329 - 3 tot 9 december 1956 blz. 12885/3.
- 24 John Janssen van Galen, *Ons laatste oorlogje. Nieuwe-Guinea: de pax Neerlandica, de diplomatieke kruistocht en de vervolgen droom van een Papoea-natie*, Weesp 1984, blz. 98.
- 25 A.v., blz. 200.
- 26 A.v., blz. 156.
- 27 W. Jungman, *Harm van Riel, een heer van stand in de Nederlandse politiek*, Haarlem/Bussum 1981, blz. 92.
- 28 B. van Kaam, 'Verhaal vooraf'. In: J.A.H.J.S. Bruins Slot, *...en ik was gelukkig*, Baarn 1972, blz. 39-40.
- 29 Handelingen Tweede Kamer, 4 oktober 1961.

30 Handelingen Tweede Kamer, 6 september 1962.

HOOFDSTUK 6

- 1 Gedeelte uit de redevoering van Zijne Excellentie Mr. D.U. Stikker, minister van Buitenlandse Zaken, gehouden op 4 februari 1949 in de Tweede Kamer der Staten-Generaal bij de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken. Onge-dateerd.
- 2 G.A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlandse beleid 1948 - 1994*, Leiden 1995, blz. 87.
- 3 A.W. Abspoel, *Van binnen en buitenhof*, Amsterdam 1956, blz. 99.
- 4 Handelingen Tweede Kamer, 14 september 1950.
- 5 Handelingen Eerste Kamer, 25 september 1951.
- 6 Handelingen Tweede Kamer, 30 oktober 1951.
- 7 Handelingen Eerste Kamer, 12 februari 1952.
- 8 G.A. van der List, A.v., blz. 112.
- 9 A.v., blz. 118.
- 10 A. Geurtsen, 'H.R. Nord. Een Europeaan in Europa'. In: *Kopstukken van de VVD*, Houten 1988, blz. 207-208.
- 11 F.A. Wijsenbeek, 'C. Berkhouwer. Liberaal Europeaan uit Noord-Holland'. In: *Kopstukken van de VVD*, Houten 1988, blz. 176.
- 12 L. Ginjaar, 'Bij het afscheid van Hans Nord'. In: *Liber Amicorum Hans Nord*, Haarlem 1989, blz. 9.
- 13 G.A. van der List, A.v., blz. 208.
- 14 F.A. Wijsenbeek, 'Europa als breekijzer van gevestigde belangen'. In: *Liber Amicorum Hans Nord*, Haarlem 1989, blz. 206.
- 15 G.A. van der List, A.v., blz. 272.
- 16 Keesings Historisch Archief, 22 juni 1979, blz. 393/2.
- 17 J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 's-Gravenhage 1993, blz. 209-210.
- 18 *Ongebroken lijnen, een liberaal perspectief. Nota en uitspraken van de algemene ledenvergadering van de VVD*. 's-Gravenhage 1990, blz. 10, 38 en 39.
- 19 H.R. Nord, 'Een verenigd en ook sterk Europa is een Nederlands belang'. In: *Liberaal Reveil*, 37ste jaargang nummer 3, juni 1996, blz. 97.
- 20 G.M. de Vries, 'Niemand wil een Europese superstaat'. In: *Vrijheid en Democratie*, september 1996, blz. 8.

HOOFDSTUK 7

- 1 F.K. van Ittersson, *Parlement en kiezer*, 33ste jaargang 1949-1950, 's-Gravenhage 1949, blz. 151.

- 2 D.U. Stikker, *Memoires*, Rotterdam/'s-Gravenhage 1966, blz. 241.
- 3 Handelingen Tweede Kamer 13 september 1950.
- 4 Handelingen Tweede Kamer 15 september 1950.
- 5 H.A. Korthals, 'Ernstige dagen'. In: *Vrijheid en Democratie*, 30 juni 1950.
- 6 Handelingen Tweede Kamer 9 november 1950.
- 7 G.A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1984*, Leiden 1995 blz.99.
- 8 Handelingen Eerste Kamer 1 augustus 1951.
- 9 Handelingen Tweede Kamer 13 november 1951.
- 10 A.W. Abspoel, 'Minister Stikker en de Kamer voerden een belangwekkend debat'. In: *Vrijheid en Democratie*, 1 december 1951.
- 11 A.v.
- 12 Handelingen Tweede Kamer 9 december 1952.
- 13 N.F.M. Klein Goldewijk, *De kwestie Zuid-Afrika in de Nederlandse politiek*, Nijmegen 1994, blz. 62.
- 14 A.v., blz. 63.
- 15 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 17 december 1969, blz. 13.
- 16 J. van Tijn, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, Amsterdam 1970, blz. 135.
- 17 Handelingen Tweede Kamer 20 december 1954.
- 18 Handelingen Eerste Kamer 26 april 1955.
- 19 A.W. Abspoel, 'Het interview met generaal Gruenther als een bom ingeslagen'. In: *Vrijheid en Democratie* van 21 april 1956.
- 20 *Keesings Historisch Archief*, nummer 1327, van 19 tot 25 november 1956, blz. 12855.
- 21 A.W. Abspoel, 'Geen principieel verschil tussen Ambon en Hongarije'. In: *Vrijheid en Democratie*, 15 december 1956
- 22 H.J.L. Vonhoff, *Bewegend Verleden*, Alphen aan de Rijn 1969, blz. 139, 140.
- 23 J.J.Ph. Mulder, *Sidney van den Bergh, een liberaal*, Utrecht/Antwerpen 1975, blz. 134.
- 24 A.v., blz. 136.
- 25 *Liberaal bestek* 1962, 's-Gravenhage 1962, blz. 26.
- 26 Handelingen Eerste Kamer van 16 mei 1962.
- 27 Handelingen Eerste Kamer van 18 mei 1960.
- 28 *Keesings Historisch Archief*, 27 december 1963, blz. 805.
- 29 J. van Tijn, 'Bij de liberalen kan het vriezen of dooien'. In *Vrij Nederland*, 17 april 1965.
- 30 *Keesings Historisch Archief*, 12 maart 1965, blz. 148, 149.
- 31 H. van Riel, 'Herfst over Praag'. In: *Het Parool*, 5 augustus 1968.
- 32 H.J.L. Vonhoff in *Algemeen Handelsblad*, 8

- mei 1970. Geciteerd in L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* Deel 14, Eerste Helt. Reacties. 's-Gravenhage 1991, blz. 208.
- 33 E.H. Toxopeus, *Redevoering op de Algemene Vergadering van de VVD op 28 maart 1969 te Groningen*, gestencilde tekst, blz. 11.
 - 34 G.A. van der List, A.v., blz. 195, 196.
 - 35 A.v., blz. 207.
 - 36 Handelingen Eerste Kamer van 26 februari 1974.
 - 37 Handelingen Eerste Kamer van 23 maart 1976.
 - 38 J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 's-Gravenhage 1993, blz. 200 v.v.
 - 39 P. Reckman, *Sociale aktie opnieuw bekeken*, Baarn 1974, blz. 165.
 - 40 Handelingen Tweede Kamer van 7 maart 1978.
 - 41 G. Verrips, *Dwars, Duivels en Dromend. De geschiedenis van de CPN 1938 - 1991*. Amsterdam 1995, blz. 481.
 - 42 Handelingen Tweede Kamer van 21 februari 1978.
 - 43 G.A. van der List, A.v., blz. 257.
 - 44 *Keesings Historisch Archief*, 17 november 1978, blz. 744-746.
 - 45 G.A. van der List, A.v., blz. 261.
 - 46 A.v., blz. 288.
 - 47 *Keesings Historisch Archief*, 5 november 1982, blz. 713.
 - 48 *Keesings Historisch Archief*, 21 juni 1984, blz. 369 v.v.
 - 49 *NRC-Handelsblad*, 13 juni 1984
 - 50 *Keesings Historisch Archief*, 19 juli 1984, blz. 440.
 - 51 *Keesings Historisch Archief*, 26 juli 1984, blz. 453.
 - 52 J. Hensema, *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 juni 1986.
 - 53 *Keesings Historisch Archief*, 30 augustus 1984, blz. 531.
 - 54 Th.H. Joekes, *Man en paard, Herinneringen*, Meppel 1996, blz. 161.
 - 55 A.v., blz. 168 v.v.
 - 56 *Keesings Historisch Archief*, 14 augustus 1986, blz. 527
 - 57 *Keesings Historisch Archief*, 11 september 1986, blz. 586.
 - 58 *Keesings Historisch Archief*, 15 september 1988, blz. 584.
 - 59 *Keesings Historisch Archief*, 15 september 1988, blz. 584.
 - 60 *Keesings Historisch Archief*, 15 september 1988, blz. 586.
 - 61 *Keesings Historisch Archief*, 9 oktober 1988, blz. 636.
 - 62 G.A. van der List, A.v., blz. 403.
 - 63 F. Bolkestein, *De engel en het beest*, Amsterdam 1990, blz. 239.
- ## HOODSTUK 8
- 1 J.W.G. Jansing en L. Dasberg, 'Onderwijs'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12, Haarlem 1977, blz. 217.
 - 2 P.J. Oud, *Honderd Jaren, 1840-1940. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland*, Assen, 1982, blz. 169, 170.
 - 3 W.R.H. Koops, 'Dirk Bos'. In: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 2, Amsterdam 1985, blz. 51 v.v.
 - 4 P.C. Boevé, 'Hernieuwde schoolstrijd 1956'. In: *In tweede lezing, drie decennia Liberaal Reveil*. Meppel 1988, blz. 156 v.v.
 - 5 M.D. Bogaarts, 'De periode van het kabinet Beel 1946-1948'. In: *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, deel II band C, 's-Gravenhage 1989, blz. 1621.
 - 6 Handelingen Tweede Kamer van 19 december 1946.
 - 7 M.D. Bogaarts, A.v., blz. 2018.
 - 8 P.F. Maas (ed) e.a., 'Het kabinet Drees - van Schaik 1948-1951'. In: *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945*, deel III band B, Nijmegen 1992, blz. 679.
 - 9 A.v., blz. 264 v.v.
 - 10 Handelingen Tweede Kamer van 9 december 1947.
 - 11 Handelingen Eerste Kamer van 28 april 1948.
 - 12 *Vrijheid en Democratie* van 25 augustus 1951.
 - 13 Handelingen Tweede Kamer van 18 december 1951.
 - 14 *Vrijheid en Democratie* van 16 februari 1952.
 - 15 P.F. Maas (ed), A.v., blz. 237-238.
 - 16 Handelingen Eerste Kamer van 22 april 1952.
 - 17 Handelingen Tweede Kamer van 12 december 1952.
 - 18 H.J.L. Vonhoff, 'Constant Johan Adriaan de Ranitz 1905-1983, burgemeester van Utrecht'. In: *Utrechtse biografieën*, deel 3 Amsterdam - Utrecht 1996, blz. 162.
 - 19 *Vrijheid en Democratie* 14 maart 1953.
 - 20 W. Jungman, *Harm van Riel. Een heer van stand in de Nederlandse politiek*, Haarlem 1981, blz. 149.
 - 21 *Vrijheid en Democratie* van 25 juni 1955.
 - 22 Handelingen Tweede Kamer van 27 oktober 1954.
 - 23 Handelingen Tweede Kamer van 16 december 1954.
 - 24 Handelingen Tweede Kamer van 18 december 1954.
 - 25 Handelingen Eerste Kamer van 13 en 19 april 1955.
 - 26 F. Korthals Altes, 'Haya van Someren. De geïnspireerde liberale aanvoester'. In: *Kopstukken van de VVD*, Houten 1988, blz. 91.

- 27 Handelingen Tweede Kamer van 12 juli 1962.
 - 28 Handelingen Tweede Kamer van 21 maart 1962.
 - 29 A.G. Lissauer, 'Liberale zienswijze over het Mammoet-ontwerp'. In: *Liberaal Reveil*, 4de jaargang no.3, september 1959, blz. 38.
 - 30 J. van Tijn, *Mr. Harm van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, Amsterdam 1970, blz. 173.
 - 31 Handelingen Eerste Kamer van 14 februari 1967.
 - 32 *Keesings Historisch Archief*, 8 augustus 1969, blz. 488.
 - 33 P.A. Delvaux, 'Bestuurshervorming universiteiten. Aantekeningen bij de nota Veringa'. In: *Liberaal Reveil*, 12de jaargang no.4, februari 1970, blz. 112.
 - 34 F.J.M. Feldbrugge, P. Schönherr e.a., *Universiteit, democratie en wetenschap*. Geschrift van de Prof. B.M. Teldersstichting 25, 's-Gravenhage 1975, blz. 43.
 - 35 A.v., blz. 50, 51.
 - 36 S.J. Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*, Deventer 1988, blz. 55.
 - 37 J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht 1993, blz. 107.
 - 38 A.v., blz. 131.
 - 39 Handelingen Tweede Kamer van 16 november 1978.
 - 40 Handelingen Tweede Kamer van 1, 7 en 9 april 1981.
 - 41 *Vrijheid en Democratie* van 1 december 1981.
 - 42 *Vrijheid en Democratie* van 16 februari 1982.
 - 43 *Vrijheid en Democratie* van 24 april 1984.
 - 44 *Investeren in de toekomst*, ontwerp-verkiezingsprogramma 1998-2002, blz. 43
- HOODSFUK 9**
- 1 Aanhangsel, Handelingen Eerste Kamer 1949-1950, blz. 45.
 - 2 Handelingen Tweede Kamer van 12 december 1952.
 - 3 H. van Dulken en K. Groenveld (red.), *Liberalisme, kunst, politiek*, 's-Gravenhage/Amsterdam 1986 (geschrift nr. 59 van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting).
 - 4 H.J.L. Vonhoff, 'Liberale cultuurpolitiek bestaat niet. Over de onmogelijkheid van een liberaal kunstbeleid'. In: *Liberalisme, kunst, politiek*. Beschouwingen over een liberaal kunstbeleid. Geschrift 59 van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, 's-Gravenhage/Amsterdam 1986, blz. 87 v.v.
 - 5 F.J. Duparc, *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, 's-Gravenhage 1975, blz. 32.
 - 6 H. van Spanning, *De Christelijk Historische Unie 1908-1980*. Proefschrift 1988. Deel 2 (1945-1980), blz. 184 v.v.
 - 7 J. Seelemann, 'VVD en kunstbeleid 1948-1985'. In: *Liberalisme, kunst, politiek*. Beschouwingen over een liberaal kunstbeleid. Geschrift 59 van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, 's-Gravenhage/Amsterdam 1986, blz. 31, 32.
 - 8 *Vrijheid en Democratie* van 28 augustus 1951.
 - 9 Handelingen Eerste Kamer van 22 april 1952.
 - 10 *Vrijheid en Democratie* van 10 juli 1954.
 - 11 J. van Tijn, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, Amsterdam 1970, blz. 160, 162.
 - 12 *Keesings Historisch Archief*, 31 januari 1964, blz. 55, 56.
 - 13 *Keesings Historisch Archief*, 22 maart 1963, blz. 165, 166.
 - 14 J. van Tijn, A.v., blz. 48, 49.
 - 15 *Keesings Historisch Archief*, 4 december 1964, blz. 758 v.v.
 - 16 *Keesings Historisch Archief*, 25 december 1964, blz. 804.
 - 17 *Keesings Historisch archief*, 31 december 1964, blz. 813,814.
 - 18 J. van Zanen, *Haya*. Haya van Someren-Downer Vrouw voor Vrijheid en Democratie. Utrecht 1994, blz. 47 v.v.
 - 19 *Radio en televisie, uitdaging en hulpmiddel*, 's-Gravenhage 1965, blz.16.
 - 20 L.M.L.H.A. Hermans en G.W. Keja, *Media-beleid: informatie naar eigen keuze*. VVD-medianota voor de Tweede-Kamerfractie, mei 1983.
 - 21 *Vrijheid en Democratie* van 10 april 1984 .
 - 22 F.J. Duparc, A.v., blz. 44 .
 - 23 F. Bolkestein, 'Veel graan voor weinig jenever'. In: *De engel en het beest*, Amsterdam 1990, blz. 190.
 - 24 Seelemann, A.v., blz. 38.
 - 25 *Vrijheid en Democratie* van 13 september 1968.
 - 26 Th.H. Joekes, *Man en paard*. Herinneringen, Meppel 1996, blz. 163.
 - 27 *Vrijheid en Democratie* van 2 april 1985.
 - 28 G.A. van der List, 'J.R. Thorbecke 1798-1872'. In: *Van Thorbecke tot Telders*. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlands liberalisme voor 1940, Assen Maastricht 1993, blz. 35.
 - 29 Seelemann, A.v., blz. 31.
 - 30 H. van Dulken en K. Groenveld, 'Wij zijn heel voorzichtig met het richten van de vraag van bovenaf'; 'Liberale politiek over de uitgangspunten van een liberaal kunstbeleid'. In: *Liberalisme, kunst, politiek*, 's-Gravenhage/Amsterdam 1986 (geschrift nr. 59 van

- de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting), blz. 46.
- 31 A.v., blz. 45, 46.
 - 32 F. Bolkestein, A.v., blz. 192.
 - 33 *Opgaande lijnen*. Uitgave van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 's-Gravenhage 1955, blz. 27.
- HOOFDSTUK 10
- 1 P.J. Oud, 'De Belgische en de Nederlandse burgemeester vergeleken'. In: *Elseviers Weekblad*, 1 maart 1958.
 - 2 M.D. Bogaarts, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*. Deel II, band C, 'De periode van het kabinet Beel 1946-1948', 's-Gravenhage 1989, blz. 1812.
 - 3 A.v., blz. 1858 v.v.
 - 4 N. Arkema, 'Strijder voor de gemeentelijke zelfstandigheid.' In: *Mr. P.J. Oud gezien door zijn tijdgenoten*, Rotterdam 1951, blz. 279.
 - 5 Handelingen Tweede Kamer van 30 november 1950.
 - 6 H.J.L. Vonhoff, *Goddank dat ze weg zijn! Wat hadden we met ze moeten beginnen?*, 's-Gravenhage 1996, blz. 25.
 - 7 P.F. Maas e.a., *Parlementaire geschiedenis van na 1945*. Deel III, band B, 'Het kabinet Drees van Schaik'. Nijmegen 1992, blz. 452.
 - 8 A.v., blz. 455.
 - 9 *Vrijheid en Democratie* van 8 december 1951.
 - 10 Jaarverslag ACOP, 1949-1950.
 - 11 W. Albeda, 'Ambtenaren in de toekomst'. In: *Ambtenaren in het jaar 2000*, 's-Gravenhage 1989, blz. 165.
 - 12 S.J. Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*, Deventer 1988, blz. 32,33.
 - 13 M.J.W.M. Akkermans, *Gelijk hebben en gelijk krijgen*. Tien jaar Advies en Arbitragecommissie Rijksdienst. 's-Gravenhage 1994, blz. 19.
 - 14 C.J. Rijnvos, 'De overheid in een tragische positie: de beloning van de ambtenaar in een caleidoscopisch spanningsveld.' In: *Ambtenaren in het jaar 2000*, 's-Gravenhage 1989, blz. 41 v.v.
 - 15 *Keesings Historisch Archief*, 3 februari 1978, blz. 77.
 - 16 *Keesings Historisch Archief*, 27 januari 1978, blz. 50.
 - 16 J. Hoedeman, Interview met Jan Dutman. In: *Hans Wiegel en het spel om de macht*, 's-Gravenhage 1993, blz. 148, 149.
 - 17 W.S.P. Fortuyn, 'De ambtenaar: een werknemer als ieder ander'. In: *Ambtenaren in het jaar 2000*, 's-Gravenhage 1989, blz. 137.
 - 18 M.G. Rood, 'Vijf jaar Advies- en Arbitragecommissie, en hoe verder?' In: *Ambtenaren in het jaar 2000*, 's-Gravenhage 1989, blz. 29, 30.
 - 19 J. Hoedeman, Interview met Jan Kamminga. In: A.v., blz. 180.
 - 20 H.E. Koning, Installatierede Commissie Hoofdstructuur Rijksdienst, Ministerie van Binnenlandse Zaken 1979, blz. 11, 13.
 - 21 Commissie Hoofdstructuur Rijksdienst: *Zou Thorbecke nu tevreden zijn?* (1979); *Weinigen denken dat het goed gaat* (1980); *Elk kent de laan die derwaart gaat* (1980); *Eindadvies van de Commissie Hoofdstructuur Rijksdienst* (1981); *Voordat de lade klikt* (1981). Daarnaast is een aantal achtergrondstudies verschenen.
 - 22 F. Bolkestein, *De engel en het beest*, Amsterdam 1990, blz. 239, 240.
 - 23 J. Hoedeman, 'Interview met H.E. Koning', In: A.v., blz. 81.
 - 24 S.J.R. Monchy, bewerkt door A.H. Gunther, *Handboek voor het Nederlandse Provincie-recht*, Zwolle 1976, blz. 103.
 - 25 J.A. van Kemenade, 'Verbouwing of onderhoud van het Huis van Thorbecke'. In: *Liber Amicorum H.J.L. Vonhoff*, 's-Gravenhage 1996, blz. 71.
 - 26 *Keesings Historisch Archief*, 9 augustus 1989
 - 27 R.L.O. Linschoten, *Investeren in de toekomst, ontwerp van verkiezingsprogramma 1998-2002*, 's-Gravenhage 1997, blz. 10.
 - 28 *Toelichting op het beginselprogramma van de Volkspartij van Vrijheid en Democratie*, 's-Gravenhage 1952, blz. 15.
 - 29 P.F. Maas e.a., A.v., blz. 509.
 - 30 A.v., blz. 511.
Handelingen Tweede Kamer van 13 december 1950.
 - 32 P.F. Maas e.a., A.v., blz. 588.
 - 33 Handelingen Tweede Kamer van 20 maart 1953.
 - 34 *Vrijheid en Democratie* van 19 februari 1955.
 - 35 *Keesings Historisch Archief*, 22 maart 1968.
 - 36 J. van Zanen, *Haya van Someren-Downer*. Vrouw voor Vrijheid en Democratie, Utrecht 1994, blz. 144.
 - 37 Y.P. van der Werff, 'G. Zoutendijk, Vertoog en dialoog'. In: W.J.A. van den Berg e.a., *Kopstukken van de VVD, 16 biografische schetsen*, 's-Gravenhage 1988, blz. 168.
 - 38 J. Hoedeman, A.v., blz. 213.
 - 39 *Keesings Historisch Archief*, 5 juli 1981, blz. 356, 358.
 - 40 J. Maarten, 'Legale vreemdelingen gelijk aan Nederlanders behandelen.' Gesprek met Annelien Kappeyne van de Coppello. In: *Vrijheid en Democratie*, 11 maart 1980.
 - 41 Aankondiging Congres mens en recht in *Vrijheid en Democratie*, 23 november 1979.
 - 42 A.W. Abspoel, 'Vijfenzeventig jaar referendumgedachte'. In: *Vrijheid en Democratie*, 9 juni 1978.

- 43 *De grondwet* 1987. Met verwijzing per artikel naar overeenkomstige bepalingen van eerdere grondwetten. Twaalfde uitgave, Zwolle 1994, blz. 47.
 - 44 Reny Dijkman, 'Minister Korthals Altes: Preventie is een zaak van iedereen'. In: *Vrijheid en Democratie*, 15 oktober 1987.
 - 45 *Keesings Historisch Archief*, 11 mei 1989, blz. 289 v.v.
 - 46 H.J.L. Vonhoff, 'Het gelijk der ketters'. In: *Vind ik wat ik vond*. Kanttekeningen en opvattingen, Amsterdam 1997, blz. 141. (Eerder verschenen in *Liberaal Reveil* 1994).
 - 47 R.J.J. Stevens e.a. [red.] *De formatiedagboeken van Beel 1945-1973*, Nijmegen 1994, blz. 214 v.v.
 - 48 Ch. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger*. Een leven lang dwars, Amsterdam 1984, blz. 212, 213.
 - 49 A.v., blz. 222, 223.
 - 50 E. van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, Amsterdam 1978, blz. 208 (25 mei, 11 november 1977).
 - 51 J. Hoedeman, A.v., blz. 206.
 - 52 F. Bolkestein, *Het heft in handen*, Amsterdam 1995, blz. 237.
- HOOFDSTUK 11
1. Notulen bestuur afdeling Amsterdam van de Partij van de Vrijheid, 19 mei 1947.
 2. Fase, M.M.G., 'Het voorportaal van het Nederlandse monetarisme 1914-1945'. In: *Lessen uit het verleden. 125 jaar Vereniging voor de Staathuishoudkunde*, Leiden/Antwerpen 1987, blz. 135, 136.
 3. D.J. Elzinga, 'Autonomie en heteronomie in de staat'. In: *Liber Amicorum H.J.L. Vonhoff*, 's-Gravenhage 1996, blz. 41.
 4. Handelingen Tweede Kamer van 9 november 1950.
 5. *De Telegraaf* 14 maart 1950; Hoofdartikel Oppositie *De Telegraaf* 15 maart 1950; *Algemeen Handelsblad* 14 maart 1950; *Nieuws van de Dag* 14 maart 1950; *De Tijd*, Rubriek Tijdspeigel, 16 maart 1950.
 6. Telegram aan mr. Oud van Dagelijks Bestuur afd. Amsterdam, 15 maart 1950.
 7. Brief van mr. P. Nagtegaal, secretaris van de afdeling Amsterdam, aan mr. P.J. Oud, 15 maart 1950.
 8. Brief mr. J. Rutgers aan het Dagelijks Bestuur van de afdeling Amsterdam, 18 maart 1950.
 9. *Het Vrije Volk* van 27 april 1950.
 10. H.J. Witteveen, *Crisis der conjunctuurpolitiek*, Rotterdam 1951.
 11. F.J.F.M. Duijnste, *De kabinetsformaties 1946-1965*, Deventer 1966, blz. 188 v.v.
 12. H.J.L. Vonhoff, 'P.J. Oud, de vroege laatbloei'. In: *Vind ik wat ik vond?*, Amsterdam 1997, blz. 213. Eerder verschenen in: *Kopstukken van de VVD*, Houten 1988.
 13. *Keesings Historisch Archief*, 14 tot 20 september 1959, blz. 15169.
 14. Handelingen Eerste Kamer van 5 april 1960.
 15. J.E. Andriessen, 'Het economisch eldorado 1955-1965'. In: *Lessen uit het verleden. 125 jaar Vereniging voor Staathuishoudkunde*, Leiden/Antwerpen 1987, blz. 193.
 16. A.v., blz. 194.
 17. Joekes, Th.H., *Man en paard, herinneringen*, Meppel 1966, blz. 130.
 18. A.v., blz. 138, 139.
 19. Handelingen Tweede Kamer van 11 oktober 1966.
 20. Handelingen Tweede Kamer van 14 oktober 1966.
 21. H.F. Heijmans, 'Miljoenennota'. In: *Liberaal Reveil*, 31ste jaargang, oktober 1970, blz. 1.
 22. S.J. Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*, Deventer 1988, blz. 50.
 23. H.J.L. Vonhoff, 'De strijd om het midden - 1974'. In: *Vind ik wat ik vond?*, Amsterdam 1997, blz. 23.
 24. J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht 1993, blz. 207.
 25. Schie, P.G.C. van, 'Rode vlammen en blauw bluswater. VVD-positionering tegenover de PvdA tussen 1971 en 1982'. In: *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland*, Kampen 1995, blz. 132.
 26. S.J. Toirkens, a.v., blz. 63.
 27. R. Koole, P. Lucardie, G. Voerman, *40 jaar Vrij en Verenigd*, Houten 1988, blz. 124.
 28. F. Korthals Altes, Interview met J. Hoedeman. In: *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht 1993, blz. 50, 51.
 29. S.J. Toirkens, a.v., blz. 82 v.v.
 30. *Keesings Historisch Archief*, 18 september 1981, blz. 598, 599.
 31. Handelingen Tweede Kamer van 17 november 1981.
 32. Th.H. Joekes, a.v., blz. 214 v.v.
 33. *Keesings Historisch Archief*, 17 januari 1985, blz. 37 v.v.
 34. *Keesings Historisch Archief*, 14 maart 1985, blz. 167 v.v.
 35. F. Bolkestein, 'Hoe liep de weg naar paars?' In: *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland*, Kampen 1995, blz. 174 v.v.

Personenregister

Met de cursivering wordt verwezen naar illustraties.

- Aantjes, W. 140, 145, 196
 Aardenne, G.M.V. van 118, 144, 211, 212, 213-218
 Aartsen, J.J. van 116, 221
 Abspoel, A.W. 26, 27, 98
 Agt, A.A.M. van 117, 146, 197, 200, 210, 214-216; kabinet- 89, 115, 118, 140, 143, 145, 163, 175, 180, 183
 Albada, W. 143, 180, 200, 214
 Albert, prins 100
 Andriessen, F.H.J.J. 140, 144, 145, 214, 215
 Andriessen, J.E. 208, 211
 Assen, C.J. van 10, 14
 Baas, J. 221
 Baeten, A.M.I.H. 161, 162
 Beatrix, prinses/koningin 56, 196, 201, 202
 Becht, C.J.G. 142
 Beel, L.J.M. 70, 71, 102, 128, 135, 136, 151; kabinet- 41, 70, 178, 207
 Beer, L.M. de 43
 Beerman, A.C.W. 78, 103
 Beernink, H.K.J. 177, 188
 Beletski, V. 118
 Berg, W.J.A. van den 222
 Bergh, G. van den 104
 Bergh, S. (Sam) van den 104
 Bergh, S. (Sidney) van den 56, 78, 102-104, 105, 107, 207
 Bergh, Z. van den 104
 Bergh-Willing, B. van den 104
 Berkhouwer, C. 86-89, 101, 102, 114
 Bernhard, prins 100
 Beukema toe Water, K.F. 113
 Bevan, M. 91
 Beyen, J.W. 84, 203
 Bidault, G. 157
 Biesheuvel, B.W. 114, 196, 197, 210; kabinet- 111, 140, 142, 163
 Blaauw, J.D. 119
 Blauw, P.M. 119, 221
 Boer, B.H. de 222
 Boer, M.H. de 27, 31, 33
 Boersma, J. 197, 210
 Boevé, P.C. 125
 Bolkestein, F. 24, 63, 70, 85, 89, 90, 92, 116, 118-123, 164, 168, 184, 195, 201, 218, 219
 Bolkestein, G. 25, 135
 Bos, D. 125
 Bos, M.J. 35, 39
 Bot, Th.H. 156, 161
 Bouman-van de Berg, M.S. 77
 Boven, A. van 147
 Brandt Corstius, H. 166
 Brauw, M.L. de 210
 Brinkman, L.C. 66, 162, 164, 167, 218
 Broek, H. van den 90, 117, 118, 122
 Bruins Slot, J.A.H.J.S. 79, 80
 Bunker, E. 80
 Burger, J.A.W. 78, 80, 139, 197, 206, 207
 Byron, G.G.N. 87
 Cals, J.L.M.Th. 128, 131-133, 135, 137, 138, 151, 154-156, 209; kabinet- 109, 112, 208, 210
 Carter, J.E. 116
 Cavelier, R.Th.J. le 150
 Churchill, W.S. 84, 85, 204, 214
 Citroen, S.S. 35, 69-71, 139, 205
 Claus, prins 56, 196
 Cleveringa, R.P. 34
 Colijn, H. 20, 21, 24, 25, 27, 42, 203; kabinetten- 23, 26, 28, 48, 74
 Cornelissen, J.G.H. 45, 155
 Cort van der Linden, P.W.A. 17, 20
 Corver, H. 221
 Corver, J. 221
 Couzy, H. 108
 Couzy, J.H. 103, 105, 108, 139
 Cremer, J. 166
 Cremers, P.F.O.M. 176
 Dales, C.I. 182, 186
 Dam, L.G. van 28
 Dassen, V.M.H. 43
 Deckers, L.N. 25
 Deering, J.C. 27
 Dees, D.J.D. 50, 167, 221
 Deetman, W.J. 146
 Delvaux, P.A. 142
 Dettmeyer, D.W. 32, 51, 86
 Dijk, C.P. van 181, 182, 217
 Dijk, F.G. van 87, 103, 152
 Dijk, J.M.F.A. van 31
 Dijk, K. van 141, 142
 Dijkstal, H.F. 182
 Dircksens, B.H.J.M. 222
 Doorn, H.W. van 157
 Drees, W. 30, 70, 71, 74, 75, 80, 96, 178, 206, 207; kabinet- 128, 187, 203, 204
 Drees jr., W. 164
 Dresselhuys, M. 20
 Duisenberg, W. 180
 Dutman, J.W. 181
 Duyn van Maasdam, A.F.J.A. van der 9
 Duynstee, F.J.F.M. 79, 200

- Eekelen, W.F. van 115, 118, 120-122
 Eichmann, A. 166
 Eisenhower, D.D. 75, 102
 Elzinga, D.J. 203, 204
 Ende, J.N. van der 137
 Engel, A.J. 46
 Engels, P.J. 164
 Es, A. van 108, 112
 Evenhuis, A.J. 166, 217
 Everdingen, M.M.F. van 201
 Fey, F.M. 44
 Fockema Andreae, W.H. 51, 96
 Fortanier, G.F. 126
 Fortanier-de Wit, A. 44, 45, 76, 126, 127, 128-135, 137, 155, 156
 Franco, F. 160
 Gaay Fortman, W.F. de 185, 197, 200
 Gaulle, Ch. de 86-88, 157
 Geer, D.J. de 25, 26
 Geertsema, W.J. 50, 56, 61, 62, 99, 108, 109, 112, 140, 156, 157, 158, 159-161, 170-174, 185, 200
 Gennep, H. van 139
 Gerbrandy, P.S. 25, 28, 67, 82
 Geurtsen, A.H. 117, 189
 Gielen, J.J. 128, 150, 151, 154
 Gijn, A. van 39
 Ginjaar, L. 123, 190, 195, 221
 Ginjaar-Maas, N. 146, 147
 Gladstone, W.E. 100
 Gleichman, J.G. 16
 Goeman Borgesius, H. 20
 Goes van Naters, M.M. van der 70, 71
 Gorbatsjov, M.S. 122
 Graaff, F.M. de 197
 Graaff-Nauta, O.Y.W. de 186
 Grave, F. de 50
 Grivania, I. 119
 Groen, H. de 193
 Gruenther, A.M. 100
 Gruyters, J.P.A. 51, 56, 79, 126, 196, 199
 Haex, J.C.E. 108
 Hall, H. ter 17
 Hall, G. van 188
 Hall, W. van 113
 Hanlo, J. 154
 Harmsen, J. 27
 Hartog, F. den 45, 221
 Hasselman, B.R.P.F. 97, 99
 Heldring, E. 28
 Heldring, J.L. 89
 Helfrich, C.E.L. 70
 Hensema, J. 119
 Hermans, L.M.L.H.A. 121, 162, 185
 Hermes, A.J. 143, 146
 Hirohito, keizer 218
 Hirschfeld, H.M. 25
 Hoekzema, W.K. 117, 119, 195
 Hofmans, G. 206
 Hofstra, H.J. 206
 Hogendorp, G.K. van 7, 8, 9
 Hoogendijk, F. 140
 Houten, H.R. van 157
 Houten, S. van 12, 13, 14, 16
 Houwelingen, J. van 120
 's-Jacob, H.L. 97
 Jacobs, A. 17, 20, 104
 Jacobse, H.H. 50, 51, 99, 119, 167
 Joekes, A.M. 23, 27
 Joekes, Th.H. 167, 209, 212, 217, 218
 Johnson, L.B. 189
 Jong, L. de 145
 Jong, P.J.S. de 108, 112, 137, 188, 210; kabinet- 88, 109, 183
 Juliana, koningin 77, 196, 197
 Jungschläger, L.N.H. 75, 77
 Kalff, J.A. 28
 Kamminga, J. 62, 89, 182, 217
 Kan, W. 86
 Kappeyne van de Coppello, A. 164, 165, 191, 192, 193
 Kappeyne van de Coppello, J. 15, 16
 Kassies, J. 168
 Keja, G.W. 162, 163, 167
 Kemenade, J.A. van 142, 146, 185
 Kempenaer, J.M. de 11
 Kennedy, J.F. 75, 78-80, 151
 Kennedy, R.F. 78, 79
 Kessler, W.P. 203
 Ketelaar, F.C.J. 222
 Keynes, J.M. 203, 204
 Keyzer, M.J. 107
 Kieft, J. van de 206
 Klaauw, C.A. van der 89, 91, 116, 117, 120
 Kleijwegt, C. 137, 138
 Klein, G. 142
 Klompé, M.A.M. 154, 163, 164
 Kohnstamm, Ph. 31
 Kok, W. 195, 201; kabinet- 88, 91, 219
 Koning, G. 139
 Koning, H.E. 175, 183, 184
 Koning, J. de 193
 Korte, R.W. de 120, 182, 218
 Korte-Rollof, D.M. de 222
 Korthals, A.H. 217
 Korthals, H.A. 32, 37, 45, 50, 51, 61, 65, 72-76, 77, 78, 79, 82-85, 96-101, 103, 126, 152, 176, 206, 207
 Korthals Altes, F. 55, 89, 137, 140, 145, 166, 194, 196, 215, 216
 Koster, H.J. de 88, 109, 112, 113, 114
 Kranenburg, F.J. 157
 Kranenburg, R. 27
 Kruisinga, R.J.H. 115
 Kruls, H.J. 96, 97
 Kuypers, A. 17
 Langman, H. 112, 211
 Lardinois, P.J. 163
 Leeuw, G. van der 128, 150, 154
 Leeuwen, H.F. van 203, 205

- Leeuwen-Schut, E.J.J.E. van 195
 Lidth de Jeude, O.C.A. van 26, 28, 29
 Lieftrinck, P. 204, 206
 Limburg Stirum, L. van 9
 Linden, P.R.H.M. van der 121, 122
 Logemann, J.H.A. 68
 Loon, H.W. van 71
 Louwes, H.D. 88, 136, 206, 221
 Louwes, H.J. 221
 Louwes, S.L. 113
 Lubbers, R.F.M. 118, 120, 162, 194, 195,
 201, 216, 218; kabinet- 91, 117, 121-123, 146,
 147, 163, 167, 181, 182, 184, 193, 195, 213
 Lucas, A.M. 205, 206
 Luns, J.M.A.H. 75, 79, 84, 88, 107, 109,
 111, 112
 Luzac, L.C. 10, 11
 Maanen, C.F. van 10
 Maarseveen, J.H. van 72, 73, 176
 MacDonald, J.S. 207
 Mandele, K.P. van der 39
 Marchant, H.P. 17, 18, 20, 21, 23, 24, 48, 49,
 125
 Marcuse, R. 58
 Marijnen, V.G.M. 162; kabinet- 58, 107, 108,
 151, 154, 161, 208, 210
 Mees & Zn., R. 198, 199
 Meester, T.H. de (kabinet-) 17, 20
 Meijer, W. 164
 Meijers, E.M. 34
 Meys, Th.A.J. 144
 Molenaar, A.N. 42, 72, 83, 84, 88, 100, 130,
 198, 205
 Mulder, J. 104
 Mussert, A.A. 35
 Napoleon 7
 Nasser, Gamal'Abd al- 101
 Nederhorst, G.C.M. 209
 Nelissen, R.J. 211
 Neuberg, R.H. 51
 Nijpels, E.H.T.M. (Ed) 50, 90, 117-120, 166,
 167, 182, 194, 195, 216, 217, 221, 222
 Nixon, R.M. 112
 Nolens, W.H. 20
 Nord, H.R. 62, 85-88, 90, 91, 92
 Nordlohne, E. 61, 99
 Nypels, E. (Erwin) 50
 Oldenbanning, L.G. 221
 Opstelten, I. 63
 Osterholt, L.H.M. 222
 Oud, H.C. 48
 Oud, J.J.P. 48
 Oud, P.J. 20, 21, 23, 24, 31, 32, 36, 37, 39, 40,
 42, 44-48, 49, 50-53, 56, 60, 61, 66-76, 80, 81,
 85, 86, 96-100, 102-108, 126, 131, 136, 152,
 175, 176, 178, 185, 187, 188, 198, 203-209
 Ouden-Dekkers, M.J.H. de 167
 Paine, T. 9
 Pais, A. 143-146, 215
 Paping, R. 86
 Patijn, C. 99
 Peereboom, K. 160
 Peters, R. 222
 Pleijte, Th.B. 20
 Ploeg, A. 114, 115, 118, 120
 Polak, C.H.F. 188, 189
 Pols, K. van der 52, 55, 56, 57, 61, 139
 Pous, J.W. de 208
 Praag, J.P. van 199
 Putten, J. van der 106, 107
 Quack, H.P.G. 15, 16
 Quay, J.E. de 78, 79, 102; kabinet- 76, 78,
 157, 179, 207, 208
 Raalte, E.E. van 20
 Ranitz, C.J.A. de 133
 Reckman, P. 115
 Remkes, J.W. 50, 186
 Ridder, G.A. de 53
 Riel, H. van 34, 47, 50, 51, 56-58, 60, 78, 79,
 88, 96, 99, 102-104, 106, 107, 109, 114, 134,
 139-141, 156, 157, 159-162, 165, 170-174,
 198, 199-201, 207, 215
 Rietkerk, J.G. 89, 116, 144, 180-184, 185,
 186, 190, 192-194, 215, 216
 Rijkens, P. 79
 Ritmeester, G. 45, 177-179, 187, 205
 Roem, M. 72
 Roethof, H. 50, 61
 Roijen, J.H. van 80
 Romme, C.P.M. 68, 73
 Roodhuijzen, A. 12
 Roosevelt, F.D. 42
 Roosjen, A.B. 133
 Rossum, H. van 217
 Rousseau, J.-J. 63
 Ruding, H.O.C.R. 166
 Ruiter, J. de 90, 117, 118, 190
 Ruppert, M. 187
 Rusk, D. 80
 Rutgers, J. 26, 27, 53, 205
 Rutten, F.J. 128, 130-132, 135, 149, 151, 154
 Samkalden, I. 142
 Sandberg, W.J.H.B. 156
 Sandys, D. 113
 Sassen, E.M.J.A. 71, 72
 Schaik, J.R.H. van 128, 178, 187
 Schakel, M.W. 218, 222
 Schermerhorn, W. 30, 32, 33, 40, 68, 69
 Scherpenhuizen, J.F. 221
 Schilthuis, J.A. 31, 32
 Schimmelpenninck, F.D. 125
 Schimmelpenninck, G. 11
 Schmelzer, W.K.N. 112, 152, 156, 209
 Schmidt, H.C.J.G. 75
 Schokking, W.F. 96, 97
 Scholten, G.H. 51
 Scholten, W. 115
 Scholten, Y. 157
 Schoo, E.M. 90, 117, 119, 216
 Schouten, J. 134, 204

- Schouwenaar-Fransen, J.F. 58
 Schuman, R. 83
 Schuttevaer, J. 39
 Schwietert, Ch. 117
 Scott, W. 87
 Seyss-Inquart, A. 26
 Shakespeare, W. 202
 Smeenge, H. 198
 Smith, A. 9
 Smit-Kroes, N. 186, 194, 195, 216, 221
 Soebandrio 80
 Soekarno 36, 65, 69, 71, 78, 80
 Soeslov, M.A. 115
 Someren, J. van 139
 Someren-Downer, G.V. (Haya) van 57, 104, 106, 113, 116, 137, 138, 139-141, 144, 151, 157, 161, 162, 165, 189, 215
 Staf, C. 97, 99, 100
 Stee, A.P.J.M.M. van der 145, 146
 Steenbergen, P. 137
 Stermerdink, A. 114
 Stempels, A. 54
 Stikker, D.U. 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 49, 58, 60, 65-76, 79, 81, 82, 84, 85, 90, 95, 96, 98, 175, 178, 198, 203, 204
 Stikker, U.O. 42
 Stokman, J.G. 129
 Stolk, C. van 113
 Struycken, A.A.M. 187
 Suurhoff, J.G. 136, 137
 Szász, A. 51, 222
 Tacitus, P.C. 97
 Tak van Poortvliet, J.P.R. 15
 Talsma, H.P. 116
 Telders, B.M. 23, 26, 27, 28, 31, 32, 34, 35, 66, 76, 126
 Telders, C.H. 32
 Terlouw, J. 215
 Terpstra, E. 221
 Teulings, F.G.C.J.M. 177
 Thiel, F.J. van 164
 Thijn, E. van 183, 186
 Thorbecke, J.R. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 68, 69, 154, 167, 185, 186
 Tijn, J. van 141, 157, 199
 Tilanus, H.W. 70, 151
 Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, A.W.L. 42
 Tjeenk Willink, H.D. 184, 202
 Toom, W. den 107-111
 Toxopeus, E.H. 51, 56, 75, 76, 78, 79, 85, 88, 90, 110, 132, 159, 177, 179-181, 185, 196, 209
 Treub, M.W.F. 16, 17, 20, 48
 Troelstra, P.J. 68
 Tromp, H.J. 110
 Tuijnman, D. 210, 221
 Uyl, J.M. den 115, 117, 180, 200, 212, 215; kabinets- 114, 142, 143, 146, 157, 160, 183, 206, 214
 Veder-Smit, E. 168, 189, 221
 Veegens, J.D. 20
 Veldkamp, G.M.J. 179, 180, 208
 Verdam, P.J. 200
 Verhoeven, B. 154
 Veringa, G.H. 137, 142, 200
 Victoria, koningin 100
 Visser, S.H. 78-80, 96, 103, 106, 107, 207
 Vliet, P.G. van der 141
 Vogely, P. 139
 Vondeling, A. 208, 209
 Vondevoort, van de A.G.M. 186
 Vonhoff, H.J.L. 51, 55, 99, 110, 111, 120, 137, 139, 162-164, 166, 170, 183, 185, 200, 211, 213, 214
 Vonhoff-Luyendijk, L. 167, 222
 Vonk, G. 35, 41, 44, 65, 69, 70, 72, 73, 96, 187
 Voorhoeve, J.J.C. 90, 116, 118-120, 122, 123, 194, 218
 Vorrink, K. 68
 Vos van Steenwijk, R.H. de 102, 136, 137
 Vos, I.H.J. 76
 Vredeling, H. 114
 Vries, B. de 118, 216
 Vries, C.W. de 14, 32
 Vries, G.M. de 92, 93
 Vries, J. de 23
 Vrolijk, M. 154, 200
 Waal, A. de 135, 136
 Wallis de Vries, G.C. 163, 221
 Weisglas, F.W. 90, 93, 118, 123
 Wellington, A.W. 100
 Wendelaar, W.C. 23, 33, 34, 65, 66, 67, 72, 76, 83, 88, 96-98, 100, 101, 129-132, 149, 154-156, 187, 204, 205
 Werff, Y.P.W. van der 150, 168
 Wetering, R.G. van de 222
 Wiegel, H. 24, 50, 88, 114, 115, 117, 122, 127, 140, 143-146, 159, 160, 163, 165, 175, 180-185, 190, 191, 195, 199-201, 211, 212, 214-217
 Wiersma, K. 189
 Wijers, Th.R.J. 187
 Wilde, J. de 107, 207
 Wilhelmina, koningin 28, 30, 33, 151, 177, 178
 Willem I, koning 7, 9
 Willem II, koning 10, 11
 Winkel, L.A. te 23
 Winsemius, P. 216, 221
 Witteman, P.J. 176
 Witteveen, H.J. 51, 205, 207-210
 Wolff, L.J.B. 19
 Zalm, G. 219
 Zegering Hadders, R. 45, 130-132, 135, 149, 152, 153, 154, 155, 176
 Zijlstra, J. 203, 208, 210
 Zoutendijk, G. 116, 120, 144, 147, 190, 215, 217, 222

Hendrik Johan Lubert Vonhoff werd in Amsterdam geboren op 22 juni 1931. Hij was leerling op de eerste Openbare Handelsschool op het Raamplein. Hij studeerde geschiedenis aan de Vrije Leergangen.

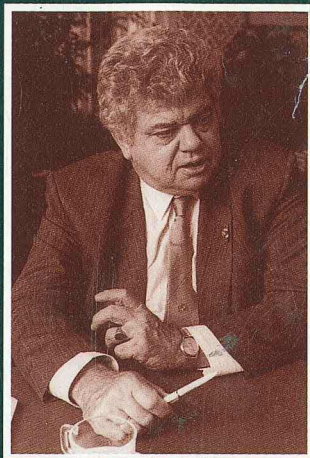
Vonhoff was al vroeg politiek geïnteresseerd. Als vijftienjarige sloot hij zich aan bij de Partij van de Vrijheid; hij voerde inspirerende gesprekken met mevrouw J. Fortanier-de Wit en de Amsterdamse administrateur S.S. Citroen. Vonhoff woonde de oprichtingsvergadering van de VVD bij.

In 1959 werd hij secretaris van de VVD-afdeling Amsterdam. Hij was van 1962 tot 1971 lid van het dagelijks bestuur van de VVD. In 1967 werd hij lid van de Tweede Kamer. In het kabinet-Biesheuvel was hij staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.

Voordien had hij, in 1965, *De zindelijke burgerheren* gepubliceerd, een titel ontleend aan Jan Greshoffs 'Liefdesverklaring'. In 1969 volgde *Bewegend verleden*, een biografische visie op P.J. Oud. Daarnaast publiceerde hij *Vind ik wat ik vond*, een bundel publicaties die al eerder waren verschenen, voorzien van actueel commentaar.

Vonhoff is gehuwd met mevrouw L. Vonhoff-Luyendijk, die eveneens actief is geweest in de VVD, als gemeenteraadslid in Amsterdam en als lid van de Eerste Kamer.

Op dit moment is hij onder meer bijzonder hoogleeraar aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam.

Liberalen onder één dak is een portret van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, die in 1998 haar vijftigjarig bestaan viert. In een mengeling van persoonlijke indrukken en feitelijke analyses schetst H.J.L. Vonhoff de voorgeschiedenis, de ontwikkeling en het beleid van Nederlands enige liberale partij. Een geschiedenis die hij persoonlijk vanaf het begin heeft meegemaakt. Dit boek geeft tegelijkertijd een overzicht van bijna tweehonderd jaar liberalisme in Nederland.

Omdat politiek mensenwerk is, bevat dit boek een aantal korte biografische schetsen van liberale politici, zoals oprichter P.J. Oud, Harm van Riel, Haya van Someren, Molly Geertsema en natuurlijk de stamvader van het Nederlandse liberalisme, J.R. Thorbecke. Dat de politiek niet alleen een hard, maar ook een fascinerend en bij tijd en wijle vermakelijk bedrijf is, blijkt uit de vele anekdotes die in dit boek zijn opgenomen. Ze laten vooral zien dat de Nederlandse liberalen, ondanks meningsverschillen en tegenstellingen, nu al vijftig jaar samenleven onder één dak.

H.J.L. Vonhoff (1931) was vanaf het eerste uur betrokken bij de VVD. Hij was staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, burgemeester van Utrecht en Commissaris van de Koningin in Groningen. Hij is bijzonder hoogleraar aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam.

ISBN 90-12-08581-0

9 789012 085816

Sdu Uitgevers

